

В СЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE—SECTION HISTORIQUE

„L'Ukraine“, revue trimestrielle des études de l'Ukraine,
sous la direction de M. Hruchevsky, président de la Section

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ТРЬОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ
ПІД ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

при ближчій участі академиків, професорів і співробітників академії:

Д. Багалія, С. Веселовського, О. Гермайзе, О. Грушевського, В. Данилевич,
С. Єфремова, А. Кримського, М. Макаренка, В. Міяковського, О. Новицького,
В. Перетца, Ю. Полізки, М. Птухи, С. Семковського, К. Студинського, Є. Тим-
ченка, П. Тутковського, В. Щербини, Б. Якубського та інших.

та 3

К И Ї В

Закінчено книгу 1 вересня

1924

АВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1-924

Дозволяється випустити в світ.

Неодм. Секретар Академії Наук. **А. Кримський.**

20 Жовтня 1924 р.

Словянська одність і становище української мови в словянській родині.

В „Revue des études slaves“, новім органі, що має завданням подавати в стислій формі виклади результатів наукових дослідів в царині слов'янства, А. Мейє присвятив артикул питанню словянської одности¹⁾. Він виходить з założення, що гадані (prétendues) етнічні одности, що їх дається спостерегти в Європі, власне одности мовні, більш або менш приближні; і коли мова, скажемо, за етнографічну Литву або Польщу, то о скільки ці вирази мають сенс, під ними розуміють обшири, де тло людности вживає говірок типу литовського або польського. Такі вирази, як „раса“ в данім випадку тільки матеріалізують мовний факт, нічого не додаючи до одинокої реальности, легкої до спостереження, реальности мовної. Слов'янами звать ті народи, що вживають слов'янських говірок.

Найчастіше одність мовна буває в тім разі, коли нації відчувають свою одність. Вони для себе творять спільний мовний цивілізації. Так, над польськими говірками кладеться мовний писаний, що маючі традицію з XIV віку, править за орган польської нації і є видимим знаком і могутнім знаряддям національної одности. Так само понад говірками литовськими підноситься спільний литовський мовний, що уконстатувався тільки в XIX віці, але вже причинився до того, щоб дати людюві, що вживає литовських говірок, почуття формування окремої нації. Всякі інші одности мовні вповні відчувають тільки лінгвісти, і мають вони обмежену реальну вартість (efficacité).

Що до слов'янської одности, то хоч би як її відчували люди слов'янської мови і хоч би як вона була тісна з лінгвістичного погляду, вона мало має активної сили, і реальна її вартість слаба. В чому ж криється причина цього контрасту? Добре заховання одности слов'янської Мейє бачить у двох фактах. Перше, в тім, що слов'яне розійшлися з собою розмірно пізно; одність слов'янська ще тривала в VIII віці нашої ери; це знати з того, що імення *Карл* Карла Великого запозичено в різних слов'янських мовах в розумі „король“ в такий спосіб, що дифтонг *ag* (*og* в слов'янським) має там нормальне трактування *og* перед шестівкою, таке, яким воно показується для спільно-слов'янських слів в кожному діалекті: рус. король, серб. краљ, польськ. król. Певна інновація цього роду підкладає, що людности слов'янського мовного заховали певну мовну одність в епоху Карла Великого. І справді, слов'янський мовний перших перекладачів в IX віці, не вважаючи на характерні діалектичні відміни, ще о тоді тільки близький до типу спільно-слов'янського, ще беручи до уваги ці діалектичні відмінності, видимі і легко оцінені, цей мовний править лінгвістам за вигідний субститут спільно-слов'янського мовного, ще не зафіксованого на письмі. Інші слов'янські мовні, що маємо від XI або XII віків, подають пізніший стан розвитку і диференціації, але вони так по-

¹⁾ De l'unité slave (Revue des études slaves, t. 1, 7—14).

дібні до себе, що знати, що одність словянська існувала небагато віки перед датою перших пам'яток.

Друге, у словянських народів язикова еволюція відбувалась повільно, хоч як спільно-словянський язик відійшов від індо-європейського, але жаден індо-європейський язик не заховав в IX віці нашої ери такого архаїчного типу, такого близького до типу старого індо-європейського язика. В цілому, як говірки балтійські й словянські, і пізніші інновації в різних діалектах відбувалися паралельно. Багато рис, що є у всіх словянських язиках або зразу в багатьох, завдячують не захованню спільно-словянських звичаїв, а паралелізму, що є вислідом одности вихідної точки й удержанням того самого типу. І справді, хто вміє одної словянської граматики, той легко навчається другій. У всіх словянських язиках є спільне тло вимови, граматики і поточної словні.

Ті умови, що спричинилися до удержання лінгвістичної словянської одности, разом з тим мали наслідком брак реальної вартости цієї одности.

Тої пізньої дати, коли розбилася словянська одність, словянська нація, що цей язик був її органом, мала запізнену цивілізацію, і народності словянські стали входити в стичність з греко-римською цивілізацією, при тій одній підпали під вплив грецький, другі—латинський. Таким чином цивілізація спричинилася не до об'єднання словянських говірок, а до їх роз'єднання.

Як порівняти, каже Мейє, словянські язики з нео-латинськими, то (опріч румунського), їх становище абсолютно супротивне. Постать слів, що творять тло звичайної словні, дуже в нео-латинських розрізняється, але словня на вираз абстрактних ідей, запозичена з латинського, помітно тотожна, і освічена людина, що вміє одного романського язика і до того студіювала латинський, легко читає на інших романських язиках. І двоє люду романського язика тим краще порозуміються, чим вони культурніші і предмет їх розмови загальніший. Навпаки, двоє люду словянського язика порозуміються тим краще, чим предмет їх розмови найщоденніший, бо середники виразу цивілізації і мислі найбільше відрізняють оден словянський язик від другого, і розходження їх ученої словні не устає рости.

Цей цікавий артикул Мейє дав привід сербському ученому проф. Беличеві в арт. „О прасловенском језику“ (Slavia, 1923, I.) торкнути теж цього питання епохи прасловянської одности. Белич не погоджується з А. Мейє, що ця епоха ще тривала в IX віці; на його думку, коли вже словянські язики розійшлися, то в їх окремій житті, як уже були розвинулися їх характерні риси, усе ще довжилися тотожні або дуже подібні процеси з тими, що відбулися в прасловянським язику, але це не свідчить тривання самої прасловянської епохи. Приймаючи чужі слова, словянські язики міняли в них звукові групи подібно до зміни тих груп, що одержали з прасловянського; так серби переробили Martinus, Scardona на Мрата, Скрадин, руси varingr на варяг і т. ин. Опріч того, в пам'ятках з другої половини IX віку знати, що старословянський язик відрізнявся від прасловянського в групах -ор-, -ол-, -ър-, -ъл-, на місці прасл. д' т' вже були жд, шт, і важко припустити, що всі ці з'явища розвинулися в I половині IX віку, і що перед тим їх не було. Цей добу не то що одности прасловянської, а й одности самого старо-болгарського язика вже не існувало, і на гадку Белича, цю одність треба відсунути перед-початок VII віку, а одність сербо-хорвато-словинську він кладе добу перед їх переходом на Балканський півострів. Далі Белич заки Мейє, що він язик прасловянський удає, як де-що абстрактне і абсолютне, тим часом як в нім могли бути діалекти, що не відповідають нішому поділові словянства на три групи. Мейє має рації ості

оскільки говорить за дальший тяг в пізніші епохи розвитку певних рис, що почався в прасловянським; можна б говорити за прасловянську епоху певної риси, але нічим не оправдано те переносити на цілокупність язикових рис прасловянського язика, на тривання певної язикової одности прасловян до такого пізнього часу.

На це Мейє відповів, що в істоті ріжницї в його поглядах і Белича нема: само від себе розуміється, що за доби Карла Великого слов'яни вже диференціювалися і почасти дуже відокремилися від себе, але почуття одности всіх словянських племен ще не зникло, і розвій фонетичний та морфологічний був у великій часті паралельний, напр. розвілення слабих ерів і далі відбувалося, і т. ин.

Справді, погляди, і Мейє, і Белича, знаходять погодження в формулюванні кн. Н. Трубецкого (*Revue des études slaves*, II, 217—18), що термін „прасловянський“ він розуміє як перший період в еволюції спільно-словянського язика, коли цей останній ще був діалектом язика індо-європейського. В цей період зміни здебільшого були спільними з певними і. е. діалектами, тільки ці зміни в своїй купності ніде не повторюються, тому характеризують спільно-словянський язик, як окремиї діалект.

Другий період — період індивідуальної незалежности, коли спільно-словянський язик вже не переживає спільних з іншими язиками змін, але ще нема в нім виразних діалектів.

Третій період — період діалектичної диференціяції, коли визначені діалектичні групи утворилися в середині спільно-словянського язика: одні зміни цього періоду ширяться на весь словянський обшир, другі не переступають межі певних діалектів. Цей період можна б поділити на двоє: в першій частині діалектичні зміни не такі численні, як зміни спільні всім діалектам, в другій навпаки.

Кінчається епоха спільно-словянського язика, на думку Трубецкого, тоді, коли ріжні словянські язики втрачують здібність брати участь всі разом в спільних змінах; такою датою він вважає X—XII вік нашої ери, коли зайшов упад слабих ерів у всіх словянських язиках майже в тожних умовах.

І справді, найбільша фонетична диференціяція в словянських язиках датується досить пізньою добою, коли в більшості діалектів почали зникати носівки, зникати і перетворюватися ери, що ми датуємо IX—XII віком, а перед тим подібність між ними була остільки близька, що почуття язикової одности ще було живе, це ми бачимо з слів літописця, де він говорить, що „Словѣнескъ языкъ и рускый одинъ, от Варягъ бо прозваша ся Русью, а первѣе бѣша Словѣне“ Ип. л. 116.

Звичайно, це твердження не виключає свідомости діалектичної ріжнотності, що доби X—XI віку була вже досить значна, але не така велика, щоб усі слов'яни не могли легко порозумітися з собою.

Не можна не згодитися і з думкою проф. Белича, що так званий прасловянський язик не був щось абсолютно єдине, може таким він ніколи не був; можливо, що не оден його діалект передісторичної доби згинув для нас без сліду. Навіть виходячи з становища А. Мейє, ми, гадаю, не можемо з лінгвістичного погляду говорити за словянську націю, коли ми формуєм чинником нації вважаємо говір, що стався язиком цивілізації певного політичного угруповання, що підноситься над тою групою говірок, що становить це угруповання і цементує його в національну цілість, язик адміністрації, торговельних, політичних і інших публічних стосунків. Як не слушна річ також уживати в науковій термінології терміну *діалект* (наріччя) в двох ріжних площях: синхронічної означення говіркових груп, що об'єднуються одним язиком цивілізації,

цей час, і діяхронічно, прикладаючи його до сучасних словянських мов нині діалектів пра- або спільно-славянського мови, що не існує. Щоб не змішувати двох точок зору, синхронічної і діяхронічної, ми можемо говорити за сучасні словянські мови як за *похідники* прасловянського мови або праславянської групи мов. Власне з цього погляду слушніше говорити за прасловянський мовний обшар, за прасловянську добу певних мовних з'явищ і ніколи не спускати з ока, що реального підкладу сучасних словянських мов ми не знаємо, і що так званий прасловянський мов це ніщо іншого, як наше збудування, науковий препарат, що об'єднує тільки купність спільних словянських рис, (що ми віднаходимо дорогою зіставлення поодиноких словянських мов в їх найдавніших пам'ятках),—рис часто різної передісторичної доби, що нам тільки *видаються* на одній площі, препарат, нам потрібний тільки як вихідна точка в розгляданні пізньої мовної еволюції.

Маючи таку вихідну точку, не потрібно вже творити мовних мітив в постаті праруського, прарівденнословянського і пражіхнословянського мови, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі; не вносячи нічого в розуміння мовних з'явищ, вони творять тільки фальшиві генеалогії і підірають певні політичні аспірації. І справедливо каже Мейєр, викладаючи погляди А. Шахматова ¹⁾, що його гіпотеза на період окремого життя східних словян між періодом спільно-словянським і періодом поділу „руських“ мов—не очевидна: „треба б було спочатку розважити, в якій мірі руські інновації можуть підноситися до діалектичних поділів, що датуються з епохи спільнословянської“; „не треба забувати, з другого боку, що говірки того самого походження дають часто паралельні розвитки: тотожна інновація, спільна кільком мовам того самого походження не підноситься кінечне до старого періоду спільності, хоч би як вона була невиразна“. Значить, одности національної, що слушно Шахматов базує не на спільним політичним і досить пізнім імені Русь, а на кількох фонетичних прикметах, спільних усім „руським“ мовам, незалежно від політичної одности, могло й не бути. Під час Київської держави, що під себе підгорнула східно-словянські і несловянські племена міг утворитися спільний державний мов; він був утворений на тлі церковно-словянського мови, як пізніше постав такий спільний національний мов білорусько-український. Але мови національні мають свою окрему історію і еволюцію, часто незалежно від еволюції мови загалом: для провансальців поки що національним мовом французький, але це не підстава зводити провансальський мов на прафранцузький, хоч в інтересах політичних, а не наукових, можливість цього не виключена; для кельтів Уельса національним мовом англійський.

Авже ж не всі мови в родині словянській в однаковій до себе близькості: діалекти чи говірки тих народів, що коли-небудь були близькими сусідами і при тім мали тісніші взаємини торговельні, політичні та релігійні або ті, що хоч і відлягали далше від себе, але мали де-які аналогічні мовні тенденції, розвивали більше спільних рис, ніж ті, що в таких взаєминах не були або мали інші мовні тенденції та підлягали чужомовним впливам. Таким чином ступінь близькості мов означається в сучасному кількостю спільних рис, що об'єднують (інтегрують) ті мови в звуках, формах, складні та словні; близькість їх в минулому, в найдавнішій епохи їх життя, себ-то близькість генетична, означається також певною кількостю спільних мовних тенденцій, що споводували однакову або близько подібну мовну еволюцію, хоч може й неодноразово.

¹⁾ Les vues de Sachmatov sur la constitution de la nation russe et des dialectes russes (ib. 188—197).

Найважливішим психо-фізіологічним чинником в еволюції языка уважається звичайно звуковий його розвій, через те його й береться за підставу діалектичної класифікації і означення языкових взаємин. Одже звертаючись до української мови, спробуймо, виходячи з принципу паралелізма певних языкових тенденцій, означити в найгрубших рисах її становище в словянській родині, з огляду на її фонетичну еволюцію:

Прасл. сполучення *kg, gv; tl, dl; pj, bj, vj, mj* в укр. дали відповідно *цв, зв; л; пл, бл, вл, мл*, напр.: *цвіт* з **kvěť*, *звізда* з **gvězda*; *плів* з **pletŭ*, *молити* з **modliti*; *куплю, люблю* з **kupŭj, lubŭj* *земля* з **zemja*.

Ці з'явища спільні західній і південній групі словянських языків і розвинулися в добі передісторичній.

Прасл. *t' i d'* (з і. е. *tj, dj*), дали в укр. *ч і дж*, звідки пізніше *ж*: *свіча* з *svět'a*, *межа (меджа)* з **med'a*.

Це з'явище спільне в укр. з в.-рус., б.-рус. і почасти (*t' > ʔ*) з словинськ. і хорвадськ. (кайкавськ.) діалектом сербського.

Прасл. *g* перейшло в велярний спірант і далі в гортанковий. Це явище принаймні в першій його стадії передісторичне і спільне б.-руськ., чеськ. і словацькому (властиве воно в першій стадії також південно в.-руському).

Прасл. м'яке *ć* заховалося в укр. у всіх позиціях, опріч положення перед *e* і *i*: *отець, печериця, руці*.

Всі шелестівки, що були в прасловянськ. напівпалятальними і палятальними, перед *e* (з прасл. *e i ь*) і *i* ствердли: *небо, пень, нива*. Це з'явище в укр. переведено систематичніше, як аналогічне в чеськ. і словацьк. та в болгарськ., сербськ. і словинськ., і певно початок його також передісторичної доби (див. цікаву розправу Н. Дурново: „К истории звуков русского языка. II. Старославянские смягч. согл. в Арханг. евангелии. (Slavia, 1922).

Прасл. губні ствердли у всіх положеннях: *голуб, кров, м'ясо, п'ять*. Почався цей процес певно вже в XI віці. Це саме ми спостерігаємо і в чеськ., словацьк. та сербськ.

Прасл. мідні *ѣ i ь* між XI і XII віком переходять в відповідні *o i e* сон з **zъpъ, день* з **dъpъ*. Це з'явище спільне з в.-рус., б.-рус., болгарськ., словацьк., гор. лужицьк. і почасти (що до *ь*) з польськ., лужицьк., чеськ. і словацьк. А перед *j* вони перейшли в *i* (первісно *и i ъ*): *пий, мий, рийу, добрий, синий* (форма *синій* пізніша по аналогії з іншими відмінками) з **rbj, *pъj, *gъj, *dobъjъ, *sипъjъ*; ця риса спільна з усіма словянськими языками опріч в.-руського (пей, мой, рою, доброй, синей).

Прасл. *ѣt, ѣt*, (перед тверд. шелест.) перейшло в *ov* (ou): *довг, вовк, повний* з **dъlgъ, *vъlkъ, *rъlpъ*; аналогічно до цього *л-в* (у) в дав, носив, сидів, був і т. ин. Почасти ту саму еволюцію бачимо в словинськ. і аналогічну в сербськ.

На місці прасл. *rv, rv, lv, lv* в відкритім складі між шелестівками маємо *ри, ли*: *кривавий* з **krъvavъ-jъ*, *гриміти* з **grъmeti*, *глитати* з **glъtati*. Ця риса спільна з б.-руською мовою.

Прасл. дифтонги *or, ol, i er, el* в середині слова перед шелестівкою розвинулися в *oro, olo, ere*; *борода* з **borda*, *колода* з **kolda*, *берег* з **berd*, *молоко* з **melko*. Ця риса розвинулася певно в IX віці і обіймає укр., б.-рус. і в.руську мову.

Прасл. дифтонги *or, ol* на початку слова пересмикнулися в *ro lo*: *росту (ріст), локоть*. Те саме з'явище в в.-рус., б.-рус., польськ., словацьк., чеськ. і лужицьк.

Праслов. *e* на початку слова лябіалізувалося в *o*: *озеро* з **ezero*. Ця риса спільна з б.-рус. і в.-руською мовою. В відкритім складі ненаголо-

шене *e* заховується і діалектично має нахил до підвищення артикуляції, себ-то переходить в *i*: нимá, силó, бирѹ. В замкненім складі *o* перейшло в *i*: нiс з **nesi*ъ. Прасл. *o* в замкненім складі перейшло в *i*: нiс з **posъ*. Обидві ці риси в остаточнім результаті властиві тільки укр. мові, але зміна *o* в такій позиції в інший звук (напр. *y*) властива почасти польському, лужицькому, чеському і словацькому, а *e* через ступінь *o* переходить в *y* тільки в польській мові (miód, wieszczó). Ці з'явища розвинулися протягом XII—XIV віків. *O* в відкритім ненаголошенім складі також має тенденцію діалектично до підвищення артикуляції, себ-то до переходу в *y*: вуго^{нь}, кужух.

Прасл. *ы* і *и* спалися в однім відкритім *и*. Це з'явище аналогічне з сербською, словинською, чеською і словацькою мовами, але відмінне від інших, де різниця між цими двома звуковими категоріями заховується: син з **synъ*, синій з **sinijъ*.

Назвукові *v* і *y*, *u* і *ŷ* взаємно міняться: убігти і вбігти, учити і вчити; ити і йти. Ця риса спільна з білоруським, і певно передісторична, бо датується найдавнішими пам'ятками.

Прасл. носове *ǫ* перейшло в *y*: дуб з *dǫbъ*. Ця риса спільна з б.-рус., в.-рус., словацьк., чеськ. і лужицьким.

Прасл. носове *ę* через ступінь *ǫ* перейшло в 'а. Ця риса спільна почасти з чеськ., словацьк. і гор. лужицьким.

Прасл. *ě* перейшло *ī*. Риса спільна почасти з сербською мовою (ікавшина).

Всі зазначені з'явища можна для наочности подати схематично в такій таблиці:

Укр.	Блр.	Влр.	Словац.	Чеськ.	Серб.	Словин.	Блг.	Луж.	Польськ.
1. <i>kǫ, gǫ</i> > цв, зв	1	1	—	—	1	1	1	—	—
2. <i>tl, dl</i> > л	1	1	—	—	1	1	1	—	—
3. <i>p, b, v, m + j</i> > п, б, в + л	1	1	—	—	1	1	(1)	—	—
4. <i>t'</i> > ч	1	1	—	—	(1)	1	—	—	—
5. <i>d'</i> > дж > ж	1	1	—	—	—	—	—	—	—
6. <i>g</i> > г	1	(1)*	1	1	—	—	—	(1 гл.)	—
7. <i>c'</i> > ц'	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8. Ств. шел. перед <i>e, и</i>	—	—	1	1	1	1	1	—	—
9. Ств. губних	—	—	1	1	1	—	—	—	—
10. <i>ъ</i> > о	1	1	1	—	—	—	1	(1 гл.)	—
11. <i>ь</i> > ё	1	1	1	1	—	—	1	1	1
12. <i>ъ, ь</i> > и (пер. <i>j</i>)	1	—	1	1	1	1	1	1	1
13. <i>ъl, ьl</i> > ов	—	—	—	—	(1)	1	—	(1 гл.)	—
14. <i>гъ, гь, лъ, ль</i> > ри, ли	1	—	—	—	—	—	—	—	—
15. <i>og, ol, eg, el</i> > оро, оло ере	1	1	—	—	—	—	—	—	—
16. <i>og, ol</i> , (в назв.) ро, ло	1	1	(1)	1	—	—	—	1	1
17. <i>e</i> (в назв.) > о	1	1	—	—	—	—	—	—	—
18. <i>e, o</i> ненагол. = <i>e, o</i>	—	—	1	1	1	—	1	1	1
19. <i>e</i> в закр. скл. > і	—	—	—	—	—	—	—	—	(1)
20. <i>o</i> в закр. скл. > і	—	—	(1)	(1)	—	—	—	(1)	(1)
21. <i>y, i</i> > и	—	—	1	1	1	1	—	—	—
22. <i>i</i> > й, й > і, в > у, у > в (на поч. сл.)	1	—	—	—	—	—	—	—	—
23. <i>ǫ</i> > у	1	1	1	1	—	—	—	1	—
24. <i>ę</i> > а (півн. 'е)	1	1	1	1	—	—	—	(1 гл.)	—
25. <i>ě</i> > і	—	—	—	—	(1)	—	—	—	—
	16	12(13)	10(12)	10(11)	8(11)	8	7(8)	5(10)	5(6)

*) В дужках з'явища близькі (однакової тенденції), а не тотожні, і діалектичні.

Одже кинувши оком на вислід нашої таблиці, ми побачимо, що українська мова на лічбу спільних фонетичних процесів найближче стоїть до б.-руської далі до в.-руської, словацької, чеської і горішньо-лужицької, потім того вже до сербської, словинської та болгарської, і найдалі до польської та долішно-лужицької. Цими спільними процесами і означається її становище в словянській родині.

Коли прийняти схему генетичного розвитку языка, що пропонує кн. Н. Трубецькой, яко загально-значну, а вона б тільки в таким разі мала наукову силу, і звязати її з гіпотезою спільно-руського языка, то ми б повинні в еволюції цього языка також розрізнати три періоди: пра-руський, що спливаєтьсЯ з III періодом языка спільно-словянського, в яким спільно-руський язык є ще тільки діалект, і більшість його змін мали б бути спільними і иншим діалектам. Сюди б нам треба віднести всі інновації спільні в.-руському, б.-руському та українському з де-якими иншими діалектами. До другого періоду — його самостійне життя без переживання спільних з'явищ з иншими словянськими діалектами; розвій з'явищ спільних тільки їм тром (повноголосся, *дж (ж) з д'*. і ин.), і диференціяцію говіркову. До третього періоду — утворення діалектів в середині спільно-руського языка, при чім де-які зміни в цім періоді мали б поширитися на весь руський языковий обшир, а инші не переходити межі певних діалектів спільно-руського языка.

Та не важко побачити, що еволюція українського языка йшла иншою дорогою і годі її вяснити, виходячи з гіпотези спільно-руського языка: на це не дозволяють спільні у нього зміни з иншими, не східно-словянськими, языками, зміни, що їх, згідно з зазначеною схемою, бути б не повинно, і що могли постати в нім, тільки як в колишнім діалекті спільно-словянського языка.

Лаврентій чи Діонісій?

Чий іменням належало б називати найстаріший список літопису?

Розвідка моя буде присвячена нерозв'язаному ще питанню про походження Лаврентієвського літопису.

Не претендуючи на остаточне розв'язання цього питання, я наважуюся подати свої домисли в цій справі.

Лаврентієвський літопис, як відомо, дістав свою назву від імення свого списувача ченця Лаврентія. Де саме він писав, не відомо, бо на рукопису є лише пізніший (XVI або навіть XVII ст.) напис „Книга Рождественского монастыря Володимерського“, а написаний він, як це можна вивести з останнього слова, в одному з монастирів Суздальсько-Нижегородської єпархії в 1377 р. Літопис складається з трьох частин: початковий (так званий Несторів) літопис до 1111 року; продовження його — Київський літопис до 1200 р. і нарешті Суздальський літопис, що закінчується 1305 роком. В перших двох частинах викладається події південно-руської історії, лише більш коротко, ніж в південно-руському іпатієвському літопису. Але в деяких випадках викладаються ці події повніше та докладніше, і це доводить південне походження цих частин літопису. Хто й для якої мети складав цей літопис, — залишається нез'ясованим. Одиною відповіддю на ці питання є останнє слово ченця Лаврентія, але сам Лаврентій не називає себе складачем літопису і з зворушливою скромністю відноситься до своєї праці:

„Радуется купецъ прикупъ створивъ и кормчий въ отишье приставъ и странникъ в отечество свое пришедь, также радуется и книжный писатель, дошедь до конца книгам, также и азъ, худый, недостойный и многогрѣшный рабъ божій Лаврентей мнихъ. Началь есмъ писати книги сия, глаголемыя Лѣтописецъ, мѣсяца Генваря въ 14, на память святыхъ отецъ нашихъ авдавъ въ Синаи и въ Раифѣ избьенныхъ, Князю Великому Дмитрію Константиновичю, а по благословенью священнаго епископа Дионисья, и кончалъ есмъ мѣсяца марта въ 2 на память святыхъ отецъ нашихъ, иже в монастыри святаго Саввы избьенныхъ от Срацинъ, в лѣто 6885, при благовѣрномъ и христоробивомъ князѣ великомъ Дмитрии Константиновичѣ и при епископѣ нашемъ христоробивомъ священномъ Дионисѣ Суздальскомъ и Новгородскомъ и Городскомъ. И нынѣ господа отцы и братья, оже ся гдѣ буду описалъ, или переписалъ, или недописалъ: чтите, исправляя Бога дѣля, а не клените, занеже книги ветшаны, а умъ молодъ не дошелъ, слышите Павла апостола глаголюща: не клените а благословите....“

В наведеному останньому слові аж два рази згадується крім імення Лаврентія ще два імення: великого князя (Суздальського) Дмитра Константиновича та Суздальського-Нижегородського єпископа Діонісія. Імення князя поставлено спочатку в давальному відмінку, і тому звичайно вважають, що літопис написаний для князя. Але можна припустити, що це *dativus absolutus*, і тоді доведеться розуміти це так, що літопис написа-

ний за цього князя. Про єпископа ж Діонісія спочатку сказано, що літопис писаний по його благословенню. Коли згадуються ці імення вдруге, то й про князя, і про єпископа оповідається в однакових виразах— „при князі“ і „при єпископі“¹⁾, але про єпископа згадується ніби-то з більшою пошаною — „при благовѣрномъ и христілюбивомъ князѣ великомъ Дмитрії Константиновичѣ и при єпископѣ нашемъ христілюбивомъ священномъ Дионисѣ Суздальскомъ и Новгородьскомъ и Городьскомъ“. Все це ніби-то вказує на керівництво в цій справі єпископа Діонісія, а це цілком можна погодити з думкою про монастирське походження літопису.

Хто ж був цей Діонісій? Імення це мало відоме і тільки побіжно згадується навіть у таких творах, як „Описаніє Києво-Софійскаго Собора и Києвскої Епархіи“ митрополита Євгенія, „Исторія Русской Церкви“ митрополита Макарія і новіша праця пок. Е. Голубінського. А тим часом це був один з найвидатніших представників тодішнього духовенства і один з найяскравіших представників південно-руських культурних впливів на Московщині. Родився Діонісій на Київщині біля 1300 р.; навчившись читати й писати, він за молодих років присвятив себе чернечому життю. Він прийняв постриг у Печерській Лаврі і дістав ім'я Діонісія (його звали Давидом). Але спокійне життя в Печерському монастирі не задовольнило його; він прагнув трудити такого життя, яке проводили колись фундатори цього монастиря. І от разом з кількома такими ж трудівниками, він, залишає Київ, і мандрує в далекі північні країни. Але бажаючи все-ж таки зховати звязок з Київом, він бере з собою ікону печерської божої матери та де-які інші ікони. Після довгої мандрівки він спиняється в пустинній, але надзвичайно гарній місцевості на березі Волги, в кількох верстах від Нижнього Новгорода. Тут заснував він монастир, який назвав Печерським, викопав печерю й збудував церкву Вознесення. Вознесенський монастир існує і тепер в околицях Нижнього Новгорода, хоч і не на старому місці: старий монастир був зруйнований в 1597 році обвалом і був перенесений на інше місце недалеко від старого. Це одна з найбільш мальовничих околиць Нижнього Новгорода. Це місто і взагалі нагадує Київ, а Печерський монастир дуже подібний до Видубецького монастиря: він також збудований на правому високому березі Волги, звідки відкривається чудовий краєвид лівого низького берега, він також увесь тоне серед зелених садів і також сполучений з містом прегарною дорогою, що йде вздовж річного берега, і якій також загрожують обвали. Монастир був заснований в 1330 році. Діонісій був першим його настоятелем і енергійно працював над його організацією. Він завів у монастирі, — взявши приклад з КПЛаври — „студійський устав“, приймав нових ченців лише після попередньої спроби, керував їх діяльністю. Кількість братії швидко збільшувалася і нарешті дійшла до 900. Тоді Діонісій вибрав собі 12 помічників, яким і доручив керування братією. Де-які з цих помічників потім також залишали Нижній Новгород і закладали нові монастирі. Особливу славу здобули споміж них двоє нижегородців Евфимій Суздальський та Макарій Жовтоводський. Діяльність Діонісія звернула на нього увагу духовної влади й йому був даний сан архімандрита, а в 1371 р. він був посвячений на єпископа суздальського та нижегородського. Це нове призначення примусило його покинути Печерський монастир і оселитися в Нижньому Новгороді. Тут він здобув ласку великого кн. Дмитра Константиновича і брав участь у де-яких політичних подіях (під час одної сутички з татарами він був навіть поранений стрілою). Серед духо-

¹⁾ Тому я думаю, що і першим разом давальний відмінок „Дмитрію Константиновичу“ треба розуміти як *dativus absolutus* „при Дмитрії Константиновичѣ“.

венства він користувався великою пошаною і був у близьких відносинах з Сергієм Радонежським та митрополітом Олексієм. Сергій Радонежський, якого великий князь Московський Дмитрій Іванович Донський та й сам митрополіт Олексій вважали наступником митрополіта після його смерті, рушуче одмовився від цієї чести й указав на єпископа Діонісія, як на гідного наступника митрополіта. Незабаром митрополіт Олексій умер (1378 р.), і в історії російської церкви почався період, який митрополіт Макарій називає „смутиним“. Причиною заколоту був поділ земель, заселених православною людністю, над якою завше був один митрополіт, — поміж трьома державами — московською, литовською та польською. Спільне церковне керування після цього поділу стало надзвичайно важким і кожна частина хотіла мати свого духовного голову, і цьому співчували, з політичних міркувань, і уряди трьох держав. Крім того, під впливом політичних умов, у кожній частині утворювалися свої культурні особливості, які відбивалися і на церковних відносинах. Наслідком цього повстали три митрополії: московська, митрополіт якої одначе заховував титул і Київського: литовська—митрополіт якої фактично управляв і Київською, та галицька. Відносини між цими трьома єпархіями одначе не одразу з'ясувалися — особливо у перші часи — митрополіти московські та литовські претендували на титул Київського митрополіта в попередньому значінню його. От як раз на ці часи припадає кандидатура Діонісія. Тим часом Константинопольський патріарх ще за життя митрополіта Олексія посвятив на митрополіта Київського болгарина Кіпріяна і то з тим, що після смерті Олексія він буде митрополітом і на Москву. Але в Москві не хотіли його визнавати, і коли Олексій умер, Дмитрій Донський послав у Константинополь для посвяти в митрополіти свого улюбленця Михайла (або Митяя). В той же самий час Діонісій був викликаний до Константинополя патріархом, який ставився до нього дуже прихильно. Великий князь Дмитрій Донський, запідозрівши в ньому соперника для Митяя, звелів його арештувати і звільнив лише по проханню і за порукою Сергія Радонежського. Звільнившись з ув'язнення, Діонісій „ни сь недѣлю не помедля“, поїхав до Константинополя, де й прожив коло трьох років, діставши від патріарха достоїнство архієпископа та інші відзнаки. Повернувшись з Константинополя, Діонісій їздив до Новгороду та Пскову для боротьби з стригольниками та для догляду за монастирями. Тим часом Митяй, не доїхавши до Константинополя, в дорозі помер, і до Москви прибув з Київ Кіпріян. Але незабаром великий князь Московський розгнівався на Кіпріяна за зносини його з тверським князем Михайлом Олександровичем, з яким Дмитрій Донський був у ворожих відносинах і Кіпріян був змушений повернутися до Києва ¹⁾. Тоді Діонісій, за згодою великого князя, поїхав знову до Константинополя і там був посвячений на митрополіта Київського. Повертаючись до Москви, він хотів побувати ще раз у своєму рідному Києві, але тут чекала його тяжка спроба. Київський князь Володимир Ольгердович, що ворогував з Москвою і був роздратований вигнанням Кіпріяна, звелів заарештувати його й більше як рік протримав його у в'язниці. 15 жовтня 1385 року Діонісій помер і був похований в Антонієвій печері. Через якийсь час

¹⁾ Пізніше Кіпріян оселився в Москві і користувався там великим впливом, але діяльність його мала зовсім інший напрямок, ніж діяльність Діонісія. Так напр. він заборонив студійський устав і завів єрусалимський, поперемінів деякі церковні обряди, почав виправляти богослужбні книги в тому напрямку, який потім продовжував Никон. Взагалі Діонісій був представником південно-руського церковного устрою, а Кіпріян іншого, який потім запанував в московській церкві.

був визнаний святим, і моці його переховувались в печерах, але під час одного з татарських нападів загинули разом з де-якими іншими мощами.

От таке-то було складне й бурхливе життя Діонісія. Людина видатної енергії, Діонісій брав участь в політичному життю, мав вплив на духовну та цивільну владу, і був у той же час, по виразу одного літопису, „мужъ учительный и знавший священное писаніе“. Не вважаючи на те, що більшу частину свого життя він провів у Суздальському краю, Діонісій ніколи не поривав звязку з Київом й умер Київським мітрополітом. На підставі всього наведеного вище можна гадати, що Лаврентієвський літопис, в значній мірі присвячений Київським подіям і угрунтований на „ветшаныхъ книгахъ“, очевидячки привезених із Києва, був написаний не тільки по його „благословенію“, але й по його вказівкам, а, можливо, і при його безпосередній участі (можливо навіть в його улюбленому Печерському монастирі в Нижньому Новгороді). Академик Шахматов висловив здогад, що підставою для списку Лаврентія послужив збірник, зладжений мітр. Петром: в останнім викладі своїх поглядів на це питання (в новім виданню словника Брокгауза—Ефрона, т. 25, с. 159) він писав: „Митрополитъ Петръ въ цѣляхъ, бытъ можетъ, скрѣпленія отдѣльныхъ частей митрополитъ и сохраненія своего общерусскаго значенія (ср. его титулъ митрополитъ всея Руси), рѣшилъ составить общерусскій лѣтописный сводъ. Для этого, какъ можно догадываться, онъ истребовалъ отъ подчиненныхъ ему епархій списки съ мѣстныхъ лѣтописей. Сводъ былъ доведенъ до 1305 г. (до кончины митрополита Максима). На этомъ, до насъ не дошедшемъ сводѣ, основываются всѣ вообще своды XIV вѣка. (В томъ числѣ и Лаврентьевская лѣтопись)“. Але ми позволимо собі нагадати, у всякім разі, колишне спостереження пок. Забеліна: „наши переписчики книгъ никогда не бывали настоящими копістами, но всегда были и редакторами тѣхъ статей, которыя они списывали“. Тим більш це можна сказати про такого видатного й освіченого діяча, як мітрополіт Діонісій — навіть припускаючи, що він користав з того гіпотетичного збірника м. Петра. А коли це так, то літопис цей можна назвати літописом Діонісія, принаймні з такою ймовірністю, з якою начальний літопис дістав назву літопису Нестора.

1. Опытъ Русской исторіографіи В. С. Иконникова, том II.

2. Исторія Русской Церкви митр. Макарія, т. IV.

3. Исторія Русской Церкви Е. Е. Голубинскаго, т. II.

4. Описаніе Кіево-Софійскаго Собора и Кіевской іерархіи митр. Евгенія.

5. Святій Діонісій Архієпископъ Суздальскій и митрополитъ всея Россіи, основатель Нижегородскаго Вознесенскаго Печерскаго Монастыря. Составилъ Д. Лавровъ, Н.-Новгородъ, 1892.

6. Нижегородскій Вознесенскій Печерскій Монастырь. Составилъ Д. Лавровъ. СПб, 1892.

Господарство Київської мітрополії та монастирів в XVI в.

Як у Західній Європі, так і на Україні в середні віки між великими землевласниками були й монастирі. Не однакового успіху досягли вони в збиранню земельних багатств, не всі однаково розбагатіли в цій процесі. На Україні в цій справі найбільше визначились Київська Софія (мітрополія) та Київо-Печерський монастир.

Побожні записи, легації, зложили первісну основу цих земельних багатств. Вже в першу добу, вступаючи до монастиря, записували на нього свої земельні маєтки. Потім, коли популярність монастиря збільшувалась, записували землі по душі різні люди в різних околицях. Так збільшувались земельні маєтки монастирів. Поки монастир був відомий лише серед ближчих сусідів, землі його теж були по-близу, місцеві люди пам'ятали про його та записували, обдаровували братію. Коли зростала популярність, землі в монастирях бували в різних районах. Місцеві шляхтянки виходили заміж, переїзжали до інших міст, але й там пам'ятали про свій колись близький монастир. Місцеві шляхтичі одержували посади далеко, але й там пам'ятали, розподіляючи перед смертю маєтки, монастир, відділений тепер далекими землями, але непозабутий. Зростали земельні багатства, зростали й документи на ці землі.

Десь в затишній внутрішній кімнаті, більш безпечній на випадок пожежі, переховував в окремій скрині оці документи письменний член братії, консерватор архіву. Треба було своєчасно при зміні короля прохати потвердження, своєчасно познайомити з цими вимогами нового старосту та подбати про його уважне відношення до монастирських бажань. Документи переховували в монастирях дуже старанно, монастирські документи звичайно виділяються серед інших своїм добрим захованням, своїм добрим виглядом. З документів і про запас знимали копії, доклали до самих документів, щоб уникнути потреби видавати при якійсь справі самий оригінальний документ. При перегляді колишніх монастирських архівів кидається в очі як раз оця дбайливість в переховуванні документів. Та й то сказати, кому як не братії, де було досить письмених людей, дбати, переховувати свої документи та знимати з них по кілька копій для збереження актів.

Коли розростались земельні багатства, поширювалась сфера уваги, справа ставала складніша. Одному не можна було управитись і з самим переховуванням актів та з участю в різних процесах, коли треба було виявити знання монастирських маєтків та відповідними доказами підперти бажання монастиря. Маєтки тепер були розкидані і часом далеко, судові справи доводилось вести в різних судах, треба було знати місцеві умови, треба було пильнувати справи, одному важко було з цим усім упоратись. Пригадати, наприклад, що Київській Софії (мітрополії) належали маєтки в Новгородському воєв. (Биковичі), в Миньським повіті (Приліпи), в Виленським воєв. (Шешоли),¹⁾ в таких умовах брати участь в судових про-

¹⁾ Опис Арх. Ун. м. № 353 (1613 р.).

цесах, виїздити на місце для перевірки порушених границь, для обчислення зроблених шкод—одному не так було легко. Визначилась потреба мати ще пленіпотента, добре ознайомленого з процесуальними справами та монастирськими маєтками. Таким чином стався розподіл праці: один переховував та охороняв монастирський архів, другий був готовий виїхати в ближчу чи далеку маєтність монастирську, оглянути там заорану межу, порубані борти, зібрати та вислухати громаду, стати та відповідати на суді в монастирській земельній справі. Міг такий пленіпотент виїхати до Тетеревських маєтностей, так само стати на Миньським суді, правуючись про зрублені кривди, чи порушені границі. Можна було доручити справу якомусь місцевому шляхтичеві, як це зробив мітрополіт в справі з Януш. Радивилом (в Новгород. зем. суді, 1601 р.), але ліпше було мати свого знавця, своїх же вповні певних людей.

Певні та близькі свої люди тим були корисніші, що справи пленіпотентів не завсіди кінчались добре для них самих. Передо всім великі віддалення, труднощі далеких подорожів, часом небезпека від грабіжників. Вище було згадано, що Київська мітрополія мала маєтки і на Минщині (Приліпи), і в Віленським воев. (Шешоли), і в Новгородським воеводстві (Биковичі)—такі переїзди при тодішніх умовах. Подібно ж Київ-Печерський монастир мав свої маєтки в Оршанським пов. (Твирково), в Півд. Минщині (Поріччя) і також мусів пеклуватись про ці маєтки та процесуватись в тамошніх судах з місцевими шляхтичами по місці їх перебування. Одже самі віддалення робили такі подорожування не легкими. Крім того, тодішнє призначення панства до сваволі, яка була характеристичною прикметою та доповненням безконечно довгих процесів XVI в., робило працю пленіпотентів важкою. Коли треба було передати позов до суду, властиво треба було передати до рук позваного самого. Але зважитись на це не всі і не завсіди могли. Боючись якоїсь неприємности від пана, дбали лише виконати необхідні формальності, застромити позов, найпростіше, до брами панського двору, щоб бачили де-хто з панських слуг, і щоб потім на це можна було б покликатись, щоб про позов було відомо. Тай то вертаючись можна було зустрінути когось з панської челяди та де-що від неї потерпіти. Монастирський службник прибав позов до брами в маєтку кн. Полубенських в Глуську Дубровицьким, певно в захованні усякої обережності, але все ж таки не врятувався від побоїв панської челяди, та при тому в його забрано ріжні документи (1594 р.). В инішим судовім процесі уповноваженому Київ-Печерського монастиря теж довелось пережити неприємності. Був це Арсен Вколович, послано його до маєтностей Новгородських монастиря Київ-Печерського в справі з кн. Полубенським, і ось на дорозі було його арештовано, довелось йому просидіти ніч в ланцюгах, потім визволено з ув'язання, але забрано в нього скриню з документами, потрібними при процесі (1598 р.). Часом подібні неприємності доводилось терпіти в тім маєтку, про який ішов процес, від селян та атамана ворожого пана коли приїздили оглянути границі чи списати шкоди.

Такі виїзди доводилось робити досить часто, вчинаючи нову справу після нового сусідського наїзду з захопленням майна чи його знищенням. При постійних суперечках та судових справах наїзди ставали побутовим явищем, яке гальмувало нормальний хід господарства. Вложена праця люду та вложені грошові засоби пана нищились, при частих наїздах ще-зала певність господарювання та можливість поширення, коли траплявся неспокійний сусід, який постійно турбував наїздами селян, люди розходились, шукаючи для себе спокійнішого місця.

Як багато відтягалось уваги від щоденної господарської праці, як багато нищилось селянської праці при таких частих наїздах, можна бачити з двох-трьох прикладів. Мітрополітанські маєтки в районі ріки Тетерева мали неспокійного сусіда в особі Макаровича. Ця група мітрополітанських маєтностей була розложена почасти в багністім районі Тетерева та доплива (правого) Кодри, почасти в більш високій сухій околиці на південь в напрямі до Здвижа. Центром адміністративним та господарським цієї групи було с. Нежиловичи: до цього села звозили дань з приналежних поселень, земель та місцевих островів. Макаровичам належали землі по р. Здвижу самому та почасти далі на захід в напрямі до р. Тетерева, вони згнулись смугою по р. Здвижу. Оця околиця погранична до сел Макаровича й була місцем постійних сутичок між сусідами. Робили наїзди переважно селяне з Макарова (р. Здвиж) та Андріївки (далі вниз по Здвижу) під проводом своїх старців та панських служебників, йшли з Макарова шляхом на Нежиловичи на Комарівщину (теп. Комарівку) чи в іншій напрямі з Андріївки на Мигалки. Місця лісові, багато води, ліс чергувався з ріллею, були борти та рибні ловлі. Скарги постійно зазначають, як звичайні шкоди, порубані човни, спалені стоги сіна, знищені борти. Це була злісна руйнація, щоб докучити сусідам. В де-яких випадках більше люду і ширша організація. З великою юрбою слуг, селян та інших помічників рушив п. Макарович через Андріївку на мигальські та сусідні ґрунти. Були тут люди піші, були верхи, де хто з возами, щоб відвезти награвоване добро. Ішли з рушницями, рогатинами, з іншим різним „оружьем войне належачим, яко противно якому неприятелеви крижа святого, поганцу татаринowi“. Селян били, одного забили до смерті. Не тільки брали, що було під руками, але ламали замкнені комори, витягали і з них добро: награвоване складали на вози, щоб відвезти з собою. Крім того в домах отаманів забрали складену там данину, приготовану до вивозу з цих сел (скарга 1591 р.). В другому подібному випадку кілька років пізніш, побито було селян та погрожувано спалити все село, люди перелякані тікали з села до лісу. Покинуте без оборони селянське майно було пограбовано, а хати підпалено. Згоріло не багато, але переляку було багато (1594 р.). Це два більш широкі по кількості люду та зробленій шкоді, але що-року повторялись малі напади з меншою шкодою, які нервували селянську робочу людність та підтримували в ній страхіття за свою долю. То понищено борти і забрано з них мед, та захоплено бортні острови, попередні люди вже не могли далі ними користатись, то понищено боброві пні, та виловлено бобрів. При тому постійне биття неповинних селян. Ось маленький епізод. В жовтні селяни в с. Нежиловичах за дозволом намісника Якова Крушинського рішили справити канун по старому звичаю тутешнього краю, як висловлюється документ. Але служебники Макаровича зробили наїзд, перервали свято, били селян, а одного селянина зовсім забили. Згадати ще нищення границі, її перенесення в середину сусідських земель, щоб запевнити захоплення сусідських ланів. Одна скарга говорить про те, що граничні знаки попередні було викопано, затерто та розкопано, а нові поставлено ближче до річки Кодри.

Неспокійних сусідів мали селяни й іншого мітрополітанського маєтку Микулицького. Це повищена околиця між багністою течією Здвижа та теж багністою течією Ірпеня. Ліси давали можливість розвиватись бортному та ловчому промислам, поруч з хліборобством. Умови господарства ріжнились від умов південної групи Тетеревських маєтностей, про яку було раніш сказано. І тут спокійному селянському життю та господарству заважало сусідство неспокійних панів, які робили наїзди з Макарова,

Гостомля та Рубежівки та своїми нападами з трьох боків—заходу, сходу і півдня—держали селянство в постійнім очікуванні шкоди та гальмували розвій господарської праці. Про Макаровича сказано було раніш, зазначимо ще Харлинського та Ленкевича. Дрібні часті напади—нищення бортів, нищення жатого хліба та кошеного сіна, це постійно доводилось терпіти Микулицьким селянам. Часом це робили в ширших розмірах. Ось наїзд Ленкевича; побито селян, пограбовано, забрано господарське приладдя, серпи, коси та инше, заведено теж коней до маєтка Ленкевича: скарга вичисляє втрати на велику суму: очевидно, це був обдуманий широко наїзд з возами, щоб відвезти пограбоване до дому. Іншим разом напад Ленкевича з селянами мав своїм об'єктом млин на річці Соколиці. Люди взяли з собою—по наміченому певно плану—сокири, рискалі, прокопали гатку, спустили воду, а потім самий млин порубали, спалили вогнем. Три роки пізніш справу закінчено було присудженням з Ленкевича відшкодування в сумі 500 зл., але ще через 3 роки посилались позви до Ленкевича в тій же самій справі. Було раз так, що крім пограбування бджіл було зроблено напад на дорозі на того селянина, що йшов повідомити про це як раз пограбування бджіл. Траплялись і тут знищення границі та перенос її. Не обійшлося теж без захоплення ґрунтів. Одна скарга більш докладно вичисляє оці земельні захоплення. Харлинський захопив землі в районі Микулицьким та Бабинцевьким. Захоплено врочища, що здавна належали до мітрополітанського маєтку, це Блиставиця та Любни (Лубянка теперішня?). На цих захоплених землях Харлинський приселив своїх селян, в Бабинцях, в Микуличах, Пилиповичах. Суд в цій справі вирішив, що Харлинські мають заплатити мітрополії 2.000 коп., але ті на це не згодились, справа тягнулась ще в 1617 р.

Увагу Київських монастирів притягали не тільки ближчі маєтки на Київщині, але й далекі, з якими через віддалення було більш турбот, бо важче було за ними дивитись та захищати від наїздів, коли тут був енергійний та впливовий сусід, який міг ставитись згорда до рішень місцевого суду. Як раз так і було з Києво-Печерським монастирем та його маєтком Вольницею, якого сусідом, неспокійним, був кн. Полубенський. Ці маєтки Києво-Печерського монастиря знаходились на схід від Глуська в лісовій та сухій околиці в районі рч. Докольки (Воен.-Топогр. карта аркуш № 29). Група поселень з назвами, які й досі заховались у місцевих людей: Вольниця, Дуброва, Положевичі, Межилісся, Весное та инші. Крім сусідських звичайних суперечок ще де-які прилучились неясності з умовами та терміном заставного володіння. Глуські землі належали до кн. Гольшанських в XV в., в половині XVI в. по смерті кн. Семена спадщина Гольшанських по кн. Софії Гольшанській перейшла до Полубенських, бо кн. Софія була за кн. Александром Полубенським (Wolff Kpiazowie, с. 115). Запис Києво-Печер. ман. був давній, кн. Юрій Семенович потвердив (до 1457 р.) запис діда свого кн. Івана Києво-Печерському ман. (Wolff, стор. 99) на людей і дань в волостях Глуській та Поріцькій. Монастир розвинув тут господарську діяльність і поставив ці маєтки в добрий стан. З 1570 починаються постійні скарги монастиря на наїзди та руйнації від кн. Александра Полубенського, який хоче ці землі повернути до свого Глуська, як це колись було. Маючи таку мету врядники кн. Полубенського менш думали про нищення, як це бувало при инших наїздах. Виганяли монастирських отаманів та врядників, били слуг та селян, забірали ріжні речі господарського значіння, забірали зібрану данину, иноді залишали для керування свого службника (опис. докум. арх. ун. м. № 82, 1576). Коло того ж часу нічним наїздом Глуського врядника з Глуським митником та иншими людьми повернуто

Вольницю до Глуського маєтку: це значить, що при наїзді побито врядників монастирських, їх служебників та помічників їх з місцевих селян, заграблено майно, заготовлену данину і наказано місцевому селянству по всіх справах звертатись не до монастирських, а до князівських врядників (№ 85). Шкоди ніс при тому в першу чергу попередній власник, але й селянству також випадало терпіти, не кажучи вже про сільських старців обраних при попереднім власнику. Виказ пограбованого дано в скарзі з приводу наїзду 1592 р., коли наслані селяне з князівських глуських маєтків грабували монастирських селян, забрали їх майно з зачинених комор, забирали коні, корови, воли, вівці: скарга подавала і підрахунок пограбованого, рахуючи коня по три з половиною коп., корову в 70 гр.—1½ копи, вола в 1½—3 коп. гр. Возним землі Новгородської при перебуванні в с. Вольниці довелося вислухати скарги місцевого селянства на кривди від кн. Олександра Полубенського (№ 149, 1593 р.). Дальші суперечки між князем та монастирем набрали іншого характеру. Може під впливом постійних непорозумінь монастир віддав Вольницю з приналежними селами кн. Полубенському в заставу: такого як раз виходу з постійних конфліктів добивався і сам кн. Полубенський. Вияснення суми зроблених шкод можна було зробити лише поволі шляхом взаємного порозуміння. Поки це тягнулось, монастир вважав потрібним доглядати через своїх уповноважених за своїми маєтками, а кн. Полубенський вважав порушенням орендного володіння і вважав втручання монастирських врядників за вповні непідставне. Таким чином сталась та цікава пригода, що кн. Полубенський скаржився на втручання монастирських врядників та служебників в господарські справи маєтка Вольниці (№ 156, 1594), а монастирська влада не визнавала такого пояснення події, зазначаючи, що князівські врядовці не дозволяють контролювати монастирське господарство, що привернення маєтків до монастиря і не було, бо ці маєтки від монастиря й не відходили, справу з орендою не закінчено. Київ-Печерський ігумен, заявляв кн. Полубенський, приїхав з великим почетом слуг та козаків, забрав майно, привернув маєтки. Теж саме заявляв і пан Клецький, який від кн. Полубенського завідав маєток Вольницю: при наїзді цим, зазначав Клецький, загинуло досить майна (№ 157). З свого боку монастирська капітула скаржилась, що люди кн. Полубенського з Глуська зробили на них напад в Вольниці, коли, приїхавши до цього маєтку, вони зовсім спокійно розташувалися в домі місцевого старця: довелося при тому постраждати і цьому старцеві, як і деяким місцевим селянам: їх пов'язано та запроваджено до в'язень до Глуську (№ 158, 1594). Швидко пізніше капітулі довелося скаржитись на великий наїзд кн. Полубенського з великою кількістю людей (до 500), при чім прогнано з праці монастирських селян, заграблено їх речі, зруйновано давню границю маєтку Вольницького (№ 164, 1594 скарга капітули).

Всі ці довгі суперечки сусідські та наїзди вирішено було полагати полюбовним судом з обраними суддями. Признано було для цього і певний термін. Сторони і судді з'явились, але полагодження справи досягнути тут не довелося, сторони не могли прийти до вияснення суми шкод (липень 1595). Вирішено справу перенести до трибунального суду (на лютий 1596 р.). І тут не пощастило закінчити справу. Ігумен сам захворував і не міг приїхати, а уповноважений не доїхав до Глуська, бо на дорозі його пограбували козаки, які з „великим військом“ стояли коло Глуська. Оця козацька небезпека перешкодила й іншим своєчасно приїхати до суду. Розгляд справи не відбувся через відсутність сторін. Пізніше сталося помірковання в цій справі: за Київ-Печерським монастирем було визнано його права на землі та дані з земель, раніш записані. Полубенський

надалі не має права втручатись в ці маєтки монастирські, а за давні шкоди повинен виплатити значну суму (1,300 коп. гр.). Не бажаючи виплачувати цих грошей, Полубенський передав маєтки кн. Кришт. Радивиліві, монастирська капітула протів цього протестувала (№ 207, 1597). Кн. Криштоф мав виплачувати оренду щорічну 120 коп. гр. л. Продержавши монастирські маєтки рік і не виплативши оренди, Криштоф Радивил передав маєтки своєму синові в держання. На таку зміну монастирська капітула не була згодна і справа тягнулась і далі. На визів до суду. весною 1601 р. кн. Януш Радивил відмовився стати, покликаючись на свою військову службу в Інфлянтах, і справу довелось відкласти.

Наведені приклади, коли ними і обмежитись, ясно вказують, скільки гальмування та знищення приносили такі процесування та брутальні наїзди, скільки нищили майна при таких наїздах, як бито селян без всякої причини, тільки з приводу зміни власника маєтка. Умови тодішнього судового життя привчали сильних та впливових покладатись на свою силу та свої звязки і не звертати уваги на судові вироки, гадаючи, що юрба озброєних слуг варта більшого ніж судові рішення та баніції, а добра рушниця більш значить, ніж параграф статутувий. Стоючи на чолі монастир чи то мітрополії, оці пани й туди приносили ту ж саму охоту всі суперечки, непорозуміння вирішувати взаємними наїздами та нападами. Як раз в цю добу роздавання духовних хлібів магнатам і панам, бачили брутальні захоплення земель одним монастирем у другого монастиря, озброєні напади з биттям та каліченням люду та нищенням майна. В монастирські відносини та монастирське господарство вліталось неуважне відношення панів, забезпечених чужою працею, до цієї як раз праці, з котрої вони жили, до чужого майна. Цього помічалось менш, поки на чолі господарського колектива ставали люди, які раніш самі були в його лавах, виконуючи ті або інші чергові завдання та близько приглядаючись до ходу праці. Не дивно, що ця політика центральної влади що до роздавання духовних хлібів викликала таке обурення в членах братств та в робітничих колах, втягнених в сферу монастирського господарства.

При нормальнім поширенню господарства процес обростання новими землями йде планомірно. Підбираються як раз ті землі, які відповідають загальному напрямку господарства, і не в далекім положенню від основного господарства. В розвитку господарства мітрополії чи монастиря цієї планомірності не завсіди можна було дотримати: записи надавали землі в різних околицях, в різних географічних умовах, часом дуже відмінних між собою та від основного монастирського господарства. В наведених раніш прикладах ми бачили, як Києво-Печерській капітулі доводилось наглядати одночасно господарство в своїх маєтках на Минщині і на ближчих річках північної Київщини: і тут уже була велика різниця в умовах господарства. В дійсності склад маєтків був ще різноманітніший, і різниця в умовах господарювання в таких віддалених маєтках виступала ще ясніш, коли уявити ці відмінні географічні обставини життя та праці: лісова околиця на підвищенні, лісова околиця в низині серед переплутаних річних протоків, більших та менших озер, переходова лісо-степова околиця—це все виявляло відмінні умови для господарювання і господарча рада мітрополії чи монастиря мусіла мати це на увазі при експлоатації маєтків.

Короткий перегляд маєтків мітрополії та монастиря Києво-Печерського виявить цю різноманітність. Маєтки мітрополії розкидано було так. Шешола над озером того ймення та Свирини в пов. Виленським. Приіпи недалеко коло Минська з пушею, бортним господарством та сіножатями.

Потіївка, Облітки з лісами і сіножатями в районі середньої Ірші на її допливі правім. Воробієвичи— в районі Ірші та лівого її допливу. Тетерівські землі, група в районі Уніна, розложені по Тетереву, місцевість низинна та багниста, від с. Колінців угору рікою Тетеревом до Заруддя. Друга група Тетеревських земель, як низинні коло Тетерева, с. Мигалки та його околиця, так і більш високі та сухі на південь-схід з Нежиловичами в центрі. Толокунський маєток коло Дніпра нижче впаду до Дніпра р. Тетерева в лісовій околиці з руднями. Далі вгору р. Здвижем землі Бабинецькі та Микулицькі багністі коло Здвижа та Ірпеня та сухі лісові на підвищенні на вододілі між Здвижем та Ірпенем, де наближаються річки-допливи. Ще далі в гору Здвижем маєток Ситниковщина на ріці та Небилічи— на захід в підвищеній місцевості. На південь на верхів'ях Стугни землі Бугаєвки.

Так навіть короткий огляд маєтків мітрополії виявляє ріжноманітний характер умов господарювання. Таку ж ріжноманітність виявляють і маєтки в господарчій керуванні капітули Київсько-Печерського монастиря.

В господарчій експлуатації мітрополії та монастирів були маєтки, землі та острови. Маєток („им'єніє“) з двором в центрі був сполученням села і двора (фільварка), до якого прилучені були поля та інші сільсько-господарські угіддя і до якого з'являлись по певному наказу на працю приписані селяне. Землі це окремі невеликі селянські господарства з постійною робочою силою. Нарешті острови це поодинокі сільсько-господарські угіддя з непостійною робочою силою.

Між земельними добрами мітрополії та монастирів було досить земель та островів, які мало були забезпечені робочою силою. Для більшої експлуатації природних багатств, для поширення хлібного та іншого господарства цих наочних сил робочих могло бути замало. Через те досить уваги доводилось витрачати на приймання нових робітників. Як раз бачимо, що намісники монастирів дбають про роздачу свобідних земель та про осаджування нових робітників, щоб „землі в пусте не лежали“, це постійні турботи та пеклування намісників мітрополії та монастирів (наприк. Опис. док. арх. ун. м. № 94). Записуючи та заохочуючи селян до своїх маєтків, приходилось приймати і збігців з інших панських маєтків, коли не самим організувати такі переходи та втікання. Це приводило до суперечок з попередніми власниками та до судових процесів з приводу селян-збігців. Коли взяти для прикладу один який-небудь маєток по скаргах та судових процесах, можна бачити, як з різних сторін приходили селяни, заохочені тимчасовими полегкостями на мітрополітанських чи монастирських землях. Ось, наприклад, Васильківський маєток Київсько-Печерського монастиря. Скарги і процеси визначають такі переходи селян з Воронина (Макаровича, район Тетерева), Коростишова (Олізара), Моцдан (Семашка), Шостаків (Шостаківських), Левкова (Стрибилів), Заслава Старого (Заславських), Топорова (Заславських), з маєтків кн. Корецьких (Iabłonowski, Z. D., XXI, с. с. 10, 47, 77, 79, 139, 365 etc.). Можна зауважити, що селяне приходили з різних сторін, рух був досить значний і такими збігцями можна було забезпечити для господарчих завдань потребу в робочих руках.

За-для об'єднання господарчої діяльності села, землі та острови по можливості приписували до найближчих дворів (маєтків), які і направляли господарське життя околиці. Тут в маєтку перебував звичайно той намісник, який керується загальними вказівками з центра, вже детально намічав роботу по окремих галузях господарства. До двора приходили на працю селяни з сусідніх поселень, коли їх по наказу намісника „виганяв“ на роботу місцевий сільський отаман. До двора долучено поля,

на яких працювали прихожі приписні селяни, далі огороди, де працювала челядь, а іноді і прихожі, приписні, нарешті свої дворові озера, стави, бджоли.

Як центр певної околиці, двір був місцем переховування звезеної з сіл дани до дальших наказів що до її витрачання. В шпіхлірах та шопак переховувано хліб в зерні, мед та інші продукти, якими данники сплачували свою данину. При наїздах та грабїжах дворів в скаргах виступають і оці зібрані продукти. Ось, наприклад, скарга відносно Тарасовського поля в складі Печерського маетка з двором. Село Тарасевичи зазначено в реєстрі маєтків Київо-Печерського монастиря 1593 р. (Арх. Ю.З.Р. ч. I, т. I, с. 388), знаходилось воно коло Могилева з півн.-західн. сторони від цього міста. Наїзд зробили князі Микитиничі, вони захопили поля на 100 бочок, там зібрали жита до 300 кіп, спалили дворове гумно, зрубали 100 бортних дубів, видрали коло 30 колод бджіл та інше (Опис. докум. арх. ун. м. № 43, 1555 р.). В таких наїздах руйновано не тільки селянське господарство, але й дворове, господарські будинки, які обслуговували не тільки це село, але й околицю, що тягнула до двору і там виконувала свої обовязкові праці по вказівках намісника.

Такі вказівки, як і цілий план господарської діяльності, звязані були з місцевими географічними умовами. Що однаково мали на увазі при будуванні двора, це сусідство річки, на якій можна було би поставити млин для потреби самого двора та околичних селян. Двір-село Печерське (під Могилевим, на захід) з ставом і млином—це зазначення з реєстру маєтків Київо-Печерського монастиря 1593 р. (с. 388),—як раз малює нам типовий двір, в якому став і млин були необхідною принадлежністю. Поставлений серед кількох поселень, які могли б давати робітників для дворової праці, двір змінював свою керуючу ролю в звязку з місцевими обставинами. Лісова суха околиця, як це було з дв. Приліпами під Минськом (тут двір мав і свою пущу, яку доводилось оборонять від міщанських наїздів та рубання), чи дв. Печерським під Могилевим (тут ліс і борті), намічала розвій лісового господарства та певні спеціальні підходи в поширенню хліборобського господарства (рубання та випалювання лісу без висушування ґрунту, ляди). Тут можна було мати на увазі потреби сусіднього міста, як Минськ, чи—коли дозволяли шляхи водянні—думати про дальший експорт; в останньому випадку звичайно користувались поміччю орендаторів-підприємців. Один з контрактів капітули Київо-Печерського монастиря показує нам умови такої оренди на зрубання лісу та вироблення попелу. В лісі с. Озеран (на Друті, Арх. I, I, с. 387) орендатор п. Давид Кенишко може робити попіл з усякого дерева, яке до того було б придатне, з берести, ясеню, лещини, в'язу, та теж брати дерево для бочок, „до опатрення того попелу“, дуб та інші. З кожного лашту монастир отримує 3 зл. пол. Оренда починається з 6 листопаду 1594 р., поновляється по бажанню арендатора, капітула не обмежує розміру підприємства. Орендатор може оглянути інші ліси монастирські, а архімандрит не має иншим віддавати ті ліси в розроблення (Опис. докум. арх. ун. м. № 160, 1594). Це приклад розроблення лісових багатств.

Багатство води, річних протоків, більших чи менших озер давало можливість поширення рибальства та ловецтва. В скарзі на п. Юрія Черленківського зазначено, що він в землях мітрополітанських наїздом з ватагою ловецькою виловив в урочищах по Тетереву 35 чорних бобрів (Опис. докум. арх. ун. м. № 495). Скарги з згадками про знищені боброві гнізда, про виловлених бобрів показують, що це ловецтво мало в ті часи значіння в загальнім складі господарства. В опису маєтків при їх наданню в. князем чи то при передачі від одного власника до другого

завсіди зазначено ці ловецькі можливості, які надають землям більше ціни.

Ріки, річні потоки, ставки, як на Тетереві в мітрополітанських маєтках, сприяли поширенню рибальства. В скаргах та судових процесах можна не раз знайти побутову сценку такого рибальства. Як раніш було зазначено, у Макаровича з мітрополією завсіди виходили непорозуміння з приводу сусідніх земель, де-які мітрополітанські землі Макарович вважав своїми, хоч справа ще не була остаточно викінчена. Так ось переїзжаючи з Макарова до двора свогого Любовичів, Макарович побачив коло озера вступного Вир на ріці велику юрбу людей, які ловили там рибу. Вважаючи це озеро своїм, Макарович пробував розігнати цих селян з мітрополітанських маєтків—Уніна, Зарудя, Мигалок та інших, але ті не слухались і навпаки зробили йому озброєний опір. Макарович подав на цих селян скаргу за їх самовільний лов риби в озері (Опис. док. арх. уніят. мітр. № 134, 1594).

Великого значіння в відповідних умовах набувало бортне бджільництво; згадки про нього ми постійно зустрічаємо в актах того часу, так було воно поширене в лісовій полосі. В скаргах теж постійно згадується про руйнування бортів при всякім ширшім наїзді в лісовій околиці. Ось приклад руйнування в лісовій околиці при постійних сусідських наїздах: „за мост переходячи, сіножаті косить і попасю пасе, в дуброви і пушу і в уходи в'їзжає, звір пужає, бобри украдом б'є, дерево бортне, бджоли дере і шкоди чинить“. Такі описи, подібні оден до другого, часом більш, часом менш детальні, намічають місце бортного бджільництва в загальнім складі господарства того часу. Згадано і окремі бортні уступи, як і окремі острови. При наїзді на мітрополітанські землі 1594 р. Макаровича захоплено 4 острови з бджолами (Опис. док. арх. ун. м. № 161). Трохи пізніш п. Степан Лозка в тих же таки Нежиловичах видрав коло 300 колод бджіл (№ 258), иншим наїздом в „пчелином“ острові Забуяні видрано було 106 колод, за що мітрополітанський намісник вимагав виплатити 212 коп за шкоди (№ 278).

Це все складові частини тодішнього господарства, поширення одної чи другої з них звязано було з географічними умовами, в яких такий маєток знаходився. Таким чином маєтки поділялись на кілька груп в залежності від переваги тої або иншої галузі господарства, група лісова чи степова характеризувана спеціальними прикметами господарства, в якому на перший план виступали такі чи инші головні складові частини. Але степенъ поширення наміченої господарської галузі звязана була з де-якими обставинами, наприклад, наочність робочих рук, які можна було притягнути до праці в цім маєтку.

Загальне центральне керування належало господарчій раді монастиря чи мітрополітанського вряду, тут знаходились нитки цього господарського керування і сюди приходили всякі повідомлення та донесення з окремих маєтків від тамошніх намісників. Але віддалення залишало досить місця для ініціативи місцевих керовників, доглядачів, і, не маючи можливости списуватись з центром у всіх випадках, місцеві керовники вели самостійно працю в багатьох випадках життя Могилевських чи Мінських маєтків Київських монастирів.

Українська паралель до повісти „Горе Злочастіє“.

Давно вже акад. Веселовський висловив таке спостереження „є чимало сюжетів на полі всесвітнього письменства, котрі відповідно вимогам часу і настрою суспільства — виникають, ховаються та знов виникають—саме у той час, коли з'являється потреба. Таким чином, бачимо, напр., сюжет євангельської приповідки про марнотратного сина— то висувається, то зникає на краєвиді давнього письменства; вона виринає як раз у ті часи, коли помітно загострюється боротьба між представниками старого та нового покоління, що не могли погодити своїх напрямків та ідеалів.

Ця боротьба залишила сліди в північно-руському письменстві: в півнародній оповісті про „Горе Злочастіє“ (Вид. П. К. Сімоні, 1907, див. ще Н. К. Піксанов, „Старорусская повесть“, Госизд. 1923, ст. 63); цього сюжета оброблював, наслідуючи польсько-єзуїтських авторів, відомий вчений українець Симеон Ситнянович-Полоцький в „Комедії причти про блудного сина“ (1673—1678 рр., див. Тихонравов, Р. „Драм. произв.“ I); молодий парубок у великій зарозумілості кидає отцев і матчин дім, не слухаючи порад, іде на чужину долі шукати та трохи не гине від пияцтва та добрих приятелів, що його на гулянці геть—чисто обкрадують. В драматичному обробленні—він, як в єванг. приповідці—вертається додому з покутою. В оповісті про „Горе“ — лихо переслідує його, доки він не знайде притулку в монастирі.

Старе українське письменство й до-тепер не знає оброблення цього сюжету у віршовану повість; але ми можемо вказати одну невеличку віршу, що заховалася в рукопису з першої половини XVIII ст. (—сучасному, як раз, рукописові, що в йому збереглось „Горе—Злочастіє“). Цей рукопис належав до Віленської Публ. Бібліотеки, де переховувався під № 234 (16). Віршу написано дуже нечитально та непоправно; вона має багато помилок недбалого переписувача. Друкуючи, виправляємо по змозі зіпсоване; в примітках зазначаємо, як читаються непевні вирази в рукопису.

- К. 36. [X] то в сем мирѣ являється то вѣсть,
Же человекъ завше грѣшит, ах, не статечне, 1)
А грѣшачи мислить собѣ і еще естем младѣ—
Покаюся преже смерти, не пойду во адѣ.
А свѣтъ тогда, як дияволь, злую мисль робить,
На блудъ и сварѣ и забойство людей приводить.
Пойде во дом корчемствений, хмелю закусить,
- К. 37. Оупившиися оумъ загубить || гришити мусить.
Хоч би-к нему отецъ 2) прійшоль альбо и мати,
Приводячи на доброе своего 3) дитяти,

1) Два перші рядки—контамінація з втраатою де-яких слів.

2) В рук. — отецъ.

3) В рук. — свое.

А онъ от нихъ звѣръ бѣжить, слова не любить;
 Оупившись нагій сидить та в кулакъ трубить,
 А на потомъ мислить собѣ: що я оучинилъ! ¹⁾
 Проклять той ден и година, в нюжем ся вродилъ (2)
 А диявол за нимъ слѣдом на путь справляєть,
 Перестати зла творити не допускаеть.
 А на потомъ ажъ до пекла мусить ступати ²⁾.
 Оузрат сина блудящаго отецъ и мати—
 А онъ ко нимъ возглаголетъ, прося ратунку,
 Гонить пеклом, бѣжить скоро, вхвативши сумку“.

Можна відразу помітити, що ця вірша більше подібна до старечих псалм морального змісту, що їх торкався П. Г. Житецький в розправі про думи. Автор не розводиться про долю нерозумного молодика — дає лише підсумок його необережного справування, лякаючи читачів — пеклом. Порівняння української вірші з північно-руським епічним обробленням теми — виразно виявляє, яка глибочінь літературної манери та смаку порізнє обох авторів.

¹⁾ В рук. диттогр.: „Що я оучив оучинил“.

²⁾ В рук. „Ступати мусить“, через що псується рима.

Запорозькі клейноти в Ермітажі.

К о р о г в и .

У відділі середніх віків і доби Відродження у Ленінградському (кол. Петербурзькому) Ермітажі переховуються українські клейноти, що передані були туди з кол. Царсько-Сельського Арсеналу під час утворення зазначеного відділу в Ермітажі. Тут переховуються чудові корогви з останніх часів Запорожжя, українські гармати художньої роботи, рушниці, пістолі, шаблі та срібна з позолотою булава Данила Апостола. Своїм історичним значінням, а іноді й художньою роботою особливо визначається велика збірка корогов, яка гарно збереглася і дійшла до нашого часу. Великих і малих, різної форми корогов тут чотирнадцять. Поки що історія їхнього переходу до Арсеналу мало відома; взагалі відомостей про них ми майже не маємо. Інвентарі Ермітажу, також як і колишн. Царсько-Сельського Арсеналу, розповідають, що ці корогви перейшли до Арсеналу після смерти вдови управителя князя Потьомкіна, що вмерла 1829 року. Далі відомо, що вони були знайдені в будинку цієї вдови під дахом, на горіщі. Ні місце цього будинку, ні ім'я вдови, ні обставини, при яких це було зроблено—не відомі.

Також залишається невідомим, яким чином ці клейноти попали до „вдови управителя кн. Потьомкіна“. Гадаю, що в паперах Царсько-Сельського Дворцового Управління, чи, можливо, в архіві колишн. Міністерства Двора знайдуться які-небудь документи, які-небудь матеріали про ці корогви, що допоможуть коли-небудь докладніше довідатись про обставини, при яких вони були знайдені. Поки що, можна припустити, що до „вдови управителя“ корогви попали випадково після смерти „вельможного“, а в його руках опинилися після руйни Запорозької Січі.

Тепер ці клейноти, дорогі для всієї України, перебувають в Ермітажі, яко пасинки цього надзвичайно великого і важливого хазяїна. Нікому непотрібні, запорошені, висять вони на стінах передпокою середньовічного відділу Ермітажу. Вони порушують в ньому загальний ансамбль, бо в нім нема навіть відділу, де-б ці корогви почували себе між речами їм подібними.

Належали вони, як далі видно буде, ріжним куреням Січі, а також і війську Запорозькому. Всі вони мусять бути зараховані до XVIII століття.

Значна історична вартість їхня: імена куренів, полковників, старшин, отаманів, осавулів та писарів, їх дати, а також ті художні особливості якими визначаються корогви, примушують мене докладніше зупинитися на них і подати детальний опис цих реліквій, що чекають часу, коли знову побачуть береги рідного Дніпра.

При опису я дбав про те, щоб він дав можливість уявити не тільки форми, але й фарби оригіналів. При зазначенні повороту постаті прийнято геральдичну термінологію.

На початку опису кожної корогви поставлено наше порядкове число, а за ним в дужках—число інвентаря Ермітажу.

Після опису я зазначаю розмір кожної корогви і посилаюся на сторінку найкращого друкованого каталогу: „Императорській Ермітажъ. Указатель отдѣленія среднихъ вѣковъ и эпохи возрожденія. Часть I. Собраніе оружія. Составилъ Э. Ленць. СПб. 1908“.

№ I. (Ермітаж, Р. 18.) Корогва великих розмірів прямокутня, зшита по горизонталі з трьох великих полотнин червоного шовку. Навкруги її, по краях—напис золотими великими літерами з чорними контурами: „Сіе знамя в койко вѣ Императорского Величества Запорожское низкое сдѣлано коштом пѣхоты коюущей того же койко по Черномъ морю такоже по рѣкамъ Днѣпрѣ и Днѣпру“.

Посередині корогви намальована олійними фарбами велика галера з запорожцями, які одягнені в типовій одежі, а зверху в кутках прапора праворуч—архистратиг Михаїл, з відповідним написом в німбі, а ліворуч—І. Хр. в хмарах з зірками навкруги.

Галера брунатна, висока, двухповерхова; горішню частину корми пофарбовано рожевою фарбою. В люках галери видно гармати. Вітрила на щоглах блакитні. В галері повно запорожців, які підняли голови вгору і з здивованням дивляться на спасителя, що з'являється з хмар з правого кутка корогви й їх благословляє.

Типові обличчя та одяг, характерні деталі ставлять цю корогву в ряді пам'яток виключного значіння, яких дуже небагато. Групи запорожців компактні, з великим рухом (мал. № 1).

Коло середньої щогли стоїть поважна постать когось з старшин з піднесеною вгору головою, з правою рукою на грудях (мал. 2 і 3). На постаті—багато розшитий блакитний жупан з блакитними ж визерунками, підперезаний поясом. Через ліве плече висить на золотому ланцюжку лядунка. Позаду стоять два запорожці в шапках: на першому плані запорожець в круглій блакитній шапці і в темносиньому жупані; в правій руці він тримає списа, якого відкинув геть далеко під вражінням чудесного явища; за поясом у нього, з одного боку заткнута червона хустка, з другого—привішена торбина з двома загнутими на боки ріжками. Ліворуч від нього стоїть другий в круглій шапці, отороченій сірим смушком. Ще далі за ними, по тій же лінії стоїть запорожець також в багатому узорному жупані, підперезаний червоним поясом з золотою застібкою. Рукава його одежі, що випущені з-під жупана—червоні. Лівою рукою він тримає за ефес шаблі, а правою міцно обхопив щоглу. Голову він підніс вгору. Ще далі за ним, стоїть, розвівши руки і схиливши голову благовійно вниз, запорожець у білій одежі, підперезаний зеленим поясом.

С середньої щогли, спереду, запорожець показує правою рукою на чудесне явище; обличчя він повернув до запорожця в багатому блакитному жупані, про якого вже згадувалося. Цей запорожець одягнений в темно-рожевий (малиновий) одіж і підперезаний синім поясом, за яким у нього заткнута рожева хустка.

За ним притулився до щогли другий з списом в правій руці, в такій же одежі, з розстібнутим коміром.

Ліворуч від щогли, спереду, повернувшись обличчям до запорожця в блакитному жупані, другий запорожець, одягнений також в блакитну одіж. В руці він тримає списа. За ним під драбиною з линви, що веде на щоглу, стоїть запорожець в круглій шапці. Він тримається правою рукою за щоглу. Внизу перед цією групою на східцях ми бачимо молодого запорожця зі списом в правій руці, який він виставив за борт галери; одягнений він в жовто-зелену одіж, в синіх штанях з широкою опушкою і закругленими краями, які розмальовані вузькими стрічками, що пере-

хрещуються між собою. У самого краю галери, перед вище зазначеним запорожцем, видко голову другого молодого запорожця, що повернув її назад до явища.

Між запорожцем в темно-зеленому жупані і третьою щоглою над рожевою надбудовою керми, стоїть група запорожців, що з захопленням розмовляють. До цієї групи належить і молодий запорожець, що в правій руці тримає списа, а лівою показує на спасителя.

На першому плані, спиною до глядача, повернувши голову праворуч, літній запорожець в синій одежі і брунатних штанах.

В просвіті між першим і останнім, схилившись до першого, щось розповідає третій, одягнений в одіж з хутровим брунатним коміром. Можна думати, що він спускається по східцях униз в середину галери, як і попередній, якого видко лише голову.

За запорожцем з хутровим коміром, їде трохи молодший запорожець, одягнений в жовто-зелений жупан з червоним гудзиком біля коміра і підперезаний червоним поясом. На голові в нього синя шапочка, якої помітно лише край.

Далі, за ними—запорожець з розстібною на грудях білою сорочкою, в синій штанах, підперезаний червоним ремінним поясом. Він тримає в правій руці списа, а в лівій—невідому річ, що формою своїй нагадує трьохкутника.

За східцями, напів закритий ними, сидить (?) запорожець в синій одежі, в круглій шапці з сірою барашковою опушкою.

За цією останньою групою видко ще дві типові постаті з піднятими руками: одну—в профіль, другу—майже в фас. Вони розмовляють між собою. Голова в профіль—старого запорожця, з натхненним обличчям і гарно переданим яскравим жестом лівої долоні.

Крім цих постатей, в лівій частині галери знаходяться ще де-кілька запорожців не менш цікавих своїм одягом та деталями.

В де-яких частинах корогви фарби попсовано: вони повідставали, а іноді зовсім пообсипалися, залишивши після себе тільки шовковий ґрунт. Але взагалі треба визнати, що вона дуже гарно збереглася. На обороті корогви намальований двохголовий орел. Розмір = 1,62 × 2,31 м. (Ленц, стр. 67).

№ II. (Ермітаж R 19). Довга і вузька корогва з двома гострими кінцями (мал. № 4), зроблена з червоної шовкової тканини, багато прикрашеної орнаментом з квіток та гіллячок, злегка стилізованих (французького походження) (Мал. № 5). Зроблена вона таким чином, що коли на лицевій стороні тканини малюнок, напр., червоний, то на обороті він тогож кольору, але значно сіріший.

На корогві в двох колах олійною фарбою намальовано:

I. На тлі хмар, вгорі блакитних і брунатних, знизу стоїть архангел Михайл, одягнений в золоту керею, срібний панцир і зелену сорочку, яка спадає до колін; золоті поножі і блакитні штани закінчують убрання. На голові його шолом з перами: з боків—зеленими, посередині—червоними. Крила архангела блакитні. В правій руці він тримає меч, а в лівій сферу. Над його головою звичайний напис: „І. МИХАИЛ“.

II. В другому крузі поруч з першим образ св. Георгія на тлі блакитного неба. Він скаче на сірому коні праворуч по брунатній землі. За ним краєвид з ледве наміченими рисами будівель. На голові Георгія срібний шолом з перами: двома боковими зеленими і середнім червоним. Він одягнений в золотисту керею, сріблястий панцир, зелену верхню сорочку, з під якої висуваяться рукави спідньої блакитного кольору; такогж кольору і штани. Напис над Георгієм виконана білою фарбою: „І. ГЕОРГИЙ“.

Далі на прапорі, після цих малюнків—золотий хрест і срібляста зірка, як з одного боку корогви, так і з другого. На зворотньому боці: в першому крузі—намальована б. м. на блакитному тлі, яка одягнена в верхню керею золотисто-рожевого кольору, з золотим позументом по краю і з зеленою підкладкою. Спідня одіж—блакитна. У Христа—біла сорочка і золота керея. Корони зверху золоті, а всередині—зелені.

В другому колі зворотнього боку намальовано св. Миколу також на блакитному тлі в золотисто-рожевій ризі і блакитному омофорі з зеленою підкладкою. Євангеліє, яке він тримає в руці—має золоті накладки. Напис над ним: „Г. Х-вз || никóлай“.

Напис на срібній стрічці на цій стороні над обома кругами: „Сей прапѣр ѿдѣланъ крѣнѣ поповичицкѣго зачѣманъ грицкѣ караѣкѣра, 1772“. Рік поставлений літерами значно меншими, ніж решта написів.

Заховався він добре.

Розмір = 0,49 × 3,24 м. (Ленц, стр. 68).

№ III. (Ерміт. Р. 20). Корогва в формі продовговатого прямокутника блакитного кольору.

По краю оточена двома паралельними рядами золотих стрічок написаних фарбою (віддалення між ними=прибл. 0,17 м.).

Всю середину корогви займає малюнок державного російського герба (темно-брунатного двохголового орла) з ланцюгом ордена Андрія Первозваного і з військовими ознаками і атрибутами влади навкруги, а саме: корогвами, луками та сагайдаками, стрілами, шаблями, сурмами та литаврами, бубнами, совнями та ядрами (малюнок № 6 і 6-а). Булави, що висуюються між шиями орла та його крилами прикрашені коштовними червоними та зеленими самоцвітами; ті ж булави, що знаходяться коло кінця крил—без них. Корогви червоні та зелені з золотистими відтінками. Литаври та ядра чорні. Скіпетр та булава орла—золоті. Між головами орла—золота корона з червоною підкладкою прикрашеною червоними та зеленими самоцвітами й усипана перлами. На головах орлиних—корони золоті з самоцвітами, з зеленою підкладкою. Навкруги герба розміщено дев'ятнадцять зірок. На грудях орла—щит; на ньому змальовані ап. Петро і Павло; вони стоять на тлі синього неба з рожевими хмарками. Довколо їх голів—золоте саяво. Петро—в синьому з срібними бликами і світами хитоні і червоній з золотом кереї. Він тримає в правій руці ключ, а лівою церкву. У нього золотий німб з червоною каймою.

Павло в такій же одежі, тримає правою—рукою ту саму церкву, а лівою меч. Сама церква висока, її складають три шостикутні сірі вежі; що ніби-то відокремлені одна від одної; закінчені вони звичайної форми золотим дахом. Спереду у церкві шостикутня добудова з двохскатним дахом. Зверху над апостолами звичайні написи: „Г. апаѣх петѣрх. || Г. апаѣх павѣлах“.

В кутках корогви розміщено по маленькому картушу з малюнками і написами: вгорі, ліворуч—три червоних камня, а між ними сині. Напис на білій стрічці: „ѿинобаніе непоколебимо“.

В верхньому правому кутку—три червоних з пламенем серця, на одну третину своєї височини вкопані в землю; вони трохи нагадують посаджені буряки. Напис над ними: „единою добродетелю торжеткѣють“.

У лівому нижньому—на синьому тлі—три сині-ж ключі; вони лежать на столі борідками догори, перев'язані червоною стрічкою; напис на білій стрічці: „голюз оукрашеніе єдино“.

У всіх картушах рямці однакові: золоті з брунатними відтінками в стилю рокайль.

Навкруги корогви, по її краю, золотими літерами з брунатним відтінком написано: „ГІЕ ЗНАМА КХ КОЙСКО ЗАПОРОЖКОЕ НИЗКОЕ ЗАКЛАННОЕ БЛ Императорского (зверху) Величества того койска запорожского низкого (з боку праворуч) господина атамана кошового Петра калнышекского коштомх 1764 года февраля 28“ (знизу). Літери цього рядка написані своїми верхками вниз.

На протилежному боці корогви знаходиться той же напис, але написаний літера на літері і тому кожна літера обернена у другий бік.

На цьому боці всередині—малюнок того ж герба, тієї ж самої композиції і в тих же розмірах. Точне повторення, тільки у другий бік. Ріжниця цього боку корогви полягає лише в емблемах та символах, що змальовані на щитках у кожному кутку.

У горі у лівому кутку: на синьому тлі неба чорне коло місяця з боковою освітленою частиною простромленою трьома червоними стрілами і з написом: „ЩЕ ТРОДАМХ НЕ КОНЕЦ“ . На горі праворуч: на червоному столику лежать три золотих монети з відбитими на них погруддями і написом на стрічці: „СІМНІ ВСЕ БЫКАЕТ“ .

Унизу, ліворуч: три мечі, встромлені кінцями в землю, в місці перехрещення вони перетягнуті зеленим вінцем; крізь них проходить стрічка з написом: „УКРАШЕНІЕ И ЗАЩИЩЕНІЕ К БРАНЕХ“ .

На щитку орла цього боку—образ архангела Михаїла, що стоїть з червоним огненным мечем в правій піднятій руці і з сферою в лівій, на сфері помітна решта старого напису в два рядки. Крила в Михаїла блакитні з чорним відтінком на кінцях. Сорочка його зелена з золотом в світах. Чоботи золоті. Штани сині з срібними світовими бликами.

Корогва ця дуже гарно збереглася.

Розмір = 1,91 × 2,22 м. (Ленц, стр. 68).

№ IV. (Ерміт. Р. 21). Вузька і довга корогва з двома гострими кінцями, з шовкової тканини темно-оранжевого кольору з ясно-оранжевими квітками. Частина тканини, що знаходиться коло держака,—шовк чистий, без орнамента, відділений від орнаментованого двома вузькими тканими ж зеленими стрічками. (Мал. № 7).

На чистій частині цієї тканини є тканий зеленими нитками, одночасно з самою тканиною китайський напис (малюнок А, у тексті див. стр. 35).

Цей напис є ні що інше як назва фірми, яка виконала тканину і в перекладі проф. В. М. Олексієва (Ленінград) як повідомляє мене про це академик С. Ф. Ольденбург, читається так: „Ші мей мін цзі ян дуань“ . (Ші мей мін=всесвітня краса славиться)¹⁾

Корогву прикрашено щитком, півмісяцем і зірками.

Щиток в картуші загальної яйцеподібної форми орнаментований в стилі рокайль (сине з сріблом), з короною в горішній частині. Ця корона входить в орнаментальні рямці і складає центр, від якого розходить ся орнамент синього кольору з сріблом. Весь картуш писаний олійними фарбами на тій же самій тканині, що й корогва. Щиток вшитий в прапор на окремому шматку матерії; спочатку була вирізана відповідна дірка (розріз початий з правого боку вгорі), а потім щиток був туди вшитий).

¹⁾ За допомогу прочитати цей напис висловлюю свою щирю подяку проф. В. М. Олексієву і академіку С. Ф. Ольденбургу.

На щитку, на тлі жовтого знизу і блакитного вгорі неба скаче ліворуч, на сірому коні Георгій, який простромлює списом рожево-брунатного змія. На голові в Георгія металевий шолом з зеленими перами. Одягнений він в ясно-червону керю і металевий панцир, в зелену сорочку; того ж кольору дерга і ремні упряжі. Земля брунатно-жовта, по часті зеленкова.

Над головою в Георгія червоний напис: „ГЕОРГІЙ ПОВЕДОНОЩИЦЬ“; зроблена вона так, що частина літер має значно менший розмір ніж решта. (Менші літери підкреслено).

Таким же чином вшитий і сріблясто синій місяць і три зірки.

Корогва очевидячки була розірвана чи перерізана і тому зшита в поперечному напрямку, таким чином, одна частина зшитих шматків заходить за другу. Корогва скорочена.

Розміри = 0,60 м. × 2,67 (Ленц, стр. 67).

№ V. (Ерміт. Р. 22). Корогва зеленого кольору з жовтавою смугою на краях і нашитим шнуром. На ньому намальовано олійними фарбами: угорі вздовж корогви—срібна стрічка з написом чорною фарбою: „СЕЙ ПРАПЪКР ПЗАКЪЛАНЪ КЪРЕНА ДЕРЕКАНИКЪКЪКЕГОГО ЗАСТАМАНА АКЪКА РОСКЪЛЪНИИ: СЕГО 1772 ГОДА“.

Під стрічкою, по полю розсипані зірки, хрест з поширеними кінцями, а лівіше, біля самого держака — велике коло, обведене срібною стьожкою, в якому змальовано св. Георгія. Він скаче на сірому коні з лівого боку від глядача, на тлі сіро-брунатного неба з брунатно-рожевими далями в краєвиді. На ньому сріблястий шишак з зеленими, та червоними перами. Навкруги голови — золоте сяйво. За плечима має по вітру червона керя з золотими бликами. Хитон зелений з широкою золотою смугою по долу. На ногах сині штани і золоті чоботи. Дракон темно-зеленого кольору з брунатним відтінком. Над головою в Георгія білий напис: „ГЕОРГИЙ ПОВЕДОНОЩИЦЬ“.

На обороті корогви, в срібному колі і в хмарах намальований св. Михайл. На його голові дуже гарно орнаментований шишак з червоними та зеленими перами, навколо якого золоте сяйво. Крила його темно-зелені. На ньому одягнена червона керя, вкрита золотими бликами, під яким зелений хитон з золотою облямівкою і сріблястий панцир. Від нього спускаються срібні широкі стьожки. Штани сині, поножі золоті. В правій руці тримає меч, а в лівій синю сферу. За ним сині, з брунатним хмари. Корогва збереглася гарно.

Розмір = 0,540 × 3,20 м. (Ленц, стр. 68).

№ VI. (Ерміт. Р. 23) Довга і вузька корогва з двома гострими кінцями, з тонкого темно-червоного шовку. По краях йде вузька золота стрічка. На самому краї нашито вузький рубчик (Мал. 4).

По полю корогви розсипані золоті зірки. Ближче до держака — золотий хрест з лопастями, що поширюються в кінці і такого ж кольору півмісяця; за ним далі — велика шостикутна зірка, а ще ближче — картуш в стилі рокайлъ і три стьожки з боків його.

Картуш золотистий. В ньому на блакитному тлі намальований на одному боці архістратиг Михайл. Він швидко їде не червоному коні з крилами, в червоній кері з золотими блисками. Крила архістратига чорні з золотими блисками. (Див. мал. 8). В трьох широких срібних стьожках довкола картуша напис: „СЪ ПОЛКОВНИКА ГАМАРЪКОГО, КЪРЕНА“

ЛЕШ || КОБКОГО, ТОВАРИША ИГНАТА, ПШЕНИЧНОГО⁶⁶. „СТАРШИИ, ПОЛКОВОГО,
НИСАРА, || КАСИЛА, ЕРШОКА: К; К:⁶⁶ „ПОЛКОВОГО ШКАВЛА, ИВАНА, || ШЕНКА; К; Б:⁶⁶

На обороті в такому ж картуші на блакитному тлі—малюнок двох-голового брунатного орла з чорними відтінками. Поруч з картушем срібні стрічки з таким же написом, зі зміною лише в слові „ШКАВЛА“, а не „ШКАВЛА“.

Біля самого держака в поперечному напрямку такий апис: „1772 ГОДА
МЦА ЮНА 24⁶⁶—великими літерами.

Корогва гарно заховалася.

Розмір = 0,54 × 3,84 м. (Ленц, стр. 67).

№ VII. (Ерміт. Р. 24). Корогва з жовто-зеленого тонкого шовку. Не збереглась цілком. Вона ушита і тому частина пропала. Частину написи і частину повмісяця зрізано.

На лицевому боці—двохголовий орел темно-брунатного кольору з жовтими лапами і таким же дзьобом. З бокової частини його вшитий шматок з частиною півмісяця і зірками. Зверху над орлом напис: „КОЙСК“ (далі зашита літера „а“ і вирізані інші) „Запо“ („Запо“—знаходиться на загнутій частині тканини за швом), потім зовні: „РОЖКАГО НИЗКОГО ПОЛКОВНИКА КАСИЛА НАГАТА“ „ШКАВЛА“—(на загнутому боці) потім на лицевому: „...аршинамі полковнімі пиґарі івана Золотар“ (літера „е“ в зашитій частині на оборотньому боці).

Внизу під орлом: „и“ (розріз почасти захоплює букву „и“) „агаула лаврентина докгого (далі три рубці) ГОУРДЖЕНІ АУУГ ГОДА ЮНА КГ ДНА“.

На оборотній стороні в золотому з брунатним картуші, під короною на п'ять лепестків, виступає рука з білих хмар, яка тримає прямий меч. Написів тут немає,

Розмір = 0,54 × 2,67 м. (Ленц, стор. 68).

№ VIII. (Ерміт. Р. 25). Велика корогва жовтого кольору з косим обрізом на кінці. Тканина шовкова, зшита з чотирьох окремих полотнин (Мал. № 9).

На лицевому боці намальовано олійними фарбами чорного двохголового орла з блакитною стьожкою і сферою у руді, а також андріївським хрестом. Корона, скипетр і смуги, що проходять по сфері, золоті. На грудях орла гарно скомпанований золотий щиток і золотий ланцюг із зірок. На червоному тлі щитка змальовано св. Георгія, що скаче на сірому коні в червоній попоні; він побиває брунатного кольору дракона. Георгій в рожевій кереї, блакитному (сталь) панцирі і в жовтих штаних. Орнаментальна частина щитка написана дуже гарно.

По краю корогви, між двома паралельними золотими стьожечками іде напис великими золотими літерами, відтіненими брунатним. „СІЕ ЗНАМЕНІЕ ОБНОВЛЕНО КОШТОМЪ ГОСПОДИНА. || Григоріа Федоровіча. || отамана кошового войска запороз || каго низкого: 1759 года августа || 6 дня“. Останні слова: „6 дня“ писані на тій же горішній стрічці, де починається напис.

На тлі корогви—шість восьмикутних зірок, а в двох кутках, на протилежній держаків частині, два орнаментальних клейма, в типових фор-

мах композиції часів Анни Іванівни та початку Лизавети Петрівни. В часи, що зазначені на прапорі (1759 года), цей орнамент з'являється старомодним у столиці і його заміняє дуже розповсюджена форма рокайль.

На обороті корогви написаний такий же орел, аналогічний і по формі і по фарбах. Але в самому написі тут спостерегається цікаве явище: на цьому боці вона йде навпаки, завдяки тому, що написаний він по слідах літер, що пробиваються з лицевого боку, себ то повторена у відворотню сторону, літера в літеру.

По самому краю корогви нашитий шовковий брунатно-червоний шнур з китицями.

Коло одного з вертикальних боків пришита стьожка профарбованого в брунатно-жовтий кольор полотна; нею прапор прикріплювався до держака; можна думати, що це зроблено пізніше. Край протилежний цьому— в гіршому стані.

На тому й другому боці, на грудях орла, на синьому косому хресті намальований розп'ятий св. Андрій, в золотому с'яв'ї.

В техніці малярства, у виконанні корон, вжиті де-які цікаві засоби: напр., золото положене на червоний ґрунт. Це засоб дуже відомий в іконостасному малярстві і в даному разі свідчить, як і решта інших ознак в роботі цієї корогви (надзвичайна умілість, правильність малюнка), про те, що її виконував гарний та вмільний майстер.

Як розуміти в даному разі вираз: „оновлено“, коли на корогві не видно ніде ні більш нового, ні більш старого. Все одного часу. Нема частин які б відрізнялися ознаками характерними для поновлення. Крім того, напис про поновлення йде по краю широкою стьошкою. Вона написана на тому ж самому жовтому шовкові, з якого пошита й ціла корогва. Єдина гадка можлива: що корогва була трохи обрізана (потріпані частини) і на ній був написаний напис; можливо також, що було все-ж таки де що перемальовано, що тепер трудно помітити тому, що після поновлення, корогва була довго в ділі. Орнамент кутків свідчить про її походження з часів раніших ніж 1759 рік.

Можливо й так, що „поновлення“ визначає роботу зовсім нової корогви, але по зразку старої, себ-то копії, і цю останню гіпотезу я вважав би правдоподібною на підставі вищезазначеного міркування про орнамент.

В де-яких частинах корогва пошкоджена (на місці орла) і зшита простими нитками. Нижній ріжок корогви трохи обірваний.

Розмір = 1,60 × 2,71 м. (Ленц, стор. 66).

№ IX. (*Ерміт. Р. 26*). Червона корогва з темно-червоним орнаментом (шовк гарної якості). По краях корогви нашитий шнурок. За шнурком— намальовано золотою фарбою смужку. (Мал. № 4).

По полях корогви написані два щитки з образами, три широких погнутих стьожки з написами і зірки.

В золотистих з брунатним відтінком картушах, в стилі рокайль намальовано (рахуючи зверху), на одному боці: темно-брунатний герб (орел) з темними відтінками. В лапах орла— блакитна сфера і золотий скипетр. На грудях його в щитку написана б. м. знаменія в червоній кереї і блакитному хитоні. Христос— в червоній кереї з золотим відтінком і блакитній сорочці. Над ним золоте с'яйво. Над головою б. м. і головами орла— золоті корони. Між ними напис: „*Мр ДС*“.

На білих стьожках, над картушем, — чорний напис: „*Писаремъ кд-рена жерелъ кеи || кого: федоромъ Легког = || ту помъ:*“ (на боковому). „*И гд-*

мѣрѣ полкѣошниковѣхъ кѣренѣ || Криловокого Фѣдоромѣхъ Гнѣннаѣхъ Мѣцѣ Юнна
1774 годѣ:“ (на середньому) „Мѣцѣомѣхъ“ кѣренѣ Сергѣевскѣхъ=||го Кн-
рилоомѣхъ Самѣрцевѣхъ“ (на другій боковій стьожці) (Мал. № 11).

Другий картуш, в таких же орнаментальних формах, типових для стилю рокайль, так улюбленого при дворі в часи цариці Лизавети, написаний св. Георгій. Він скаче на сірому коні, покритому червоною з золотом дергою. Під ним брунатний дракон. Георгій, одягнений в червону керею, зелену сорочку, золотий панцир і золотий шолом з зеленими і червоними перами. Вгорі напис червоною фарбою: „Гѣтѣй полкѣдонос-
ецѣ || Георгій“.

В горішньому картуші на рожевому полі неба з хмарами коло самих ніг, стоїть обличчям до глядача архангел Михаїл, одягнений в темно-зелений хитон і золотий панцир, вкритий зверху зеленою кереєю, блакитних штанах, у золотих чоботях з такими ж перетяжками. За його спиною—блакитно-зелені крила. На голові золотий шишак з червоними та зеленими перами. Довкола голови золоте сѣйво. В правій руці Михаїл тримає меча з червоним вогнем, а в лівій—зелену гіллячку лавра. (Мал. № 10).

Напис на трьох широких білих стьожках над картушем: „Сѣдѣнѣ Пѣкѣлѣ
Флѣорѣкѣчѣ Голокатого || Пнѣгѣрѣ Ивѣнѣ Аѣкоблѣкѣчѣ || Глобнѣ:“ (на боко-
вому), „Сѣей прѣнѣкѣрѣ: Зѣкѣлѣнѣхъ койсѣ || кѣ: Запорожѣкого, нѣзѣкого, За го-
сподѣхъ || Кошекѣкого. Ятѣманѣ Пѣтра Ивѣнѣкѣчѣ Кѣнѣишекѣкого (в середньому),
„Сѣлѣлѣ Сѣтепѣна: Сѣте || пѣнѣнѣкѣчѣ Сѣлѣлѣхѣ:“ (на третьому). Читати треба з середнього.

В картуші поруч, на тлі палевого неба золотий чотириохкутний хрест з написом червоною фарбою: „Крѣстѣ || Зѣрѣжѣ || на краѣхъ же || по-
кѣлѣ || і одѣлѣнѣ“. Підкреслені—червоні літери.

Розмір = 4,10 м. (Ленц, стор. 67).

№ X. (Ерміт. Р. 27). Вузька й довга короґва з тонкого шовку жовто-палевого кольору. Вгорі—пришитий до неї шмат синьої тканини, таким чином, що написаний на короґві герб знаходиться на половину на жовтому, на половину на синьому тлі.

На короґві написаний в орнаментальних золотих рямцях, на синьому полі неба, чорний орел (герб) з коронами і скипетром. Орел летить над місцевістю з гірським краєвидом, з горами, вкритими снігом, і деревами на першому плані. На грудях в орла червоний щиток в золотій рямці з вензелем І. Е. ІІ, з гарно сплетених літер. Навкруги за золотими орнаментальними рямцями йде біла стьожечка з червоним написом: „Зѣрѣжѣнѣ
койсѣка Запорожѣкого нѣзѣкого За господнѣнѣ Ятѣманѣ Кошекѣкого Пѣтра Кѣ-
нѣишекѣкого Сѣдѣнѣ Сѣтепѣнѣкѣчѣ Нѣколѣлѣ Тѣмофѣевѣ Пнѣгѣрѣ Ивѣнѣ Глобнѣ
Сѣлѣлѣ Сѣофрѣнѣ Чѣрного, 1771; годѣ; мѣцѣ; юнна:“. Під стьожкою — зо-
лотий півмісяць.

На звороті—щиток на тому ж місці, що й на попередньому боці. В ньому змалюваний св. Георгій, на сірому коні; він забиває червоно-брунатного змія. За ним зеленкаво-синє небо з хмарами. У просвітах хмар за Георгієм червонява далечинь. На голові в нього золотий шолом

з чорними орнаментами, прикрашений червоними, зеленими та чорними перама. Над головою в Георгія сяйво з золотими проміннями. Одягнений він в червону керю, що міниться золотом, і в золотий орнаментовий панцир, з під якого спускаються золоті стьожки. Хитон під панциром густо-зеленого кольору. На ногах, в його жовті чоботи з червоними стьожками коло халяв та штанів.

Техніка малярська вказує на гарного майстра, що виконував цю корогву.

Над головою в Георгія напис: „СѢИ КЪ МУ: ГЕОРГІИ:“ За ним краєвид з деревами, хатками. По білій круговій стьожці — напис червоним: „В протокни полкобникомах крѣна мѣнекого Семенових Галицкіих писаремъ крѣна джерелъкебскогѡ Федоромах легкоствпмъ аса-злмъ крѣна кѡрсѣнекого Степанових Нѡсѡвмъ:“.

По краю йде срібна стьожка, а на кінці пришта вузька стрічечка з шнуром.

Розмір = $0,67 \times 3,29$ м. (Ленц, стор. 68).

№ XI. (Ерміт. Р.-28). Широка корогва з двома гострими кінцями з шовкової муарової тканини, рожево-палевого кольору. Оточена двома стьожечками по краю зеленого та жовтого з темно-синім шнуром. (Мал. № 7). На корогві намальован картуш з вузькими рямцями, золотий півмісяць поруч, вісім зірок того ж кольору. В золотому картуші з золотими відтінками — образ св. Петра, що стоїть на горбку брунатного кольору з травою. Далі за ним такі-ж горбки з деревами. Св. Петро стоїть в блакитній далечині неба, одягнений в синій хитон, в червоній керей. Над ним напис білою фарбою: „СѢ АПОСТОЛЬ ПЕТРЪ“.

Навкруги золотий напис (починається зверху): „СѢИ ПРАПЦРЬ СПРАКИЛЪ ІВ КОЙКА ЗАПОРОКОГО НИЗКОГО ПОЛЬКОБОЙ СТАРШИНА ПЕТРЪ ЧЕРНАВСКІИ“.

Півмісяць і зірки золоті, потемнілі від часу. На звороті корогви, в картуші такої ж форми — намальовано св. Георгія, що скаче на сірому коні в сіро-зеленавій попоні. Зеленкава поверхня землі, блакитне небо. На Георгію одягнений срібний з золотими краями і такою-ж серединою шолом, довкола якого — золотий німб; червона керя, сріблястий панцир, з блакитною стьожкою через плече, зелена сорочка, металеві набедреники і мідні наголеники. Під конем рожево-брунатний дракон. Над головою в Георгія — звичайний напис білим: „СѢИ КЪ М ГЕОРГІИ“.

Навкруги картуша напис золотими літерами: „Кодацкоі паланки также и шакъаз Никита батѡринецъ:“

Ліворуч, унизу, на землі під образом Георгія великими цифрами напис: „1774“.

На звороті, в картуші того ж характеру образ св. Михаїла, що стоїть на хмарах, на тлі жовто-гарячого неба. На голові його сріблястий шолом з зеленими перам; вдягнений він в панцир та червону керю, рожеву сорочку і в зелену спідню одіж. В правій його руці червоний огневий меч, в лівій — чорні пихви. Зверху напис: „СѢ АРХІДІАТРА ТІЗИ МИХАН АХ“.

Німб оранжевий з сірою стрічкою:

Гарно заховалася.

Розмір = $0,89 \times 3,02$ м. (Ленц, стор. 67).

№ XII. (Ерміт. R. 29). Вузенька короґва (Мал. № 7) з двома гострими кінцями, з темно-палевого шовку, вкритого таким же, але яснішим орнаментом, того ж самого малюнку, що й короґва R. 21. Злегка стилізовані квітки та листя китайського стилю і роботи (Мал. № 12). Край короґви відповідний такому ж краю в короґви R. 21, що мав на собі китайський напис у R. 29, одрізаний.

Короґва прикрашена півмісяцем та зірками. По краях написи, Праворуч: „1772 годъ: || (біля держака), „марта: 10^с: || (вгорі): „АНЛ: г. г. З. к. в.^с || (у поперек): „З. ф. г. г.^с“

Розкрити ініціали мені не пощастило.

На обороті ті ж малюнки півмісяця, зірок, і ті ж ініціали намальовані фарбою на оборотній стороні кожної літери лицевої сторони: збігаються не тільки літери, але й крапки.

Один з гострих кінців наполовину одрізаний.

Розмір = 0,58 × 2,84 м. (Ленц, стор. 67).

№ XIII. (Ерміт. 30). Короґва з косим одрізом з жовтої шовкової тканини (мал. 13), обшитої по краю широкою білою стьошкою, якою йде жовтий відтінений темним напис, з одного боку (над гербом і хрестом): „Пошлѣшестьвѣдущею милостію ксепрекѣтлѣйшаа держакнѣйшаа келнкаа Госдариная Екатерина Алексѣевна Императрица и Самодержица Всероссійскаа“. В картуші на другій стороні: „Повелѣніемъ ксепрекѣтлѣйшого Ёа Величества Госдарины Екатерины Алексѣевны Императрицы и Самодержицы Всероссійской и проч. и проч. н проч. дано сіе знамя Ёа Императорекаго Величества вѣрным подданным войска запорожскаго низкаго кошевомъ атаманъ и ксемъ войскъ запорожскаго лѣта от Рождества Христова 1763, госдарствованіа Ёа Величества 1-го года“.

На лицевому боці—орнаментований гарно скомпанований картуш з золотим хрестом в центрі і написом: „Крестомъ твоимъ Христе хвалима и скатое кокрєенне Твое поемъ и славимъ Ты бо еси Богъ нашъ в Троицѣ святѣй Славиимый“.

Поруч з ним—державний герб (орел). У орла—чорні крила і хрест. Червоний щиток на грудях. Держава, скипетр і лапи орла—золоті з брунатними відтінками. Над головами такі ж корони. Червона стьошка на одному боці і золота на другому. Довколо щитка ланцюг Андріївського ордена. По краям—сірі (колись срібні) орнаментальні окраси, накладені якоїсь-то густої маси.

Короґва добре заховалася.

Розмір = 1,56 × 3,7 м. (Ленц, стор. 67).

№ XIV. (Ерміт. без №). Уривок короґви сіро-блакитного шовку з вузенькими рожевими стьошками з двох протилежних довгих боків.

На одному боці, в золотому, з брунатними відтінками картуші, орнаментального характеру в стилі рокайль, коронований короною о п'яти частинах—св. Георгій. Він їде на сірому коні і вбиває змія брунатного кольору з темними відтінками. На Георгії одягнено шолом з червоними та зеленими перами; довколо голови сляво. На ньому червона керея,

колір якої дуже гарно згармонований з загальним сіро-блакитним тоном. Зелена сорочка, сріблястий панцир, далі бакитні штани і жовто-гарячі чоботи. Він змальований на тлі зеленого гористого краєвиду з синім небом, білими хмарами і жовто-гарячим обрієм. Дерга на коні також жовто-гаряча. Поводи й уздечка зелені. Мундштуки жовті. Зверху напис: „Г. КМЧ || ГЕВРГІЙ“.

Довкола картуша розміщена срібляста стьожка в круговому напрямку з написом червоним: „КОДАЦКІЙ ПОЛКОВНИК СТЕПАНЪ БЛАКИТНИЙ, КЗРЕНА ШКЗРИНСКОГО. АСАДАН КЗРЕНА ТИТАРЪВКІСКОГО. АКОКЪ КЗЛАКОВКІСКІЙ. ПИСАРЪ. КЗРЕНА МШАГТОКСКОГО ДЕМАНЪ ТРЕТАКЪ“ (Мал. 14).

На обороті в такому ж картуші—образ архангела Михаїла на тлі синього неба з жовтогарячим сяйвом довкола; він стоїть на хмарах, в сріблястому шоломі з зеленими і червоними перами. Він одягнений в яскраво червону керею, зелену довгу сорочку і жовту коротку, яка висувається з під сріблястого панцира. В правій руці він тримає меч, в лівій сферу, з написом на ній: „КТО АКО БОГ“.

Над його головою напис: „Г. АРХАНГЕЛЪ || МИХАИЛЪ“.

По круговій стьожці довкола Михаїла той же напис, що і на попередній, але, з такими змінами: „БЛАКИТНИЙ“, — „КЗЛАКОВКІСКІЙ“.

Нижче півмісяць у вигляді людського профіля й зірки; останні—як на передньому, так і на задньому боці.

Розмір = 0,56 × 0,78 м. (Ленц, стр. 68).

Всі вищеописані корогви мають велике значіння в історії культурного життя України не лише яко пам'ятки військового ритуала та побуту, а також як пам'ятки, що освітлюють деякі не зовсім ясні, а іноді й цілком не відомі сторінки мінулого вільного Запорозжя.

Вони свідчать по-перше: що в Запорозжю було розвинено малярство, яке користувалося тут не аби-якою пошаною.

Прикладом такої пошани може бути корогва R. 18., на якій ми бачимо портретні постаті старшин, що мешкали в час виготовлених корогв. Портрети ці мальовані гарним майстром, що добре передав індивідуальні риси цих старшин.

З боку-ж технічного знання та умілости ми мусимо висунути ряд корогв, які виділяються своїми високими технічними засобами письма. До них належать: R. 24, R. 27 та інші. Такі технічні знання були не у простих робітників пензля та фарби, а в добрих майстрів, з великими технічними традиціями (наприклад робота червоної кереї з золотими переливами, відтінками—прийом, що вживався у добрих українських іконописців у першій половині XVIII стол. (R. 27), або чорні крила архістратига з золотими блисками (R. 23), чи золотисті відтінки на червоному та зеленому (R. 20). Все це свідчить про гарний стан малярської справи на Запорозжжі.

По-друге,—що корогви являються корисними для історії убрання цих недавніх, але забутих часів нашої історії (напр. корогва R. 18).

Між іншим, ці клейноти вже використовували такі великі майстри, як І. Ю. Репін для свого відомого твору: „Запорозжці пишуть відповідь султанові“.

Для історії політичної в корогвах наших є багато вказівок на імена запорозької старшини XVIII стол., назви куренів, паланок.

Між запорозькою старшиною згадано таких осіб:

I. Отамани: 1. Григорій Федорович, 1759 р. (R. 25). (Кошовий військовий Запорозького низового).

2. Яків Росколупа, 1772 р. (R. 22) (отаман куреня Дерев'яниківського).
3. Петро Іванович Кальнишевський, 1764 р. (R. 20), 1771 р. (R. 27) і 1774 р. (R. 26). (кошовий отаман війська запорозького низового).
4. Грицько Карасир, 1772 (R. 19) (отаман куреня Поповичевського).

II. Полковники: 1. Василь Нагай, 1773 (R. 24).

2. Степан Блакитний (R. без №) (козацький полковник, куреня Шкураянського).
3. Федір Гнений, 1774 р. (R. 26) (полковник куреня Кирилівського).
4. Семен Галицький, 1771 р. (R. 27) (куреня „Мїнського“).
5. Леушковський, 1772 р. (R. 23) (куреня Самарського).

III. Полкові старшини:

1. Петро Чернявський (R. 28) (полков. старшина війська Запорозького).

IV. Товариші полкового старшини:

1. Ігнат Пшеничний, 1772 (R. 23) (куреня Самарського).

V. Військові Судді:

1. Микола Тимофієвич, 1771 р. (R. 27).
2. Павло Флорович Головатий, 1774 р. (R. 26).

VI. Писарі:

1. Степан Ніс, 1771 р. (R. 27) (куреня Корсунського).
2. Іван Яковлевич Глоба, 1771 р. (R. 27) і 1774 р. (R. 26). (писар військовий).
3. Дем'ян Третяк (R. без №) (писар куреня Мишастовського).
4. Іван Золотаренко, 1773 р. (R. 24).
5. Василь Єршов, 1772 р. (R. 27), 1774 р. (R. 26) (куреня Джереліївського).

VII. Осаули:

1. Яків Кулаківський (R. без №) (куреня Титарівського).
2. Микита Батуринаць, 1774 р. (R. 28). (козацької паланки).
3. Лаврентій Довгий, 1773 р. (R. 24).
4. Софрон Чорний, 1771 р. (R. 27) (війська Запорозького низового).
5. Кирил Самарець, 1774 р. (R. 26) (куреня Сергіївського).
6. Степан Степанович Гелега, 1774 р. (R. 26). (війська Запорозького низового),
7. Іван Усенко, 1772 (R. 23) (Самарського куреня).

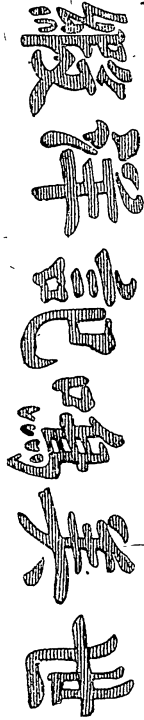
З куренів та паланок згадано такі:

1. Курінь Джереліївський (R. 26).
2. „ Дерев'яниківський (R. 22).
3. „ Корсунський (R. 27).
4. „ Кирилівський (R. 27).
5. „ Мїнський (R. 27).
6. „ Мишастівський (R. без №).
7. „ Поповичівський (R. 19).
8. „ Самарський (R. 23).
9. „ Сергіївський (R. 23).
10. „ Титарівський (R. без №).
11. „ Шкуринський (R. без №)
12. Паланка Козацька (R. 28).

В тому, що на прапорі R. 21. ужито шовкову тканину високої художньої вартости, яка виконана, як свідчить про це напис, в Китаї на дуже добрій фабриці XVIII стол, немає нічого дивного.

У середині XVIII стол. не тільки вся Західня Європа, але й Росія, а рівночасно Україна й Запорожжя були під великим впливом художніх виробів Китаю. У Франції в ці часи панував окремий стиль—*chinoiserie*. Попит з боку де-яких значних кол громадянства на китайські вироби в цей час був великий.

Ми не знаємо, яким робом китайська тканина попала до Запоріжжя. Чи вона вподобалась Запорожцям як художній твір (тканина вкрита орнаментом характерного стилю, який чудово виконаний), чи можливо, як тканина високої якости: і тонка, і міцна,—от-же дуже придатна для прапору. А може те й друге разом.

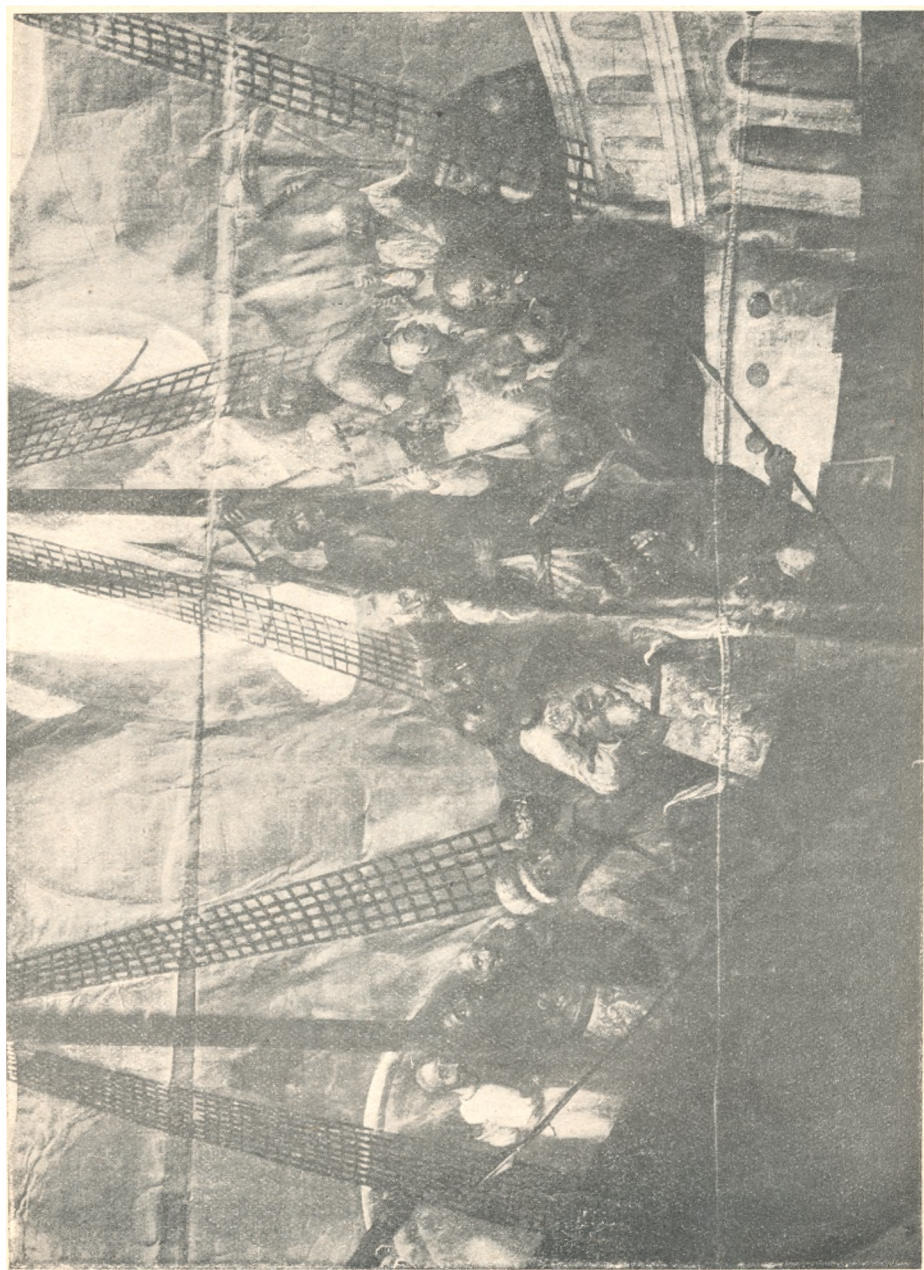

Китайський напис на корогві (R. 21).

Запорозькі корогви Ермігажа (до статті М. О. Макаренка).

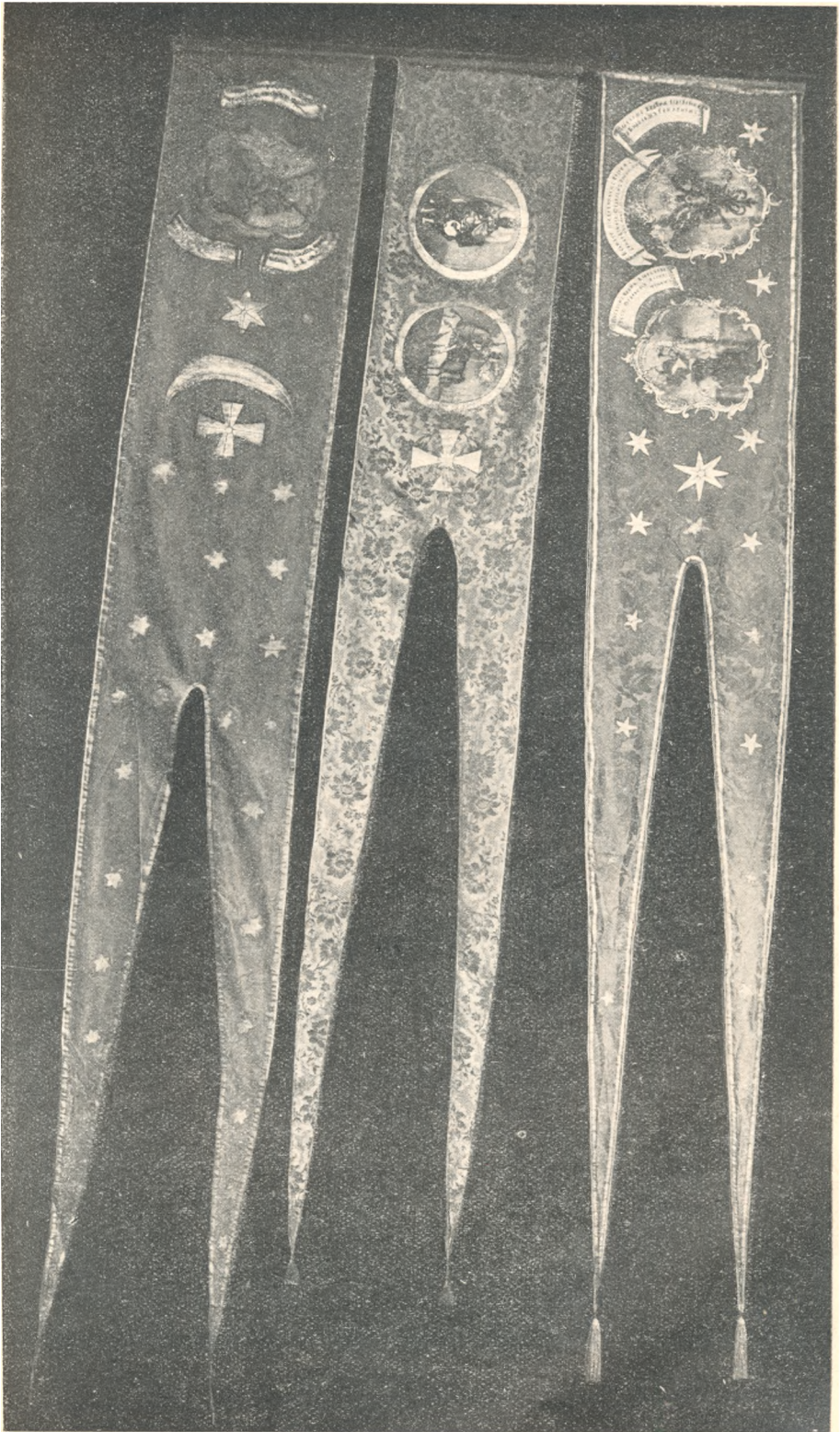
Малюнок 1 (Ермігаж Р. 18): загальний вид.

Малюнок 2 (Ермітаж Р. 18): деталь.

Малюнок 3 (Ермітаж Р. 18): деталь.

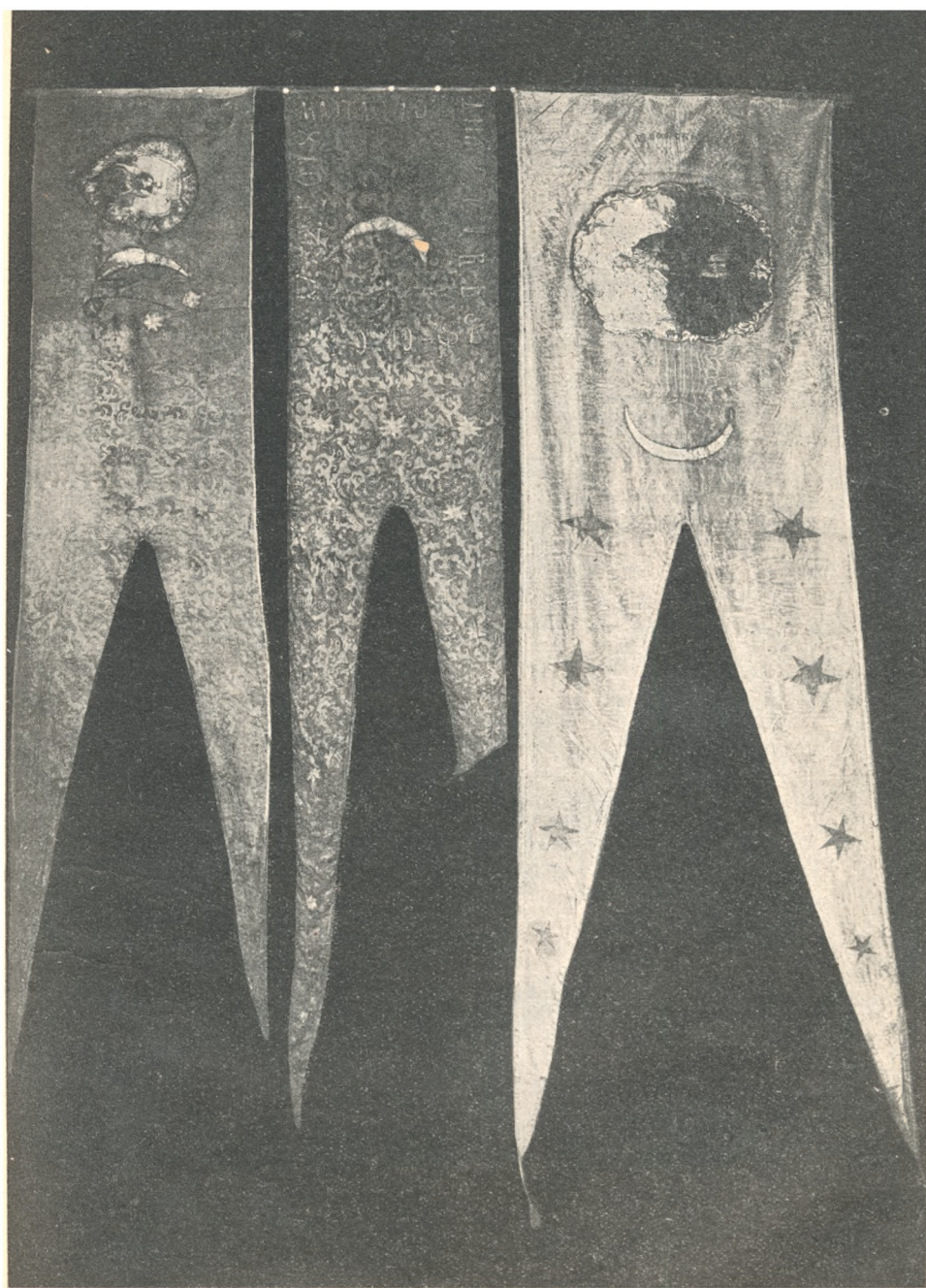
Малюнок 4 (Ермітаж Р. 23, 19 і 26).

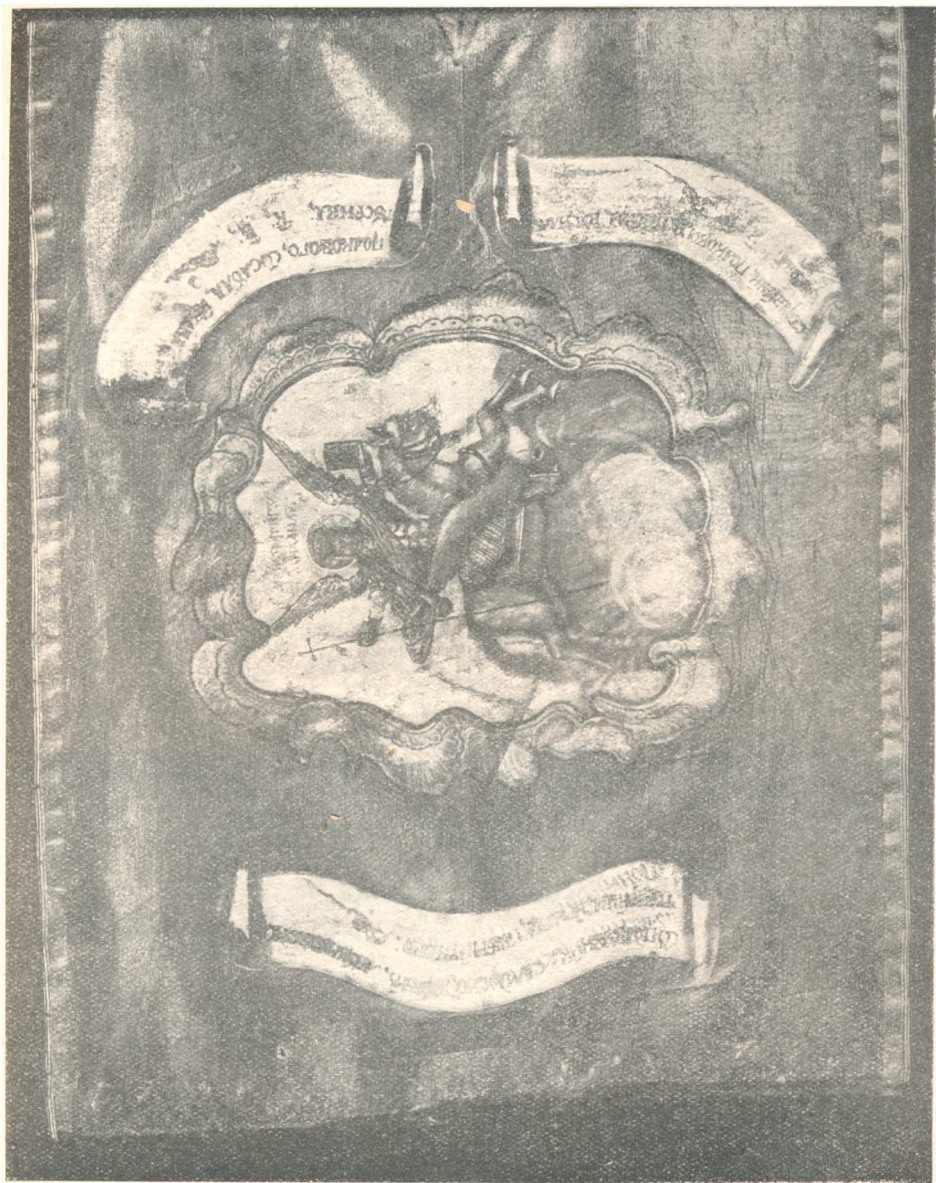
Малюнок 5 (Ермітаж Р. 19): дегель.

Малюнок 6 і 6а (Ермітаж Р. 20): з обох боків.

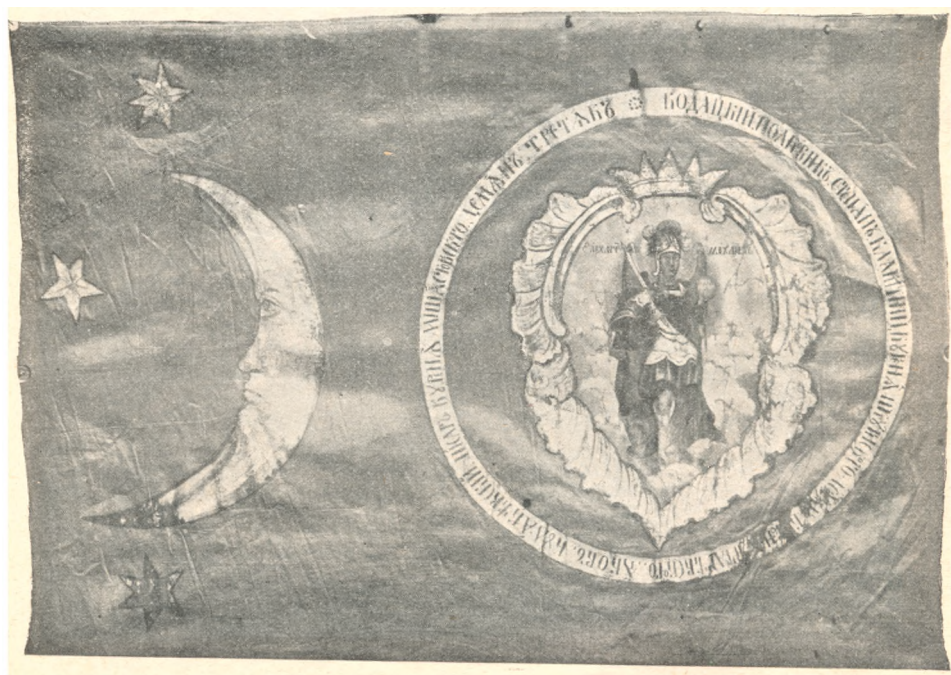
Малюнок 7 (Ермітаж R. 21, 29, 28).

Малюнок 8 (Е-рмітаж Р. 23).

Малюнок 9 (Ермітаж R. 25).

Малюнок (Ермітаж, без №).

Малюнок 10 (Ермітаж Р. 26): одна сторона.

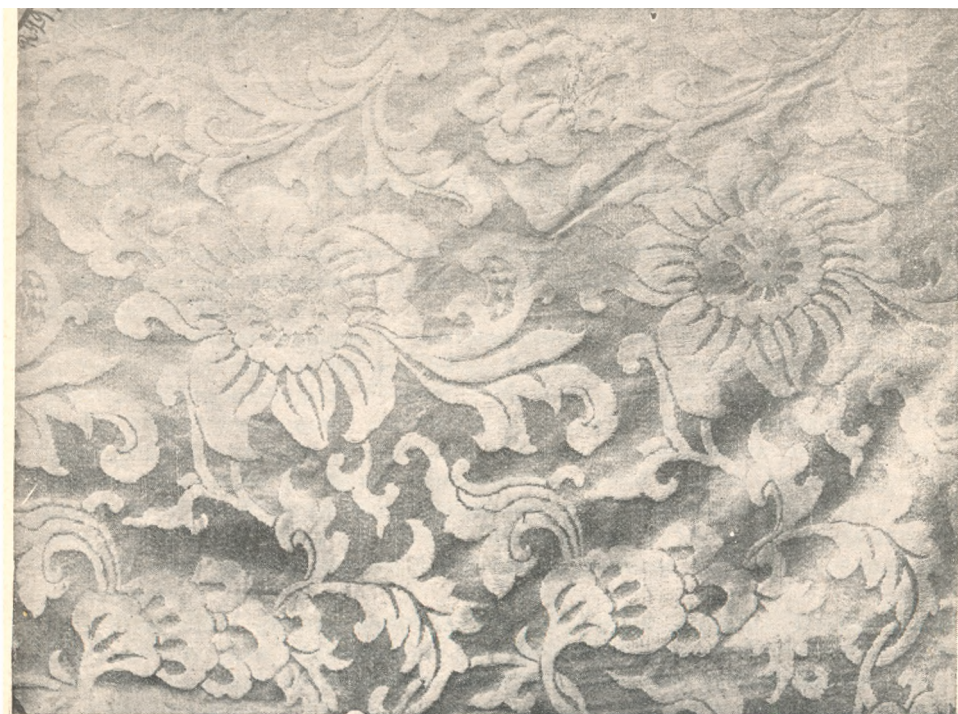

Давуломъ Куренъ Сеогъевско
го Кириломъ Самарцемъ.

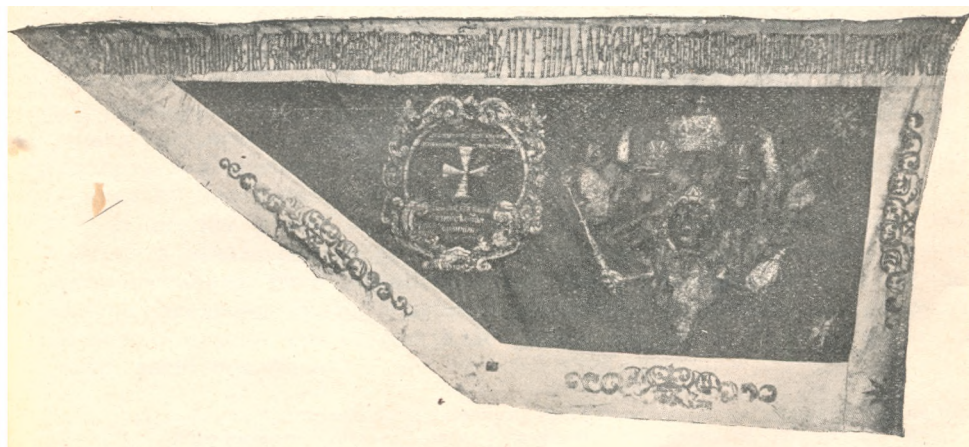
Покобникомъ Куренъ
Крилового Федорова Пинемъ
Куренъ. Имя. 1773 годъ.

Писаремъ Куренъ Жеревеке
кого. Федоровъ Легког
чупомъ.

Малюнок 11 (Ермітаж Р. 26): друга сторона.

Малюнок 12 (Ермітаж Р. 29): деталь.

Малюнок 13 (Ермітаж Р. 30).

Наукове розроблення Румянцевської ревізії¹⁾.

Румянцевська ревізія 1765—9 рр. справедливо вважається одним з надзвичайно важливих джерел для соціальної та економічної історії України XVIII ст.

Цю ревізію перевів у Гетьманщині П. О. Румянцев. По скасуванню гетьманського правління в 1764 р. Катерина II призначила його президентом Малоросійської Колегії і Малоросійським генерал-губернатором. П. О. Румянцев в своїй діяльності на Україні явився провідником централізаторської політики імператриці. Одним з численних завдань, які він мав від Катерини II, було переведення нової ревізії Гетьманщини. До цього часу Російський уряд робив уже на Гетьманщині декілька ревізій, напр. в 1731 р., 1732 р., 1740, 1750, 1753, 1754 рр. На думку Катерини II нова ревізія мусіла бути більш повною і більш докладною від попередніх.

Для нової ревізії виробили певні форми, до яких потім Румянцев додав де-що. Для збирання по цих формах відомостей утворили особливі комісії, до складу яких увійшли російські офіцери, представники старшини та інші урядові особи. Керування кожною комісією доручили офіцерам російських полків, що стояли на Україні.

Для успішного переведення ревізії Румянцев наказав пояснювати населенню, що з ревізією є звязаний добробут народу. Граючи на ворожому відношенню посполитих, підданих, козаків до пануючих верств Гетьманщини, П. О. Румянцев писав в наказах про ревізію, що „сіе дѣлається единственно, дабы освободить ихъ отъ неумѣренныхъ, дошедшихъ оказавшихся по справедливимъ жалобамъ отъ старшинъ отягощеній“²⁾. Це звичайно була фраза, за якою ховався зовсім інший зміст. Безпосередня мета ревізії полягала у фіскальних інтересах Російської імперії, до якої хотіла Катерина II привести Україну разом з Лівонією та Фінляндією „легчайшими способами“, щоб вони „перестали глядѣть, какъ волкъ въ лѣсъ“³⁾.

Протягом 4 років з 1765 до 1769 р. згадані особливі комісії під доглядом Румянцева зробили ревізію всіх тодішніх 10 полків Гетьманщини. Зміст цієї ревізії визначився тими формами та додатками, які дав Румянцев ревізорам. По 4 формах: одна для міст та містечок, друга для коронних урядових та монастирських володінь, третя для приватних володінь, четверта для козаків — ревізори склали опис економічного та соціального стану населення Гетьманщини.

В основу ревізії поклали двір. Ревізія певного поселення починається з зазначення місця поселення, потім по дворах описується кількість населення, його родинний стан, роки, стан здоров'я, місце походження населення, будівлі в дворі, зазначається засіб придбання двору. Далі описували землі, що належала до двору, кількість оранки, число рук, місце, засіб придбання.

¹⁾ Доклад цей прочитано на прилюдному засіданні історичної секції 11 травня 1924 р.

²⁾ Г. Максимович. „Дѣятельность Румянцева-Задунайского по управленію Малороссіей“ т. I, Н. 1913 ст. 201.

³⁾ Максимович. Ibid, ст. 45.

Кожне поле („нива“) описувалося окремо. Так у Канівській сотні Переяславського полку читаємо такий опис поля: „Нива въ урочищѣ Кочержинныхъ могилокъ 2 дня, разстояніемъ отъ мѣстечка Каневецъ въ двѣ версты; на ней высѣвається 1 четверть ржѣ въ окружности грехаршинныхъ саженой 320“¹⁾. Подібним способом подавалися відомості про сіножаті, ліси, городи, пастівники та інше з зазначенням їх особливостей. Всюди зазначався засіб придбання. За землею описували скот — волів, корів дійних, ялових, коней, овець, ягнят, свиней, кіз, телят, телиць. За скотом показувався висіяний хліб в останній час в різних мірах — четвертях, четвєртинах, четвєричках, гарнцях, мірочках. Далі йшли відомості про млини, гуральні, ези, пасіки, про засоби їх придбання. Вкінці зазначили заняття населення двору та розмір консистенського податку від хати. Такий зміст козацької ревізії. Інші форми ревізії в де-чому відмінялися. Так, у власницькому описові маємо відомості про те, кому належало поселення чи певна кількість дворів у поселенню й по яких документах. Тут зазначалися податки, панщина на власника від двору. Напр. у поселенню Макарівці Бобровицької сотні Київського полку населення платило консистенський податок, та робило панщини 3 дні на тиждень од двору по 1 душі. Це поселення належало Київсько-Печерському монастиреві²⁾. У формах ревізії міст та містечок увагу свою уряд скупчив на міщанах, інтересувався також і робітниками, що перебували у місті. У ревізіях міст та містечок зазначалася належність населення до певного цеху та прибуток, який мало воно від свого ремесла. Коли при дворах чи то міщан, чи козаків, чи козацької старшини та інших власників були робітники, то ревізори мусіли подавати умови найму.

Взагалі зміст ревізії залежав від того, що описувалося. До ревізії по наказу мусіли подати копії з документів, на підставі яких володіло населення землею. Таких копій багато є і що до кількості й багато є що до змісту. Серед них зустрічаються копії з універсалів, купчих записів, тестаментів та інших документів. Копії ці мусіли перевіряти ревізори з оригіналами, і ми справді бачимо, що на багатьох копіях є написи „съ подлинной вѣрно“, підпис вахмістра чи якоїсь іншої військово-урядової особи. До ревізії та документів долучали іноді інші цікаві відомості, які в кожному поселенню мали свій окремий характер.

Загально вони завше в де-чому доповнювали картину економічного та соціального стану окремого поселення, сотні, окремої групи населення. Такими є, наприклад, цікаві відомості про громадські землі.

Такий загальний зміст Румянцевської ревізії. Він показує надзвичайну цінність Румянцевської ревізії для освітлення економічного та соціального життя лівобічної України — окремо велике значіння його для історії сільського господарства, суспільних відносин Гетьманщини та іншого.

Дослідники одногласно визнали його велику вагу вже в перших дослідках. І. В. Лучицький, що працював по західній європейській історії, порівнюючи Румянцевську ревізію з подібними європейськими джерелами, зазначив, що вона є „одним з найцікавіших та оригінальних описів земельної власности, з якими не можуть порівнятися ті, що ми маємо за кордоном“³⁾.

В. Мякотін, відомий дослідник історії Гетьманщини, ставить на перше місце серед інших джерел Гетьманщини Румянцевську ревізію. „На перше місце серед всіх цих джерел висовується один, що по багатству, різноманітності й точності відомостей є, ледве не єдиний, не

1) „Рум. рев.“—Канівська сотня. Т. 1. (Фунд. Бібл. 6. Київського У-ту).

2) „Рум. рев.“—Бобровицька сотня. Т. 4. (Фунд. Бібл. 6. Київського У-ту).

3) „Чт. в Ист. Общ. Нестора А.“, кн. 2. К. 1888, ст. 166.

тільки в українських, але взагалі в російських архівах¹⁾. Цікаву характеристику Рум. рев. дав В. Семевський з приводу виходу праці О. М. Лазаревського „Малороссійськіє посполитые крестьяне“. — „Матеріал, що є в цьому цікавому пам'ятникові, — каже В. Семевський, — багатший та важливіший навіть за той, що подають нам писцові книги, бо, окрім докладного опису кожного двору, ми знаходимо багато ріжноманітних документів: гетьманських універсалів, купчих записів, духовних та инше. В своїому нарисові Лазаревський цей матеріал тільки зачепив. Завдяки цьому доброму джерелу становище українських селян у XVIII ст. на лівобічній Україні можна накреслити з значно більшою докладністю, ніж економічний побут народу в Великоросії“²⁾.

Румянцевська ревізія дійшла до нас не вся. Частина її загинула, частина лишилася. Остання частина рівняється приблизно 500 фоліантам-опису, документів і листування з приводу переведення ревізії. Відомою вона для дослідників стала не зразу. У 60 рр. XIX ст. О. М. Лазаревський знайшов у Чернігівській скарбовій палаті частину Румянцевської ревізії, що відносилася до Чернігівщини; про иншу частину Рум. рев. він гадав, що вона загинула. Такої думки був і Д. І. Багалій, коли писав в 1883 р., що захавалася ревізія тільки п'яти полків, решта в тому числі ревізія Полтавщини — „погибли безвозвратно“³⁾.

Але це було не так. Самому Д. Багалієві довелося пізніше знайти частину Рум. рев. Полтавського полку й перевезти її до Харкова. І. В. Лучицькому випало знайти майже всю ревізію Переяславського полку і значну частину Київського і передати її до книгозбірні Київського Університету. Сюди збиралися перевезти Чернігівську частину Рум. рев., але вона, як то бува іноді випадково, попала не до Київського У-ту, а до Російської Академії Наук, до Ленінграду.

Також неправильною була згадка І. В. Лучицького про те, що частина ревізії м. Київ та Київської сотні загинула. Тепер відомо, що ця частина переховується у книгозбірні I відділу Всеукраїнської Академії Наук (бібл. проф. В. Б. Антоновича).

Є також відомості, що невеличка частина Рум. рев. переховується у рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки у Києві⁴⁾.

Таким чином ми знаємо, що у Києві переховується Рум. ревізія майже всього Переяславського полку, значна частина Київського, де-які сотні Лубенського, Миргородського, ревізія де-яких поселень Гадяцького полку, в Харкові частина Рум. ревізії Полтавщини, у Ленінграді, у Рос. Академії Наук — Рум. ревізія Чернігівського полку, Ніжинського полку, частина Київського полку⁵⁾.

Матеріал по переведенню Рум. ревізії переховується в більшості в Харкові, невеличка частина його у Києві. Є відомості про де-які томи Рум. ревізії в Чернігові, Полтаві⁶⁾.

1) „Крест. землевладѣніе въ Полтавскомъ у.“. („Сборникъ въ пользу недостаточныхъ студентовъ Университета св. Владимира“ СПб. 1895. Стр. 152).

2) В. Семевський. „Крестьяне въ царствованіе императрицы Екатерины II“. (Зап. Ист. Фил. фак. СПб. У-та, т. 8, ст. 18).

3) Д. Багалій „Генерал. оп. Малороссія“ К. Стар. 1883 р. 11 ст. 403; його-ж стаття про Полтавську частину Рум. рев. у „Трудах VI Археол. Съѣзда“ в. 4; М. Василенко „Судьба Рум. оп.“ (К. Стар. 1892 кн. 12).

4) За цю вказівку складаємо подяку проф. О. С. Грушевському.

5) Можливо, що це тільки частина Рум. рев., що переховується у Ленінграді. На жаль, не маємо докладніших відомостей про Ленінградську частину Рум. рев.

6) На засіданню Історичної секції при В. У. А. Н. О. Ю. Гермайзе читав доклад „З наукового життя в м. Чернігові“ і в йому зазначив, що в м. Чернігові переховується таких 8 томів Рум. ревізії. — Ніж. полку (2 т.), Стародубського полку (4 т.), Чернігівського полку (2 т.). (Зас. 25/IX 1924 р.).

Початок розроблення Румянцевської ревізії звязують з 60 рр. XIX ст.; у цей час О. М. Лазаревський знайшов частину Рум. ревізії в Чернигові. Він разом з Н. Константиновичем переглянув цю частину і наслідком їхньої роботи було „Обозрѣніе Румянцевской описи“ в 4 вип. (Чернігів 1866—1885). В „Обозрѣнії“ автори подали зміст 148 фоліантів Рум. ревізії, які в більшості охоплювали територію Чернигівщини. Тут подавалися відомості про місце поселення, кількість власницьких дворів, відомості про володільця, кількість козацьких дворів, де-які витяги з документів.

Перші 3 випуски мали в собі описи Чернигівського, Стародубського, Ніжинського, частини Київського полків, але ці описи не були повні. Так у описові Чернигівського полку нема частини опису м. Чернигова і Понорницької сотні; ¹⁾ в описові Ніжинського полку нема Глухівської, Воронізької, Ямпівської сотень ²⁾. В описові Київського полку нема описів Київської, Козелецької, Остерської, Кобижчанської, Бобровицької, Гоголівської, Боришпільської сотень ³⁾. 4-й вип. мав збірний характер; тут автор умістив описи поселень різних полків та сотень Чернигівщини і де-яких сумезних повітів Полтавщини (сотень Ніжинської, Остерської, Любецької, Носівської, Чернигівської, Слабинської, Менської та інших).

Це видання „Обозрѣнія“ звернуло увагу на Румянці. ревізію. Хоча повного критичного огляду його не дали, але все-таки зробили дослідники цікаві критичні зауваження. І. В. Лучицький зазначив, що „в свій огляд Румянцевської ревізії Лазаревський не вніс ні одного з маси дорожочинних документів, які характеризують порядки землеволодіння на Чернигівщині і тим, можна сказати, „обезличил“ його. Була б нагла потреба зробити наново видання опису теї частини Рум. рев., що переходується у Чернигові, бо „Обозрѣніе“ її, що зробив Лазаревський, дуже неточне. Далі Лучицький, навів у своїй замітці приклади з Рум. рев. й „Обозрѣнія“, які показують неточність використання матеріалу. „Взагалі „Обозрѣніе“ уклали так, що ні дійсної кількості дворів не можна вивести з його, ні дійсного числа власників“ ⁴⁾. Відповідь на це О. М. Лазаревського не відкинула закидів І. В. Лучицького ⁵⁾. Д. І. Багалій теж знайшов, що „Обозрѣніе Румянцевской описи“ О. М. Лазаревського і Н. Константиновича „оказывается далеко не достаточнымъ для полного ознакомленія съ Румянцевской описью, и не даетъ ясного представленія о богатствѣ и достоинствахъ данныхъ, заключающихся въ „описи“ ⁶⁾ В. Мякотін також висловлював свої зауваження відносно неточности відомостей, вміщених в „Обозрѣнії“ ⁷⁾.

Ці всі хиби не зменшили значіння „Обозрѣнія Румянцевской описи“; їм стали користуватися при дальнішому студіюванні і сам О. М. Лазаревський, і інші дослідники. Але певні питання потрібні для наукового розроблення Рум. рев. надалі поставили. Потрібно поширити, напр., відомості про організацію та переведення Рум. ревізії—це важливо для вияснення вартости Рум. ревізії, як джерела. Вияснення цих моментів взяв на себе Д. І. Багалій. Останній у статті „Ген. опись Малороссіи“

¹⁾ „Об. Рум. оп.“ в I Ч. 1866, ст. 14—138.

²⁾ Ibid., в II Ч. 1867, ст. 390.

³⁾ Ibid., ст. 165.

⁴⁾ „Сѣв. Вѣстник“ 1889 № 1, примітка до ст. „Сябры и сябринное землевладѣніе“; також рец. Д. Багалія на 4 в. „Обозрѣнія“, „К. Стар.“ 1885 р. кн. 5, ст. 149—152.

⁵⁾ Відповідь О. М. Лазаревського у II т. „Описанія старой Малороссіи“ (Ніжинський полк) ст. 1—11.

⁶⁾ Д. Багалій „Ген. оп. Малороссіи“ „К. Стар.“ 1883 р. кн. XI, ст. 404.

⁷⁾ В. Мякотинъ „Очерки соціальной исторіи Малороссіи“ „Русскія записки“ 1916 р. № 7, ст. 162.

використовував новий архівний матеріал і цим уніс де-що нове про Рум. ревізію.

Автор спинився докладно на стані Рум. рев., причинах, що викликали її, на інструкціях та на самому переведенню Рум. рев. і на інших питаннях. Висновок у автора той, що „генеральная опись Малороссии вполне удалась графу Румянцеву“. Визнаючи за Рум. ревізією більшу достовірність в порівнянні з іншими джерелами, автор вказав на потребу видання цього пам'ятника, але зовсім не торкнувся питання про те, як далі розробляти Рум. ревізію. Трохи пізніше автор визнав справу з виданням Рум. ревізії дуже складною¹⁾.

Цікавила Рум. ревізія також і VI Археологічний з'їзд у Одесі (1884 р.). На йому читали доклади І. В. Лучицький „Рум. ревізія“ і Д. Багалій „О вновь открытых материалах для истории лѣвобережной Украины“ (про частину Рум. рев. Полтавського та Миргородського полків). В числі запитань, цікавих для з'їзду, стояло запитання — „Де знаходиться Румянцевська ревізія лівобережної України й чи не можна одержати точний список її для з'їзду, бо тільки частина її знаходиться в бібліотеці Київського Університету“²⁾.

Але ні ці побажання VI з'їзду — розшукати всю Румянцевську ревізію, ні потреба мати взагалі спеціальний дослід про Рум. ревізію не було задоволено пізніше, хоча дослідники зробили чимало уваг, заміток з приводу ревізії у різних працях.

Маємо з цих праць найбільш докладну працю Г. А. Максимовича „Дѣятельность Румянцева - Задунайского по управлению Малороссией“ т. I, 1913. У ній майже половину праці (ст. 190 — 399) автор присвятив оглядові Румянцевської ревізії. Дійсно тут чимало є матеріалу; Максимович переглянув питання про організацію самої ревізії, переведення її по окремих полках, про її достовірність. У кінці праці подав він додатковішки з архівного матеріалу. Але, на жаль, автора так опанували архівний матеріал та література, що за ними не можна в книжці Максимовича знайти нових поглядів, цікавих і потрібних для розв'язання спірних питань Румянцевської ревізії.

Не спиняємось на необґрунтованих поглядах автора, які відкинули пізніші дослідники — В. О. Романовський, П. К. Федоренко.

На цьому власне можна скінчити огляд праць про саму ревізію та її переведення. Як бачимо, цих праць мало, але і вони своїми хибами та шуканнями методів студювання Румянцевської ревізії поставили де-які питання для розв'язання в майбутньому. З них звернемо увагу на 2 питання. Безумовно по цей час можна визнати в силі побажання І. В. Лучицького про видання з поправками „Обозрѣнія Румянцевской описи“. Потрібно також, як не можливо буде видати Румянцевську ревізію так, як це пропонує Д. Багалій, описати всю існуючу Рум. ревізію та видати її огляд. Цьому початок вже зробила Історична секція 6. Українського Наукового Т-ва. З доручення секції в 1919, 1920 рр. був переведений опис Румянцевської ревізії Київського полку. Друге питання, яке мало дослідити й не розв'язали вповні, — це питання про достовірність Рум. ревізії. Ми маємо офіційні відомості про те, як переводилося Рум. ревізію, як мусіли складатися копії з документів власників різних маєтків. Тут потрібно знати дійсну картину переведення Рум. ревізії на лівобережній Україні. Тоді можна буде казати і про вартість Румянцевської ревізії.

1) „К. Стар.“ 1885 р. кн. V, рец. на IV в. „Об. Рум. рев.“.

2) „Труды VI Археол. съѣзда“ в. I, Од. 1884, ст. XXXIV.

Другий напрямок дослідів над Румянцевською ревізією пішов по шляху використання головним чином документів. Ці документи то є різні копії з купчих записів, гетьманських універсалів, полковницьких наказів, грамот московських царів, російських імператорів, польських королів. Є також справи про межові суперечки, про боротьбу суспільних верств за землю та інше. Ці документи охоплюють не тільки увесь XVIII в., але заходять иноді в першу половину XVII ст. Для прикладу вкажу на копію листа гетьмана Івана Петражицького 1632 р., яким зацікавився В. Б. Антонович¹⁾, на копію листа 1617 р. Дмитра Богдановича Барабаша²⁾. Не тільки змістом і часом цікаві ці документи, але важні вони також і тою кількістю, у якій дійшли до наших часів. Вкажу, що вони складають біля половини (30) фоліантів всієї тої частини Рум. ревізії Київського полку, що переховується у Київському У-ті (65).

Таким чином бачимо, що копії з документів мають важливе значіння для історії економічного та суспільного життя лівобічної України XVII—XVIII ст. і змістом, і часом, і кількістю.

Ясно, що на них звернули увагу дослідники. О. М. Лазаревський використував їх у 3 томах „Описанія старої Малороссіи“ і в досліді „Малороссійскіе посполитые крестьяне“. Головну увагу О. М. Лазаревський звернув на соціальну історію, історію старшинських родин, відносини суспільних верств; цікавила його також і колонізація лівобічної України.

Матеріалом з економічної історії більше цікавилися І. В. Лучицький, В. Мякотін, почасти Д. І. Багалій. На підставі документів І. В. Лучицький вказав на існування займанщини, сябринного і громадського землеволодіння на Лівобічній Україні XVII—XVIII ст. Останнє було предметом великої уваги І. В. Лучицького. Відомо, що на існування громадського („общинного“) землеволодіння звертали вже увагу в 2 пол. XIX ст. Іванишів, В. Б. Антонович, Новицький. Роботи І. В. Лучицького викликали статті М. Ковалевського³⁾ і в польській літературі Ол. Яблоновського⁴⁾. І. В. Лучицький у своїх дослідях скупчив увагу на західній Полтавщині коло Дніпра. Крім дослідів І. В. Лучицький видав також „Сборник матеріалов для історії общины и общественных земель“ у якому є до 87 № документів 1717—1773 р. Для Чернігівщини з його ім'ям зв'язаний дослід про сябрів та сябринне землеволодіння⁵⁾.

За Лучицьким значний вклад для історії розроблення Румянцевської ревізії зробив своїми працями В. Мякотін з історії економічних та суспільних відносин Гетьманщини. „Прикрѣпленіє—крестьян в лѣвобережной Украинѣ“ і особливо „Очерки по соціальной історії Малороссіи“ дали чимало цікавих спостережень, зроблених на підставі різнородного й багатого матеріалу, між якими почесне місце займають документи Румянцевської ревізії⁶⁾.

1) У рукописному відділі Всенародної Бібліотеки у Києві переховується копія листа, писана рукою В. Б. Антоновича (№ 1440). Копія взята з Переяславської сотні.

2) Рум. рев. Терехтем. сотня Переясл. полку (док.).

3) „Юридич. Вѣстник“ 1885, кн. I.

4) Al. Jablonowski. Pisma, t. I.

5) Праці І. В. Лучицького по історії землеволодіння такі— „Сборник матеріаловъ для исторіи общины и общественных земель въ лѣвобережной Украинѣ XVIII ст.“ К. 1884; „Слѣды общиннаго землевладѣнія въ лѣвобережной Украинѣ въ XVIII ст.“ („Отеч. записки“ 1882 г. ноябрь); „Сябры и сябринное землевладѣніє“ („Сѣв. вѣстникъ“ 1889 кн. I) і „Займанщина и формы заимочнаго землевладѣнія въ Малороссіи“ („Юрид. Вѣстн.“ 1890 кн. 2) „Малорус. сельская община и сельское духовенство въ XVIII в.“, „Общинныя формы землевладѣнія на Днѣпровскомъ побережьи“ обидві статті в „Земскомъ обзорѣ“ 1883, 1884 рр.

6) В. Мякотін „Прикрѣпленіє крестьянства въ лѣвобережной Украинѣ XVII—XVIII в.“ „Русск. богатство“ 1894 № 2—4 „Очерки по соціальной історії Малороссіи“ друкувалися в „Русскомъ богатствѣ“ 1912, кн. 8—11, 1913 г. кн. 9—12, 1914 № 9 „Русскія записки“ 1915 № 1, 3, 5, 7, 8, 11. 1916 р. кн. 6—7, 10—12.

Потрібно ще тут також зазначити працю Д. І. Багалія. „Займанщина в лівобережній Україні XVII і XVIII ст.¹⁾ У ній автор звернув більшу увагу на XVII ст., ніж на XVIII ст. Рум. ревізію використано у розвідці мало; з цього погляду подібний дослід І. В. Лучицького більш цікавий.

Всі розглянуті праці—головні, в яких дослідники використовують документи Румянцевської ревізії. Про менші та поодинокі публікування одного чи двох документів ми не будемо згадувати.

В цих працях, як ми бачили, дослідники притягли для освітлення економічного та соціального життя Гетьманщини разом з іншими джерелами і Рум. ревізію. Але потрібно зазначити, що ближче документи Рум. ревізії—не студіювалися. Не повстало питання про вияснення ступеня достовірності копій з документів. Копії ці в більшості завше мають написи „съ оригиналом вѣрно“, „съ подлинной вѣрно“.

Повстало питання, чи справді копії перевірялося з документами? Чи часом згадані написи іноді не бували механічними? Особливо це треба мати на увазі при перегляді купчих та тестаментів, в яких визначалося права на землю. Документи останнього роду склалися дуже часто в XVIII ст., коли і козацька старшина, і монастирі, і московські виходці та інші особи, що складали тодішню пануючу верству силою захоплювали землі та повертали козаків у підданство. Можна припускати, що в документи, могли попасти предмети, що не передавали правильно дійсности. Є вказівки також на можливість фабрикації документів, особливо земельних актів різного роду. Не тільки все це дозволяє казати про можливість недостовірности документів, але в цьому впевняє часто й зовнішній вигляд. Де-які копії з документів мають підчистки, інші копії викликають обережне до себе відношення своєю надзвичайною офіційністю, на де-яких копіях викликають сумнів дати копії²⁾. Ці наші спостереження відносно документів Рум. ревізії підтвержують також різні „прохання до Комісії по складанню генеральної ревізії“. Автори їх звертають увагу комісії на неправдиве захоплення землі або неправдивий запис власника в піддані—напр. козака, який з діда та прадіда писався в козаках, та інше.

Таким чином гадаємо, що при огляді документів потрібно обережно поставитися до відомостей з копій документів тодішньої пануючої верстви. Звичайно це питання дослідник зможе розв'язувати так чи інше, тільки беручи на увагу всі умови економічного та соціального життя Гетьманщини.

За документами ми перейдемо до огляду таблиць Румянцевської ревізії; цим ми переходимо до огляду розроблення самої Румянцевської ревізії.

Розроблення її пішло двома напрямками—один використання Румянцевської ревізії для складання таблиць по певних питаннях, що цікавили дослідника. Другий напрямок був використання матеріалів Румянцевської ревізії для освітлення економічних та соціальних явищ Гетьманщини 1765—9 рр. шляхом більш докладним, ніж в попередньому напрямкові. Цей шлях, чи напрямок досліді намітився в працях В. Мякотіна. Досліді і того, й другого напрямку однаково використовують статистичний метод історичного дослідження. Більш повно статистичний метод використаний в досліді типу Мякотінських студій, менш повно в таблицях Чернігівських та Полтавських статистиків. Низку праць останнього на-

1) „К. Старина“ 1883, кн. 12.

2) Ми це бачили у різних томах Румянцевської ревізії Київського та Переяславського полків, тої власне частини, що переходується у Фунд. Бібліотеці к. Київського У-ту. (ІНО).

прямку починають „Матеріали для історії землевладдіння в XVIII в.“ І. В. Луцицького. З передмови до „Матеріалів“ видно, що ініціатива видання належить Полтавському губерніяльному земству. Визначаючи велику цікавість Румянцевської ревізії, Полтавське земство мало на меті перевести порівняння стану хліборобського населення XVIII ст. зі станом населення століттям пізніше ¹⁾). Виконання цього плану земство доручило І. В. Луцицькому. Останній у згаданих „Матеріалах“ подав таблиці козацьких володінь Золотоношської, Гельмазівської, Піщанської, Ліплявської сотень Переяславського полку. В основу своїх таблиць І. В. Луцицький поклав таблиці, що додавали іноді ревізори до ревізії окремих поселень, поширивши кількість граф відповідно програму для збирання статистичних відомостей, що уклало Полтавське земство. Таблиці І. В. Луцицького вважаються тепер найбільш докладними зо всіх пізніших таблиць Рум. ревізії. Вони мають до 100 граф ²⁾). Пізніше матеріал цих таблиць розробив М. В. Рклицький у праці „Козаки золотоношскаго уѣзда по даннымъ Румянцевской описи 1767 г.“ ³⁾ Тут автор всебічно розглянув економічне та соціальне становище козаків 20 сел позначених вище сотень. Рецензенти справедливо визначили цінність цього досліду.

За Луцицьким почалися далі спроби видання статистичних таблиць. А. С. Семяновський разом з співробітниками видав статистичні таблиці Городницького повіту на Чернігівщині на підставі подворної ревізії 1883 р. і Румянцевської ревізії. Таблиці ревізії автор збудував по тій схемі, яку мають таблиці 1883 р., З уваги автора видно, що він не зміг використувати XI т. Рум. ревізії, з якого користувався О. М. Лазаревський. Цікава характеристика таблиць „По мѣрѣ возможности мы старались, чтобы внутренней смыслъ каждой графы совпадалъ со смысломъ соотвѣтствующей графы таблицъ современной описи, но не всегда это оказывалось возможнымъ“ ⁴⁾).

Трохи пізніше вийшла подібна праця П. П. Червинського про Кролевецький повіт. ⁵⁾ Автор, подібно Семяновському, використовав обидві ревізії, при чому тільки частину Румянцевської ревізії, бо друга частина загинула. Цікаві висновки Червинського. Вони в свій час притягнули увагу широких кол суспільства. На лівобережній Україні, за висновками Червинського, жилося населенню у XVIII ст. не тільки селянам, але й козакам гірше, ніж тепер. Такий його погляд підтримав другий дослідник А. Шликевич ⁶⁾. І. В. Луцицький відкинув висновки Червинського в ре-

¹⁾ Полтавське земство про потребу видання статистичних таблиць зробило постанову в 1882 р. Цікавість відомостей Рум. ревізії полягає в можливості порівняння стану населення через сто років пізніше—„если земство будетъ имѣть возможность узнать, какимъ путемъ развивалось земледѣльческое население губерніи и какимъ измѣненіямъ подвергались экономической строй и экономическое состояніе его населения въ теченіи столѣтія, можно опредѣлитель, было ли это развитіе въ пользу или во вредъ этому населенію и т. п.“ (Передмова до „Матеріалов“ ст. I).

²⁾ Матеріали для історії землевладдіння въ Полтавской губерніи въ XVIII в. отд I, Козачьи владѣнія. Золотоношскій уѣзд вып. I. Київ 1883 передмова I—IV ст.

³⁾ Статистическій Ежегодникъ Полтавского губернского земства на 1909 г. Полтава 1910 ст. 91—216. Єсть і окреме видання; рецензія у „Записках Наукового Товариства імені Шевченка у Львові“ Т 98, ст. 182—193 і скорочено огляд економічного стану козаків дав М. Рклицький у Полтавському земському календарю на 1910 р. і книжці „Изъ прошлаго и настоящего Черноземной деревни“, Полтава, 1914.

⁴⁾ А. С. Семяновскій „Матеріали для оцѣнки земельныхъ угодій Черниговской губерніи т. 14. Городницкій уѣзд, изданіе Черниговского губернского земства ч. 1883 ст. 75, 79. У таблицях Семяновського подано 55 граф.

⁵⁾ Праця П. П. Червинського друковалася у XV томі—„Матеріаловъ для оцѣнки земельныхъ угодій Черниговской Губерніи“.

⁶⁾ А. Шликевич „Лучше ли жилось въ Малороссіи за сто лѣтъ назадъ?“ Земскій сборник Черниговской губ. 1890 г. №№ 11—12.

ценції на книжку Філімонова про Суразький повіт (Чернигівщина). І. В. Лучицький вказав на неможливість поширювати висновки, що зробив Червинський для території Кролевецького повіту, на всю лівобічну Україну. Порівняння економічного життя у Суразькому повіті на Чернигівщині у XVIII і XIX ст. ст. дало протилежну картину.

Пізніше праці Червинського вийшла праця Є. Філімонова „Румянцевская генеральная опись Суражскаго уѣзда“¹⁾. Критичний огляд праці зробив, як ми казали, І. В. Лучицький. Таблиці Є. Філімонова, що уклав автор по сучасних йому вимогах, не дають уявлення про характер земельних та родинних відносин XVIII ст. Друга хиба автора в тому, що він відкидав існування громадського землеволодіння на Україні в XVIII ст.²⁾

До цього напрямку належить невеличкий дослід А. Я. Кониського „Стопятинадцатилѣтній экономической прогресс села“³⁾. Село, про яке каже автор, є містечко Кобижча; висновки автора такі—за 115 років більшість населення—козаки та селяне—дуже збідніли⁴⁾. З уваг відносно Румянцевської ревізії зазначимо сумнів автора відносно правдивості у ревізії відомостей про прибуток.

Остання праця згаданого напрямку є „Козаки Полтавского полку по матеріаламъ Румянцевской описи“ ч. I ч. II, Полтава 1913, 1914 рр. У цій праці таблиці уклали М. В. Рклицький та інші його співробітники. Тут автори зібрали відомості про Полтавську міську сотню, першу полкову, другу полкову і Велико-Будищанську сотню Полтавського полку. Укладачі вмістили загальні таблиці про економічний стан 1) козаків, 2) підсусідків.

Таблиці про козаків Полтавського полку менш повні, ніж наприклад, подібні таблиці по Золотоноському повіту І. В. Лучицького: автори подали мало відомостей про той архівний матеріал, з якого вони користувалися. Ми не знаємо, як критично поставилися автори „Козаків Полтавського полку“ до цього матеріалу. Неповнота матеріалу в порівнянні з загальним характером Румянцевської ревізії, наближення іноді велике до сучасних статистичних форм в таблицях дає неповне уявлення дослідникові про відомості Румянцевської ревізії відносно території Полтавського полку, таблиці якої видали Полтавські статистики⁵⁾.

Зробимо тепер підсумки відносно розроблення Румянцевської ревізії в таблицях. Ми бачили, що автори розглянутих праць, укладаючи таблиці, мали на увазі порівняння Румянцевської ревізії з сучасними їм статистичними описами. Таке наближення джерел XVIII ст. до сучасності мало на меті освітлити економічне та соціальне життя XVIII і XIX ст., але треба сказати—таке дослідження не мало вповні певного наукового оброблення Румянцевської ревізії в історичній та статистичній частині. Були помилки; вони повстали завдяки неповному уявленню статистики 2 пол. XVIII ст. на лівобічній Україні і малому знайомству з історією господарства на Україні. При розробленні Румянцевської ревізії не тільки потрібно бути добрим статистиком, але треба ще бути істориком теї доби, до якої відноситься Румянцевська ревізія.

1) Праця вийшла у Вятці 1888 р.

2) Ред. І. В. Лучицького була надрукована в „Юридическомъ Вѣстникѣ“ 1889 году № 12 ст. 618 Додамо, що в праці Є. Філімонова ще є додатки—ордер „Малороссійской коллегіи“ про переведення Румянцевської ревізії (№ 1), низку земельних актів (2—34), документи про загальне неподільне володіння землею (35—67), про продаж селян (68—75).

3) Полтава 1884 г.

4) Ibid ст. 23.

5) „Сборникъ въ пользу недостаточныхъ студентовъ Киевского Университета СПб. 1895 ст. В. Мякотіна „Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ“; на ст. 155, деякі цікаві уваги відносно особливої оригінальності подвірної „табели“ Полтавського полку. Див. рецензію на козаків Полтавського полку в „Україні“ 1914 р. кн. 2. К. 1914 ст. 95—7.

Другий, більш докладний, ніж розглянутий, напрямок розроблення Румянцевської ревізії, про який ми вже згадували, почав своєю працею про (Київ в 1766 р.) І. В. Лучицький ¹⁾. Пізніше, коли В. Мякотін в праці „Крестьянское землевладѣніе въ Полтавскомъ уѣздѣ въ 1767 г.“ ²⁾ більш повно обробив метод розроблення Румянцевської ревізії, і далі його стали використовувати інші дослідники—цей напрямок розроблення Румянцевської ревізії придбав назву Мякотінського.

Джерелом для досліду В. Мякотіна була не сама Румянцевська ревізія, а таблиці („табелі“) 4 сотень Полтавського полку, 2 полкових, Велико-Будищанської та Рішетилівської. У дослідів автор подає характеристику джерела, статистичні відомості про населення, забезпечення його землею, скотом, про податки та повинності. Нема у автора відомостей про походження населення, родинний стан його, про будівлі та інше. Цього всього звичайно нема тому, що автор користувався тільки з таблиць а не з самої ревізії. Найбільш цікаві для розроблення Румянцевської ревізії схеми розроблення відомостей про землю та скот.

Вияснення економічного та соціального стану населення В. Мякотін зробив по певних групах населення. Огляд кожної такої групи починався зазначенням загальної кількості дворів, забезпечення їх оранкою, сіножаттю та лісом в $\frac{\text{шт.}}{\text{двор.}}$ відношеннях, разом і окремо. В окремому виясненню забезпечення дворів оранкою та іншими угоддями В. Мякотін відділив двори без землі, двори з 1 до 2 дес., 2—3, 3—6, 6—9, 9—15, 15—20, 20—50, 50 і більше. Середнє забезпечення двору автор рахує 3—15 десятин на двір.

За землею докладно розібрав В. Мякотін забезпечення скотом. На початку автор подає загальні числа скоту, волів, коней, корів, дрібного, неробочого скоту, потім вказується середнє забезпечення двору цим скотом. Дійсне забезпечення двору автор пояснює числами робочого скоту в двох таблицях. Перша має відношення між собою дворів по числу робочого скоту часів Румянцевської ревізії, себ-то числа коней та волів, у основу другої таблиці поклав автор такі графи—без робочого скоту, з 1 шт. великого скоту, з 2 шт., з 3 шт., 4—5, 6—10, 11 і більш. Середнє забезпечення людности було 2—5 шт. роб. скоту.

Так автор розглянув економічний стан селян 1) рангових, 2) магистратських, 3) монастирських, 3) приватних володільців.

Підход до розроблення Румянцевської ревізії правильно зробив В. Мякотін. Переводити розроблення Рум. ревізії по невеличких територіях гадав і І. В. Лучицький. Потребу цього вказували й інші дослідники. Це підкреслив М. П. Василенко. Останній, вказавши на необхідність зазначення „степени достовірности какъ цифръ „табелі“, такъ и выводовъ изъ нихъ“ визнав дуже цінним дослід В. Мякотіна для розроблення Румянцевської ревізії ³⁾.

Далі розроблення Румянцевської ревізії у загальному напрямкові продовжив гурток студентів Київського Університету під керуванням проф. В. Ю. Данилевича. Наслідками праці були кілька дослідів.

¹⁾ „Кіевская старина“, 1888 кн. I.

²⁾ Див. ст. 27 прим. I.

³⁾ „Дослід Мякотіна, писав в 1896 р. М. П. Василенко, є першою спробою поважного досліду статистичної частини Румянцевської ревізії, при чому спробою, яка мала всі строго-наукові засоби і через це ця спроба може служити зразком, як потрібно переводити подібного роду досліди“ („Кіевская старина“ 1896 р. кн. 3 ст. 119). Треба зазначити, що назва Мякотінський метод розроблення Рум. ревізії, який поширився завдяки іншим дослідом, змінився в де-чому й доповнювався. Він є швидче методом, який колективно виробили кілька дослідників на різному архівному матеріалі, а не один В. Мякотін.

Почнемо огляд їх з праці В. О Романовського „Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни въ 1767 г.“¹⁾. Автор користується із схеми: В. Мякотіна, вносячи потрібні зміни й доповнення в зв'язку з характером архівного матеріалу. На жаль автор не описав навіть і коротко того архівного матеріалу, що з нього він користався, тому не знаємо, оскільки всебічно використав він свій матеріал для праці, оскільки критично поставився до свого матеріалу.

Дальші дві праці І. Ф. Ковби та П. К. Федоренка теж тримаються, з де-якими змінами, Мякотінського напрямку. Праця І. Ф. Ковби—„Хозяйственное положение посполитыхъ и подусудковъ Пещанской сотни Переяславского полка по даннымъ Румянцевской описи (1767 г.)“²⁾ має в основі саму Румянцевську ревізію. Автор подав короткий опис свого архівного матеріалу. Цікаве зауваження редакції „Трудов...“ Цікавість нариса зменшується „незначительністю той групи населенія“, яку розглядав автор. „При данномъ объемѣ предмета очерка, потребовавши много труда цифровыя вычисления разнообразныхъ относительныхъ величинъ въ сущности говорятъ мало въ силу незначительности величинъ абсолютныхъ“³⁾. З статистичного погляду редакція зробила правильне зауваження.

Більша на розмір є праця П. К. Федоренка⁴⁾ „Вороньковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи“. Вона поділяється на дві частини—самий дослід і таблиці. П. К. Федоренко у своєму досліді поширив схему В. Мякотіна введенням нових рубрик. Він, як і В. О. Романовський, спиняв увагу на в'ясненню питання про двір часів Румянцевської ревізії, про міри, додав відомості про заняття населення. П. К. Федоренко докладно розглянув у праці становище козаків виборних, козаків підпомочників, посполитих та підсусідків в м-ку Воронькові. Таблиці, які додав автор до досліді, мають 82 графі, подають відомості про населення, які більш докладно розробив автор в своєму досліді. Праця П. К. Федоренка є найбільш повною зо всіх відомих дослідів, які зв'язують з Мякотінським напрямком. З зауважень можна вказати на те, що П. К. Федоренко мало уваги присвятив умовам переведення Румянцевської ревізії в Вороньківській сотні. Знайомство з цими умовами могло дати де-який новий матеріал для того, щоб критично поставитися до ревізії. Не вповні правильно П. К. Федоренко, як і В. О. Романовський, розв'язали питання про двір. М. Слабченко одкидає те розуміння двору, яке дали ці дослідники; вони взяли свої означення двору з російських дослідів, де теж не вповні правильно розв'язано питання, що таке є двір. М. Слабченко вказує, що характерними ознаками двору були: 1) нерухомість його, 2) власність. Оподаткування тут не мало певного значіння.

Треба зазначити, що М. Слабченко теж не вповні ясно в'яснив, що таке є двір. Вважаючи нерухомість та власність двору за характерні ознаки двору, він, наприклад, зазначав: „Понятіє двора' иногда отождествляется с понятієм ‚хутор‘, або в другому місці: „Итак, в результате проверки удаётся установить, что двор представлял собою явление и городское, и сельское и отождествляется с хутором и домом, — последнее гораздо чаще“⁵⁾.

1) „Юбилейный сборникъ студенческаго Историко-Этнографическаго кружка при Киевскомъ Университетѣ подъ руководствомъ проф. М. В. Довнар-Запольскаго“. К. 1914. ст. 81—99.

2) „Труды Полтавской Архивной Ученой Комиссії“, Полтава 1915 вип. 12, ст. 41—77.

3) *ibid.* ст. 41.

4) *ibid.* ст. 85—227 з 7 додатками.

5) М. Слабченко. „Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны т. I, Землевладѣніе и формы сельскаго хозяйства Гетманщины в XVII—XVIII ст.“. Од. 1922 ст. 32—8.

Не ознаками двору за Слабченком можна пояснити те, що за часів Румянцевської ревізії ми знаємо „пріѣзжіє двори“. „Отождествлять“ двір з хутором та „домом“ не можна також, бо знаємо, що в Гетьманщині по відомостях Рум. ревізії збереглися хутори, які мають більш і двора, напр. хутір „Круглики“ Козелецької сотні має 3 двори з населенням 35 д. (17 ч. + 18 ж.)¹⁾. Не ясне „отождествление“ М. Слабченка двору з „домом“. Таким чином не можна визнати задовольняючим нове розв'язання питання у М. Слабченка про двір. Це питання потребує ще розроблення.

Розроблення Румянцевської ревізії в трохи відмінному вигляді, ніж у В. Мякотіна, перевів автор цього нарису про Румянцевську ревізію у працях „Канівська сотня Переяславського полку по Румянцевській ревізії“, „м. Остер в 1767 р.“ (по Рум. рев.)—обидві праці у рукописові.

Спроба проф. Данилевича поновити науковий інтерес до Румянцевської ревізії і організувати систематичне дослідження і вивчення його, була останньою спробою в ту пору, коли українська наука пробувала ще в упослідженому, неповноправному стані.

В часи по-революційній кермо провадження тої роботи взяли на себе Історична секція б. Наук. Т-ва, нині Історична секція при В. У. А. Н. та інші установи В. У. А. Н., що вели також історичну роботу за порозуміннями з Історичною секцією.

Праця автора статті про Остер в 1767 р. вийшла, як поглиблена студія в Комісії В. У. А. Н. по складанню історично-географічного словника української землі. Директор названої Комісії і голова Історичної проф. О. С. Грушевський відновив і організував систематичні студії над Румянцевською ревізією. Студенський семінар під проводом проф. О. Грушевського поставив своїм завданням зробити наукове описання актам і документам, що додані до опису. Ця робота, така потрібна для праці над тими матеріалами, провадиться й нині. Одночасно з тими членами Історичної секції встигли перевести низку дослідницьких робіт по матеріалах ревізії. Так робота О. Ю. Гермайзе „Нариси з історії Київської Наддніпрянщини“, окремі розділи з неї „Манастирське господарство Київських манастирів в 2-ій половині XVIII ст.“ та „Економічне становище селян Київської Наддніпрянщини“ були доложені на публічних об'єднаних зборах Історичної секції та науково дослідчої катедри економіки сільського господарства в вересні й жовтні 1923 р. І це майже вся робота, заснована на даних Румянцевської ревізії.

Згідно з науковим планом секції і під керівництвом її членів закінчена праця ст. І. П. Пустовойта „Козелець в 1767 р.“ (доложено на засіданню науково-дослідчої катедри економіки сільського господарства в травні 1923 р.), і праця С. В. Шамраєва „Козаки Полтавського полку по Румянцевському опису“ (доложено на засіданні Історичної секції в червні 1924 р.). Над іншими темами аналогічного змісту ведуть нині роботу студенти та аспіранти дослідчих кафедр. Проф. О. С. Грушевський, як особа, що направляє ту роботу, сам виступав за цей час з такими докладами, матеріалом для яких служили акти ревізії: „З історії бджільництва XVII—XVIII ст.“ (червень 1923 р.), „З історії економічного розподілу селянства на Гетьманщині“ (листопад 1923 р.)²⁾

¹⁾ „Рум. рев., Козелецька сотня Київського полку“ (Фунд. Бібл. б. Київського У—ту).

²⁾ Всі ці доклади о рукописах. Використовувалося відомості Румянцевської ревізії) для статей з історії поселень Остерщини (частина Київського полку).

Ці статті автор цього нарису про Румянцевську ревізію писав для Комісії Історично-Географічного словника української землі при Всеукраїнській Академії Наук. Статті в рукописах.

З усього цього видно, що систематична праця над Рум. ревізією вже організована і, будемо сподіватися, буде доведена до кінця.

На цьому ми скінчимо огляд праць з історії розроблення Румянцевської ревізії. В ньому ми бачили різні шляхи, якими йшли дослідники, щоб використати Румянцевську ревізію для освітлення економічного та соціального життя лівобічної України. Ми вказували й хиби, які при цьому виникали. Звичайно це мусіло трапитися, коли шукали шляхів і методів студіювання такого важливого джерела для історії Гетьманщини, яким є Румянцевська ревізія. Але треба сказати, що систематичне наукове студіювання Румянцевської ревізії мало ще переводилося. На його далі, гадаємо, потрібно звернути увагу.

Потрібно привести до відому всю існуючу кількість томів Румянцевської ревізії, описати та видати цей опис. Це одне з чергових завдань для дослідників, і виконання його при тій розкиданості й неповності відомостей про Румянцевську ревізію, яка зараз є, буде сприяти більш успішному розробленню Румянцевської ревізії, а за цим і кращому знайомству з економічним життям Гетьманщини.

Велику увагу також потрібно звернути на оцінку вартости Румянцевської ревізії, яко джерела. Ми при огляді праць помічали, що де-які автори їхні малу звертали увагу на правдивість відомостей та документів Румянцевської ревізії. Варто б було до ревізії поставитися більш обережно. Румянцевська ревізія, як і всяке історичне джерело є наслідок певної людської діяльності, а в цьому випадкові ще наслідок колективної діяльності. Коли ще згадаємо, що ця ревізія робилася в часи поширення на лівобічній Україні русифікаторських впливів, переводилася іноді особами, що не знали населення, про яке збирали відомості, а мабуть і не завжди багато в чому розбиралися, то ясно, що дослідникові, який користується Рум. ревізією, треба обережно ставитися до цього джерела. Може ще трохи рано схарактеризував В. Мякотін Рум. ревізію, яко „точну“, це треба ще перевірити. Коли для прикладу візьмемо історію переведення Румянцевської ревізії у Київському полку, то тут при користуванні цією ревізією потрібно завше мати на увазі „Доношеніє въ Малороссійскую Коллегію“ 1767 р. бунч. тов. С. Савича про дуже неуважне й поверхове переведення ревізії в Київському полку Аршаневським— „премьеръ-маіоромъ пѣхотного Орловского полка“¹⁾. Аршаневський, мабуть, виконував інструкцію по переведенню ревізії, іноді зовсім не розуміючи її.

Критично-обережного відношення потребують і студіювання самого переведення Румянцевської ревізії, і сама ревізія, таблиці та документи. Що до шляхів, якими треба поєсти далі студіювання Румянцевської ревізії, то тут потрібно визнати доцільним студіювання по певних територіальних одиницях—селах, сотнях, полках. Стати на такий шлях розроблення Румянцевської ревізії вказав ще І. В. Лучицький.

„Як би то не було, каже він, раз умови сили і сама сила суспільних та економічних впливів нам не відомі—лишається один шлях—порівнююче-історичне студіювання окремо кожної місцевости. Тоді тільки коли вивчать так всі, або більшість місцевостей, можна буде зробити загальний висновок для всієї місцевости, для цілої лівобічної України.“²⁾

Звичайно тут потрібно буде притягти крім Румянцевської ревізії й инший архівний матеріал для освітлення економічного та соціального життя Гетьманщини.

¹⁾ Г. А. Максимович „Дѣятельность Румянцева Задунайского по управленію Малороссіей“ т. I, Ніжин 1913 ст. 289—290.

²⁾ І. В. Лучицький. Рецензія на книжку Філімонова „Юрид. Вѣстник“ 1889 р. кн. 12, ст. 692.

Цікаво було б сполучати студіювання Рум. ревізії з документами, що додавалося до ревізії. Така суцільність сприяла-б більш широкому освітленню економічного та соціального життя тої території, яку досліджується.

При такому студіюванні треба буде звичайно доповнити та змінити схему В. Мякотіна. Її вже поширив трохи в своїй праці П. К. Федоренко, увівши, наприклад, надзвичайно важливе питання про міри Румянцевської ревізії та інше. Кожен дослідник ці всі доповнення та зміни зможе зробити в залежності від архівного матеріалу, з якого він буде користуватись.

В майбутньому все це розроблення Румянцевської ревізії звичайно є працею не одного, а багатьох дослідників.

Магічно-акробатичні й пантомімічні вистави на Україні в другій половині XVIII та на початку XIX ст.

В історії французького театру яскраво позначається два впливи: народний і літературний. Обидва що разу переплітаються поміж собою. Перший щільно сполучений з італійським впливом, який коріниться в старих жанрових латинських ателянах, другий, ґрунтуючись на давній класичній базі, час від часу випробовує на собі вплив першого,—і спричинюється до оживлення пристарілих, до певної міри змертвілих форм жанру. Яскравим прикладом такого позитивного впливу народної стихії на театр з'являється театр Мольєра. З другого ж боку, народні жанрові сценки на протязі особливо XVII—XVIII ст. починають підпадати що-далі більшому впливові з боку театру звязаного з літературно-класичною традицією. В результаті цього впливу з'являється у Франції *comédie en vaudeville* чи то *opéra comique—comédie à ariette*. Як відомо, жанр цей мав величезне значіння в розвитку світового театру. Зокрема в нас на Україні виникнення театру звязано з оцим власне жанром.

Нашу увагу притягають зараз не *comédie à ariette*, а ті народні магічно-акробатичні та пантомімічні вистави, які складають основу для виникнення комедійної опери та мали довгий час самостійне значіння. Найхарактернішою рисою їх з'являється багатство рухів, міміки, пантоміміки й жесту. На це властиво й робив установку актор та його глядач в магічно-акробатичних виставах. Що ж до пантомім, то тут бачимо властиво ті ж елементи, звязані певною сюжетовою схемою, якій бракує тільки слова. Основним завданням ярмаркових фіглярів було добитися дозволу вільно вживати співів та розмови в тих випадках, де це було потрібно для утворення жанрової сценки й біжучого дивертисменту.

На поч. королювання Louis XIV на ярмарковій площі Saint Germain та Saint Laurens виступала трупа Alard'a та Maurice Fondrebec'a. 4-го лютого 1679-го р. цій трупі (складалася вона з 24 балядинів) дано було привілей виставляти на площі Saint Germain les sauts, accompagnés de quelques discours. Французька Академія забороняла ярмарковим трупам співи та танки инакше, як на шнурові. Найцікавішою п'єсою цієї трупи з'являється „Les Forces de l'Amour et de la magie“. Тут і гімнастика, і фіглярство й найвна комедія. Заборони час від часу руйнували успішні вигадки ярмаркових труп. Звичайно з інтриг Французької Комедії їм забороняли співи, діалоги, фарси, комедії. Надолужуючи заборонене, театри—то намагалися збільшувати luzzi, жвавість, динамічність дії, то вигадують *pièces à la muette*—пародії на трагедії офіційного кону, то *pièces à écriteaux* (Lesage), в яких фігурували написи в віршах. Бачучи, читаючи відомі кожному арії, публіка підхоплювала їх та складала загальний хор. В такий спосіб обходили заборону. Традиційними героями жанрових п'єс були—Арлекін, Коломбіна, П'єро, Скарамуш.

З славнозвісних діячів ярмаркового театру в XVIII ст. варто назвати ім'я Jean-Baptist Nicolet, сина відомого показувача маріонеток.¹⁾ Nicolet—сам був актор (не без талану виконував les Arlequins et les financiers). Р. 1759-го він з трупю розташувався на Boulevard du Temple та виставляв там, як на ярмарку, маленькі комедії в смаку італійців і комедійні опери з інтермедіями скакунів та танцюристів на шнурові.

Співробітником Nicolet був Taconnet, робітник з фаху. Виступав він раніш в комед. оп. на площі Saint Germain і мав уже покинути це заняття й повернути до попереднього фаху, та його прийняв до своєї трупи Nicolet. Taconnet, п'яниця й робітник, виставляв на конові les savetiers і п'яниць. Такі люди, як Préville, приходили вивчати його талановиту гру. Одночасно був Taconnet і автором веселих та вільних п'ес, зложив він, напр., трагедію-буф „La Mort du beauf gras“, яка мала великий успіх р. 1767-го, фарс „Les Ecosseuses de la Halle“.

Успіх трупи Nicolet був величезний—„La Comédie Française“ і „Le Théâtre Italien“ були пусті. Р. 1772-го трупа виступила перед королем Louis XV, що було подією великого значіння, бо офіційно ярмаркові трупи та їх вистави вважалося за забаву низького гатунку. Актори Nicolet з цього часу починають називатися les grands Danseurs du Roi.

Другий діяч ярмаркового театру Audinot (9 липня 1769-го р. він розташувався біля Nicolet) теж виступив перед королем. Анонс голосив: Les comédiens de bois donneront aujourd'hui relâche pour aller à la Cour!

Захоплення ярмарковим театром пережили і Louis XVI, Napoléon, Louis XVIII, Charle X. Останній, ще не будучи королем, сам вчився танцювати на дощечці та показував своє мистецтво скакуна перед їх величностями. Фридрих, Катерина II, Вольтер, Ж. Ж. Руссо і ин.—всі були захоплені модними забавами.

Інтелігенція й нарід, двір і буржуазія, письменники й критики не хотіли знати де-який час інших забав. З'явився навіть теоретик нового мистецтва Nougaret, автор L'art du Théâtre, написаної в 60-х роках XIX ст. Що правда, Nougaret, бажаючи догодити критикам, вірним традиції, висловлює думки про необхідність додержуватися де-яких правил класицизму. Хотілося йому показати, що знає він і „Листи до Пізонів“ Горация і „L'art poétique“, „Le Discours sur la Tragédie de Sarazin“ і „La Pratique du Théâtre de l'Aubignanc“.²⁾ Nougaret відбиває ту добу розвитку ярмаркового видовища, коли воно наблизилося вже до драматичної вистави, вбрало в себе невід'ємні елементи її.

Так ось магічно-акробатичні й пантомімічні вистави та комедійна опера поширилися на цілім світі і здобули собі популярність у цілій Європі. Італійські скакуни прикрашали палаци великопанських можновладців у Німеччині та в Польщі. Адже польське панство підтримувало живі культурні зносини з цілою Європою, видовища польські, як свідчить історія їх розвитку, здобули собі місце в ріднім краю лише після суворої боротьби з італійцями та взагалі чужоземцями. Те-ж і на Україні правобережній, де пануючою класою були польські магнати-власники великих просторів та великої кількості душ українського населення. Вельможним панам не важко було вдовольнити примху та заликати до своїх покоїв модних фіглярів. Ці ж фіглярні здобували собі публіку і на публічних виставах.

¹⁾ Справа ця завжди знаходила собі притулок на ярмарку.

²⁾ Про згадані факти див. в кн. „Les Théâtre de la Foire (1660—1789) par Maurice Albert“. Paris, 1900, стор. 238 і наст., „La comédie italienne en France et le Théâtre de la Foire par R. M. Bernardin.“ Paris, 1902, стор. 223 і наст. Див. також інші сторінки цих студій.

Панство Лівобережжя та полудня України, як бачимо, не відставало від Лівобережного.

Про вистави магічно-акробатичної трупи в Галичині свідчить афіш від рр. 1770—1780-го, який голосив про таку виставу у Львові:

„Подається до відома найясніших ясновельможних, вельможних моїх панів вслякого стану і т. д. Дня сьогоднішнього буде виставлятися комедія od ślaupnego Angielszyka, з нововигаданими штуками, які глядачеві дадуть велике задоволення.

1. Буде показувати на дротові різні штуки до тої пори ще не видані, 2. Потім буде показувати різних штук на лінії, 3. Буде слідувати пантоміма під титулом „Ślugi na próbie sostającego, albo Arlekin filuterny“, що буде дуже смішно, 4. Потім буде механічний фейерверк, який буде репрезентувати ogród Versaille, wynaleziony славним Павлом Германом, 5. Покажуться nastawienia stołu w 19 ognia odmianach, 6. Потім на верхній частині буде видно teatrum firmament, оздоблений ясними зорями, які переменяться в золотий дощ і прикриють цілий театр вогнем, 7. Показано буде механічну штуку під назвою біг сонця в 5 одмінах вогню, 8. Показано буде японське дерево в шести одмінах вогню, 9. Буде також атака з великим військовим шумом в різних відмінах вогню. Вище згаданий ogród під назвою Versaille буде показано в шести одмінах вогню; буде він прибраний ріжними деревами та фонтанами; винахідник завжди при показуванні цього одержував подвійну платню. Ті штуки будуть показувати в гетьманській кам'яниці проти Odwachu о годині п'ятій по полудню. За перше місце—по 4 золотих; за друге—по два золотих, за третє—по золотому треба платити“¹⁾. Як бачимо, заїзжа трупа виставляла і пантоміми. Цілий шерек згаданих у афіші номерів розраховано виключно на сценічний ефект. Публіку приваблювала пишність та декоративний бік вистав. В багатомовних вказівках на технічний бік вистави почувається німецький дух. Італійське магічно-акробатичне мистецтво Галичина, тоді вже австрійська, получала через німецькі руки.

В м. Чернівцях на Буковині, р. 1826-го виступала німецька трупа Фридланда, яка давала тут польські вистави.

Для нас вельми цікаво, що тут визначався якийсь „szybkobieg Górecki“²⁾.

В старій столиці України, м. Києві, в к. XVIII ст. жив генерал де-Шардон, француз, який ані слова не балакав місцевою мовою. Цей генерал був покровителем одної „світої та плотної ізраелітки, яка не лише вміла плясати на канатові, але навіть ходити по дротові“. „Де-Шардон, каже далі Вігель, складав для неї маленькі п'єси, пантоміми, невідомі ще киянам; в них зобачили ми її Коломбіною, а двох десь знайдених паяців—Арлекіном та П'єро“³⁾. Названі ймення є найхарактерніші традиційні герої французької жанрової комедійки, популярної у Франції в XVII—XVIII вв. Генерал де-Шардон певне не складав комедій, а просто витягав їх з французького репертуару.

Театральні афіші, які збереглися в Київському Центральному Архіві, дають досить рясний матеріал для характеристики артистичної діяльності Київських заїзжих штукарів 20 років XIX ст.

Один з них, Bartolomeo Bosco, іменував себе учнем славного Pineti. Афіші голосили то, що він приїхав з Варшави, то—з Турину. Був це звичайний штукар-філяр: тип такого штукаря-мага і тепер ще можна зу-

¹⁾ Stanisl. Pełowski. „Teatr polski we Lwowie (1780—1881)“. Lwów 1889, стор. 8—9.

²⁾ K. Estreicher. „Teatra w Polsce“, I. Lwów. 1859.

³⁾ Ф. Вігель, „Воспоминания“, I стор. 51.

стріти на базарних площах та в цірках. Для характеристики мистецтва Bartolomeo Bosco буде за досить, навести кілька номерів його штук.

19 січня 1823 р. штукар цей „въ первѣйшихъ городахъ Европы, по свидѣтельству газетъ, заслужившій отличное вниманіе публики, какъ равно и на здѣшнемъ театрѣ“, прийнятий з утіхою, першим номером мав показати таку „фізичну і механічну дію та „переміну“: птахи мали ожити: „Більше від десятка птиць, з волі штукмейстера, впадуть з шестиків неживими; потім покладуть їх у кухоній посуд, поставлять на вогонь, а за кілька хвилин, коли хто з шановних глядачів зніме кришку, щоби бачити жарену птицю, вони, цілком неушкоджені, вирвавшись з гарячої посудини, будуть літати по залі.

2. Два живих голуби: білий і сивий, позбавлені будуть життя: коли в цім переконається кожен глядач, штукмейстер, доторкнувшись магичним паличком, оживить їх і вони будуть літати з заміненними голівками.

3. Дивна переміна: штукмейстер попросить в присутніх осіб кілька перснів, їх разом звязаних вручить одній дамі; після ж випалу револьвера, замість перснів, які були в руках дами, з'явиться канарейка, персні ж прикрасять вершок маленького деревця, яке несподівано виросте з незміненої піраміди, що стоїть на столі.

4. Д. Боско перед усіма, голосно, вирахає одному з глядачів більше від десятка грошової монети, яку можна буде ще перевірити. За всім тим, на диво кожного глядача, він зробить так, що з вільного бажання почесного суспільства, менше й більше тої монети, скільки накажуть, знаходитися буде, коли руку буде відкрито.

5. Щасливий випадок: присутні особи зволють вибрати кілька карт і, не забуваючи їх, вмшати в колоду; штукмейстер буде просити, щоби, на даний ним знак, кинути в гору всю колоду карт; тоді він випалять з револьвера, легко порохом і шпильками зарядженого і всі вибрані карти таким вистрілом прибиті будуть до стіни.

6. Перо, яке буде писати без всякого механізму на папері, на якому хто з глядачів накаже. Заміна предметів: Посудина з квітками і друга— без них віддані будуть нарізно глядачам: штукмейстер без дотику зробить так, що в особи, яка тримає квітки, знайдеться порожня посудина, квіткі ж будуть у других руках.

7. Одна з шановних дам зволють взяти від штукмейстера канарейку і тримати міцно, щоби не вирвалася; штукмейстер, попросивши кілька перснів, звяже їх биндою, поставить посеред столу, а після трократного його наказу канарейка полетить на стіл і, з волі дам, доставляти буде персні тій або іншій особі. Мистецтво найтрудніше; доводить воно чого можна навчити канарейку ¹⁾. Ціни місцям—1-е місце 10 карб., 2-е —5 карб.“

25 січня 1823-го р. трупа Боско мала виставити 15 штук:

1. „Попрошу в якої-небудь дами шалю або хустку; їх хто-небудь із глядачів поріже в шматки, на очах у всіх спалить у порошок, цей порошок, набивши в револьвер, по команді вистрілить, а після зробленого вистріла в шматки порізана і спалена хустка або шаль на стіні будуть висіти в цілості.

2. Дванадцять гренадерів з власними рушницями приступлять до мене; патрони або заряди шановній публіці будуть представлені, а після того, як буде їх помічено, рушниці зарядять без мого доткнення. — Ці дванадцяттеро салдат прямо на мене вистрілять, а я, без найменшого пе-

¹⁾ Див папку „Увеселенія“, афіші від 11 і 12 січня 1823 р. на польській і російській мові.

реляку, кулі ці половлю і поважаний публіці представлю; забачить вона, що наперед помічені кулі всі тоті самі будуть, а що нещастя при цій штуці не буде,—це буде моїм старанням і відповіддю“¹⁾.

Дві афіші однакові—одна друкована, друга рукописна дають нам матеріал для характеристики вистав справжньої, подібної до Львівської, магічно-акробатичної трупи Шихтала з Відня. В першій дії, як голосить афіш з р. 1823 мали показати такі штуки:

1. Автомат буде танцювати на канаті і своїми гімнастичними рухами заслужить особливої уваги; 2. Піраміда—досвід гідравлічний; 3. Досвід магнетичний; 4. Будинок з льохом (механічний); 5. Хемічний досвід; 6. Магічний досвід; 7. Фізичний досвід; 8. Будинок, біля якого знаходиться годинник (механічн.); 9. Ботанічний досвід; 10. Маленький автомат (Divineur)“.

В другій дії:

„Фантасмагорія чи то натуральні привиди духів; у ній нічого жахливого не буде, бо види привидів походять часто від диму й точного зору; від цього вони мало-по-малу збільшуються до зросту людського і в цім власне вигляді зникають“.

В третій дії:

„Привид з оптичної магії, який представляє відому французьку історію Елоізи. Вона хоче опівночі відвідати могилу Абеларда, але йдучи туди, буде втримана привидом, який виходить із землі. Елоіза буде показуватися на цілий зріст людський; вона виявляє свою пристрасть, оглядається, втирає хусткою піт з обличчя, обертається та щезає“.

„При кінці кожної дії, додає афіш, син д. Шихтала буде мати за честь разом на шістьох струментах свое мистецтво показувати“.²⁾

Вистава ця мала відбутися в будинку підполковника Самойловича під Липками.

Нарешті маємо відомості про вистави трупи Домініка Робба. Афіш попередньої трупи, з його французькою приміткою, ніби-то натякає, на те, що трупа, хоч прибула вона з Відня, мала якісь звязки з Францією, може виїхала на гастролі властиво звідти.

Ще більше підстав для такого припущення дають афіші Робба, які в кінці містять навіть коротке запрошення мовою французькою.

Три рази Робба виставляв у Києві одно і теж.³⁾

„З дозволу начальства трупа вольтижерів, яка допіру прибула, під орудою Домініка Робба в неділю 17 і в понед. 18 липня 1827-го р. буде,—голосить афіш,—мати в другий раз ріжні нові переміни верхової їзди, китайські та індійські спритності („ловкості“).

І відділ.—Молодий Робба виставою спритністю Цонглера перевищить трьох відомих індійців: Баймо, Сімі і Медоа, які показують свое мистецтво в найголовніших містах Європи, ц.-то: він буде кидати двома, трьома, чотирма, п'ятьма і нарешті трьома кулями, кожна завбільшки з 48-футове ядро, чого ніхто ще не показував, зображаючи підкиданням ріжні роди водоспадів та гієрогліфи; він також забавить глядачів мистецькою грою ножами, тарілками і обідцями; нарешті, підкидаючи три довбишки, акомпануючи собі одночасно на бубні, штукар сподівається цим доставити глядачам загальну втіху.

І відділ. — Три китаїці покажуть мистецькі рухи тіла і пляски „иноходные“.

¹⁾ Афіш, написаний польською і російською мовами.

²⁾ Див. ту ж саму панку. Ціни—дорогі: 1-е місце—4 карб., 2-е—2 карб.

³⁾ Афіш про першу виставу не датований числом, вдруге ту саму виставу дано в неділю 17-го і понеділок 18 липня 1827 року.

III відділ.—Молодий шотландець буде танцювати на голові англійський танок, акомпануючи тарілками, які буде тримати в руках. А що він перший показує мистецтво в цім еквілібрі, то й сподівається ним доставити приємність „почтеннѣйшей публикѣ“.

IV відділ. — 1. Молодий шотландець покаже на коні різні штуки; 2. Молодий еспанець буде вольтижувати й робити різні скоки; 3. Пані Робба буде танцювати на коні різних танків і робити різні важкі баянси; 4. Добродій Моленіус буде вольтижувати одною рукою, чвалаючи на коні; 5. Комічний блазень буде показувати різних комічних штук їдучи верхи і перескакуючи на бігу через обручі, шляпу та рукавиці. 6. Добродій Моленіус буде на коні виконувати військовий артикуль та виставить п'яного драгуна“.

Верхня частина цього афіша ілюстрована малюнками, які наочно зображають всілякі скоки.

Третя вистава Робба (середа, 20 липня 1827 р.) містила такі номери:—

I відділ. Молодий Робба, голосив афіш, — виставить на слабко натягнутім дровоті різні індійські та китайські штуки, як кулями, так рівно ж тарілками, ножами і обручами.

II відділ. Троє китайців покажуть різні мистецькі рухи тіла на столах і креселках.

III відділ. I. Молодий шотландець виставить на коні різні мистецькі штуки. 2. Молодий еспанець буде вольтежувати стременами і зробить різні скоки. 3. Пані Робба буде на коні танцювати різних танків та робити різні важкі рухи; 4. Д. Моленіус буде вольтижувати одною рукою на коняці, яка чвалає гальопом. 5. Забавний паяццо виставить на коняці різні комічні штуки і буде скакати через шляпу й рукавиці. 6. Моленіус покаже найтрудніші штуки на коняці, яка чвалає гальопом і виставить голандського хлібороба.

IV відділ. Молодий шотландець покаже мистецтво своє на канаті.

В кінці спектаклю молодий Робба буде танцювати на дровоті, оточений фейерверком“.

Та сама вистава мала повторитися 26-го липня.

23 липня 1827-го року трупа Робба обіцяла виставити „різні нові переміни“ верхової їзди та індійської спритности, а саме: великі у цім місті невіставлені повітряні скоки й сальтомортальна їзда на конях, з новим мистецтвом і різними перемінами.

„В кінці вистави дано буде вперше—*„Брань вь пламени двухъ рыцарей“*, які у фейерверку будуть горіти й дертися на шаблях, один з них залишиться переможцем на місці бою; наприкінці замість умерти ті лицарі огорнені будуть непроникливим полум'ям пекельного вогню“.

Вистава ця,—голосить афіш,—прийнята була з великою похвалою в найголовніших містах Європи, а тому Робба, бажаючи доставити певну приємність тутешній публіці, обіцяв дати її й у цей вечір, не упускаючи нічого та з повним старанням, сподіваючи одержати похвалу та покладаючи надію, що шановна публіка удостоїть його своєю присутністю.

Остання вистава трупи Робба оголошена була на 27 вересня 1827-го року.

Ціни місцям на його виставах були; 1-е місце 2 карб.; 2-е—1 карб.; 3-е—40 коп.

В столиці полудневої новозаселеної України, м. Одесі, що-року навесні, на полі, близько фортеці, влаштувалося качелі. Будувалося більше від тридцяти балаганів. Найбільший з них, пише самовидець року 1827-го в „Journal d'Odessa“ (ч. 29, від 13 кв. 1827 р.) призначено для

бальясерів та паяців. З балькону свого вони потішають витвердженими жартами неписьменну публіку. Коло нього, в маленьких шалашах, показують маріонетки та якусь рибу незвичайної величини.

Згадані тут бальясери певно чужоземні танцюристи на шнурові, а маріонетки—можливо й не місцевий вертеп, а занесений з Заходу. Адже Одеса була многоплемінним містом. На описанім самовидцем святі показували своє мистецтво різні національності міста.

На Волині осередком, де культивувалися італійські гімнастичні забави, був Бердичів, місто, яке раніш (до р. 1845-го) належало не до Київщини, а до Волині.

В перших роках ХІХ ст. бував на бердичівських ярмарках І. J. Stecki, відомий польський письменник. Описуючи бердичівський ярмарок, Стецький спиняється на групах, зустрінutih їм коло театру на площі. Між іншими були тут „танцюристи вальса та англеза, ліноскоки та акробати в натільних трикотах“. В полотняних будах були різні дива: „панорами, діорами і пінетісти, які в ріднім гнізді свого вчителя намагаються „Wiekoronna ramieć jego odźwżorować“.¹⁾

Друге свідцтво про бердичівських танцюристів подав F. Kowalski в своїх „Wspomnieniach“.

Будучи на Кузьмо-Дем'янівськiм ярмарку р. 1823-го, автор споминів зайшов до шинку: „В залі, каже він, стали з'являтися рознощики афіш, які запрошували то до театру, то до цирку, то на вистави штукарів, то на музичний концерт, то на гімнастичні вправи. На афішах всі штукарі титулували себе учнями Pinetti, а музики—Паганіні, про якого в той час небагато хто чув“²⁾.

Ці балансери виступали, як видно, не на відкритих місцях. Француза De-Lagard'a, який побував на бердичівському ярмарку р. 1811-го, вразила відсутність тут „de divertissements pour le peuple“, „Point de ces bateleurs, qui animent les Foires des autre pays et procurent du plaisir à ceux qui n'ont point d'affaire“³⁾.

Однак француз певне не приглянувся добре до ярмаркових забав. Інакше не висловлювався б він так рішуче.

Що правда—в Бердичеві фіглярські вистави не мали такого загальноприступного характеру, як у європейських країнах.

Вельми цікаву відомість про гімнастичні та пантомімічні вистави в м. Ромні на Полтавщині подав Шаліков в „Другомъ путешествіи въ Малороссію“ (М. 1805).

„Як ярмаркові бути без спектакля, пише сентиментальний подорожник (87—95) є і на тутешньому. Гуляючи по рядах, почуєте нараз голосне тупотіння коней, пронизуватий бій барабанів, і—з'явиться перед очі ваші відділ амазонок, оскільки можливо упестрених; замість стріл та списів летять з рук їхніх у всі боки афіші, які кажуть: *О восьмій годині вечора будуть пантоміми, гри гімнастичні та бальясери*“. Прегарно; треба поглянути—говорив я сам до себе всякий раз і кожного разу не мав до того досить охоти, однак бачив, і ось яким чином.

Одного вечора був я в новій моєї знайомі. Там почали говорити про цей спектакль, і всі погодились. Два або три екіпажі наповнилися нашим товариством; приїздимо,—нас вводять до шопи, яка вся вже зайнята була глядачами; з трудом знаходимо місця для себе; мєфітичне

¹⁾ Славний Pinetti, вмер, як відомо, в Бердичеві р. 1800. Прим. Steckiego, „Stary Dwór“, Warszawa 1869, ст. 174.

²⁾ „Wspomnienia pamiętne Fr. Kowalskiego“ Kijów—Lwów. 1914 (друге вид.) стр. 295. Те ж О. Л. „Бердичівск. ярм.“ „К. С.“ 1893, май ст. 451.

³⁾ De-Lagard, „Voyage de Moscou à Vienne“. Paris, 1824 ст. 95.

повітря задушило нас... Немає властителя; що робити?... Треба було відшукати його, і тим часом попалити в шопі. Я взяв на себе цей труд—і не без удачі: за хвилину поширився запах стиракси і з'явився властитель: слава богові!... Проминуло ще хвилини зо дві—і вилетів зза простирала „забавник“ Пальяс; незабаром вийшли актори, натягнулися канати та розпочалася потіха. Перша—всіх до смерті перелякала; очевидно вагітна жінка (бальясерка) брякнулася з шнурка в той самий час, коли зробила зусилля, щоби літати на ній: на щастя без шкоди; скочила на шнурок знову та продовжувала своє діло. Після неї другі жінки ламалися та вигиналися в немилосердний спосіб. Пальяс смішив глядачів надзвичайно...

Я дуже, дуже рідко буваю на цих спектаклях і завжди думаю з Мерсье: чи слід терпіти цих нещасних скакунів по шнурові, які, вживши цілий свій час на екзерциції, остільки ж дивні, як і безкорисні, піддають публічно життя своє на небезпеку та привчають тисячі глядачів уважати смерть людини за справжню дрібничку; яких неблагопристойні рухи ображають погляд та серце; які можуть роз'ятрити душу, молоду та ще неосвічену, звичкою находити задоволення коло лиха і думати, що рід людський може служити нам забавою“.

Далі Шаліков застерігає водити на вистави дітей, щоби не бачили вони спокусливих рухів. „Спектакль наш, продовжує письменник, закінчився пантомімою, яка принесла мені далеко більше втіхи. Карикатура цілком ярмаркова. Не менше потішав мене і все наше суспільство *антрепренер* трупи цієї: з *гордістю творця* розваг публіки він сидів на конові, рівнім з партером, коло вимашеного простирала, ц.-то заслони, та палив тютюн. Так точно і дуже гарно робив, бо очищав нам повітря. Чи повірите, що цей сумний антрепренер є вельми багатий поміщик?... Про густ сперечатися не треба.

З спектакля, або, краще сказати, з шопи, хоч би й з Дессенева,¹⁾ ми повернулися до милої знайомої моєї. За вечерею сміялися від різних споминів про те, що бачили та що чули, а особливо про одну жінку, яка забавляла й мучилася: бо кожного разу, коли діти (в складі бальясерів є звичайно діти) ламалися або скакали по шнурові, вона без пам'яті кричала.—Хто примушував її до цього? Такі люди!“

По-за сентиментальними окулярами в описові цім міститься матеріял про оточення, умови і характер вистав, які нас цікавлять.

Як бачимо, трупа ярмаркового театру в Ромні належала поміщикові. Отож вистави в італійському духові так глибоко просякнули на місцевий ґрунт, що навіть кріпаки-актори повиучувалися мудрих рухів.

Чи не був цей поміщик, якому належала трупа, той самий колежський совітник Полетика, який, по відомостях Ф. Николайчика, збудував театр у Ромні на своїй землі в північно-західнім кутку го-тинно-двірського плацу, скоро після переводу туди ярмарку (1804 р.). Цей театр працював до р. 1835-го.²⁾ До року 1804—5-го Полетика влаштував вистави лише під час ярмарків, а коли в публіки розвинулася потреба до постійних театральних видовищ, було збудовано театр з соломляним дахом.

Вельможне польське панство, як і французьке, було очевидно не від того, щоби захоплюватись мудрими скоками фіглярів. Єдиною звісткою, яку нам вдалося знайти про те, з'являється повідомлення J. D. Ochockiego. Станіслав Потоцький дуже любив танки, а коли він коппо

¹⁾ Див. „Voyage Sentimental“. Прим. Шалікова.

²⁾ Ф. Николайчик—„Ильинская ярмарка въ периодъ ея существованія въ Ромнахъ“ „Гр. Полт. архивы ком. III.“ Полт. 1907, ст. 67.

nie jeździł, wyskakać się w gałopadzie tańcu włoskim dźygunie mającym podobno nazwisko od Gitano czy igtano po hiszpańsku Cyganie¹⁾).

Мимоволі виникає порівняння з згаданим Карлом X — ліноскоком.

Всі наведені факти, не зважаючи на свою явну уривчастість та неповноту, дають можливість зробити такий висновок.

Україна в другій половині XVIII та на поч. XIX століття відбила на собі загально-європейське захоплення мистецтвом італійських ліноскоків та пантомімічних труп. Захоплення це було остільки глибоким, що навіть утворилися кріпацькі трупи, які осягнули всі таємниці чужоземного мистецтва фіглярів.

Особливістю цих вистав на українському ґрунті було те, що вони не мали такого загально приступного характеру, як напр. у Франції. Єдиним, може, винятком служила певне Одеса—місто, яке зростало в економічному відношенні гігантськими кроками та набірало характеру міжнародного торговельного капіталістичного осередку на європейський зразок.

Врешті й київські вистави були не особливо дорогі.

При надзвичайно бідних даних, які маємо до діла, трудно відтворити всі спеціфічні особливості цих вистав на Україні. Київські вистави з'являються наочним свідченням того, що Україна бачила штукарів, які заходили до нас безпосередньо з Франції, об'їзжаючи найбільші міста заходу.

Служили ці трупи зразком для наших власних українських кріпацьких акторів. А що український актор від природи мав свої акторські навички, якусь свою притаманну систему пластичних і інших рухів, то дуже можливо, що він в чужоземні фіглярські штуки вніс якийсь помітне напластування свого особливого народнього мистецтва. Виявити це напластування поки що можливості немає. Належить ще підкреслити, що в старих часах в свідомості глядачів мистецтво фіглярів було не ціркковим видовищем, як у наших часах, а властиво театральною виставою.

Врешті самі то вистави в значній мірі приймалися не як твір мистецтва, а як видовища.

1) Pamiętniki. Wilno 1857, IV, ст. 247.

Літературні паралелі.

Шевченків „Сон“ і „Призраки“ Тургенева.

До написання цих рядків давали привід слова пок. Миколи Павловича Дашкевича: „Интересно было бы сопоставить нѣкоторыя картины „Призраковъ“ со „Сномъ“ Шевченка, который нѣсколько они напоминаютъ по поэтическому замыслу“¹⁾.

Відки міг взятися генетичний звязок між поемою „Сон“ і фантазією „Призраки“ — це питання, на яке перше за все хочемо дати відповідь.

Тургенев познайомився з Шевченком найправдоподібніше завдяки Марії Марковичевій (Марко Вовчок) після повороту поета з заслання, значить, між 1858 і 1861 рр. Під той час Тургенев жив постійно за границею й лише час від часу приїздив не надовго до Петербургу й до свого орловського села, Спаское. Знайомість обидвох письменників була принагідна; вони стрічалися з собою „довольно рѣдко“ й про якісь більше теплі, інтимні, приятельські відносини між ними не могло бути мови. Тургенева цікавила постать Шевченкова, так сказати, із сенсаційного боку: геніальний Кобзар був оточений ореолом мученика й народного пророка, перед ним низько хилили чола Українці й боготворили його; отже проста, людська цікавість веліла Тургеневу та його товаришам по перу зблизитися до такої незвичайної, для них загадкової людини, як Шевченко. Твори Шевченкові, як видно зі споминів Тургенєва, були дуже мало відомі йому та його товаришам, а вже зовсім незрозумілою являлась їм Шевченкова психіка. „Намъ всѣмъ, тогдашнимъ литераторамъ,—пише Тургенев,—хорошо было извѣстно, какаѧ злая судьба тяготѣла надъ этимъ человекомъ; талантъ его привлекалъ насъ своею оригинальностью и силой, хотя едва-ли кто-нибудь изъ насъ признавалъ за нимъ то громадное, чуть не міровое значеніе, которое, не обвинуясь, придавали ему находившіеся въ Петербургѣ „Малороссы“. Хоча Тургенев та інші російські письменники прийняли Шевченка „съ дружескимъ участіемъ, съ искреннимъ радушіемъ“, все ж таки не почував себе наш Тарас вільно у їхньому товаристві й не довіряв їм; він поводився супроти них „осторожно, почти никогда не высказывался, ни съ кѣмъ не сблизился вполне: все словно сторонкой пробирался“. Найбільше ще хилилися симпатії Шевченкові до самого Тургенєва й нічого в тім дивного: Тургенев належав до поступових людей у Росії, в нього був уже конфлікт з адміністрацією, а що найважливіше—він був автором „Записокъ Охотника“, в яких вістря було повернене проти кріпацтва. Шевченко відвідав навіть кілька разів Тургенєва й хоча не відкрив йому своєї душі, показав йому книжечку, „переплетенную въ простой дегтярный товаръ“, в якій „змережав кров'ю та слъозами свое горе“ в неволі; показав йому свій „Дневник“, а навіть прочитав поезійку „Вечір“ („Садок вишневий коло хати“). Тургенев каже: „Только разъ, помнится, онъ прочелъ при мнѣ свое прекрасное стихотвореніе „Вечір“. З дальшої згадки, що поет читав йому початок

¹⁾ Статті по новой русской литературѣ Н. П. Дашкевича. Петроградъ, 1914, ст. 681.

поєми, яка могла бути написаною „на такому́ языкѣ, который былъ бы одинаково понятенъ Русскому и Малороссу“, — можна думати, що Шевченко інших своїх поезій не читав йому.¹⁾

Відки ж міг Тургенев знати „Сон“ Шевченків перед 1863 р., де б то перед написанням „Призраковъ“, коли арештовано нашого поета 5 квітня 1847 року, взято в нього його малюнки, листи і поезії, між якими був і „Сон“, написаний у Петербурзі 8 липня 1844 року. „Сон“ навів страшний гнів царя Миколи I на Шевченка й був строго заборонений у Росії через довгий час; уперше появився він друком у Львові в 1865 р. заходом К. Климковича²⁾; до того часу він міг бути відомий у відписах тільки невеличкому гурткові українців.

Що Тургенева мусів цікавити Шевченків „Сон“ вже, хоч-би з огляду на ролю, яку відіграв він у долі поета, — немає найменшого сумніву. Майже напевно можна сказати, що копію „Сну“ доставила Тургеневу — Марія Марковичева. Що Тургенев дійсно читав „Сон“ і що зробив він на нього сильне вражіння, на те найліпшим доказом сліди впливу „сну“ на його фантазію „Призраки“.

З психологічного боку незвичайно інтересно зайти в лабораторію духа артиста й поспробувати відкрити секрет процесу його творчості. Важним фактором у творчості Тургенєва, як знаємо, були його записки. Він любив нотувати свої безпосередні вражіння, спостереження та думки, що несподівано блиснули були в його мозку, на шматочках паперу, й пильно зберігав ті записи в своїй теці. Чим для артиста-маляра ескізи, етюди з природи, з яких він користується, коли малює більшу картину, тим для Тургенєва були згадані записи, коли він брався за „більшу роботу“³⁾.

Яку еволюцію переходили первісні поетичні задуми Тургенєва, як вони росли й наливалися рум'янцем, — це питання вимагало би окремої студії. Наше завдання скромніше й ми тільки торкнемося його, наскільки воно стоїть у зв'язку з нашою темою. Ми насамперед покажемо на живім прикладі, як переобразився первісний поетичний задум Тургенєва в горнилі його творчого духу, а після, пізнавши процес Тургенівського творення на конкретнім прикладі, що не підлягає оспоренню, ми спробуємо показати, як поведився Тургенєв з чужим поетичним задумом, у данім випадку, з Шевченковим. За прикладом ми не будемо шукати далеко; ми візьмемо для ілюстрації невеличкий, але яскравий приклад: „Записку о Станкевичѣ“.

В 1856 році записав Тургенєв: „Разъ возвращаясь уже вечеромъ въ открытой коляскѣ изъ Альбано, поравнялись мы съ высокой развалиной, обросшей плющемъ, мнѣ почему то вздумалось вдругъ закричать громкимъ голосомъ: „Divus Cajus Iulius Caesar!“ Въ развалинѣ эхо отозвалось будто стономъ. Станкевичъ, который до того времени былъ разговорчивъ и веселъ, вдругъ поблѣднѣлъ, умолкъ и, погода немного, проговоридъ съ какимъ то страннымъ выраженіемъ: „Зачѣмъ вы это сдѣлали?“⁴⁾

Оця записка пролежала в теці Тургенєва до 1863 р. і аж у тім році зужиткував він її в „Призракахъ“.

Дотичний уступ „Призраковъ“ (XII) звучить: „Кругомъ священная земля Кампаніи, а тамъ, вдали, Албанскія горы — и вершины ихъ, и сѣдая

1) Ив. Тургеневъ. „Воспоминанія о Шевченкѣ“. Буживаль, возлѣ Парижа, 31/19 октября 1875 г.

2) В. Доманицький. „Критичний розслід над текстом „Кобзаря“. У Кієві, 1907 р., ст. 69.

3) М. С. „Изъ воспоминаній“. Полное собр. сочинений И. С. Тургенєва, С.-Петербургъ, 1898, т. I, ст. XLI“.

4) „Русскіе Пропілеи“, т. III, ст. 135. („Записки о Станкевичѣ“, уперше надруковані в „Вѣстникѣ Европы“, за 1889 р., кн. I).

спина старого водопровода слабо блестять в лучах только-что взошедшей луны... Мы внезапно звзвились и повисли на воздух передь уединенной развалиной. Никто бы не могъ сказать, чѣмъ она была прежде: гробницей, чертогомъ, башней... Черный плющъ обвивалъ ее всю своей мертвенной силой, а внизу раскрывался, какъ зѣвъ, полуобрушенный сводъ. Тяжелымъ запахомъ погребя вѣяло мнѣ въ лицо отъ этой груды мелкихъ, тѣсно сплоченныхъ камней, съ которыхъ давно свалилась гранитная оболочка стѣны.

— Здѣсь,—произнесла Эллисъ и подняла руку:—Здѣсь! Проговори громко, три раза сряду, имя великаго римлянина.

— Что-же будетъ?

— Ты увидишь.

Я задумался.—*Divus Cajus Iulius Caesar!*—воскликнулъ я вдругъ;—*Divus Cajus Iulius Caesar*—повторилъ я протяжно;—*Caesar!*

Послѣднія отзвучія моего голоса не успѣли еще замереть, какъ мнѣ послышалось...

З порівняння „Записки“ і наведеного уступу „Призраковъ“ виходить, що Тургенев узяв із „Записки“ до „Призраковъ“ романтичну декорацію й настрій. Тільки в „Призракахъ“ наложив він на первісну декорацію свіжі, більше яскраві фарби, а настрої викликав він тим самим способом, що в „Записці“, але за допомогою інших образів. У „Записці“ оклик: „*Divus Cajus Iulius Caesar*“ видзивається стогоном у розвалині й наводить хмарний, гнитючий настрій на товариша Тургенева, Станкевича, який був хорий на сухоти і в відгомоні—стогоні бачив для себе ворожбу близької смерті. В „Призракахъ“ слова „*Divus Cajus Iulius Caesar*“ викликають привид, просичений жахом і грозою: спершу появляются над розвалиною під звук труб і оплесків тіні безчисленних римських легіонів, освітлені синьоватими проміннями місяця, а потім висовується із-за розвалини голова Цезаря „блїда, сувора, в лавровім вінку, з опущеними повіками“. „На людській мові—говорить герой Тургенева—нема слів для вислову переляку, який здавив мое серце. Мені видалося, що розплющить та голова свої очі, отворить свої уста—і я зараз же вмру“. Записку про Станкевича можна в данім випадку, дійсно, прирівняти до дрібного ескізу, наміченого олівцем, який послужив Тургеневу до намальовання пишної, колоритної, настроєвої картини. Подібним способом, як Тургенев зужиткував „Записку про Станкевича“, покористувався він і деякими поетичними концепціями Шевченка, зреалізованими в поемі „Сон“.

Ядром „Сону“, з якого вичаровав Шевченко свою грандіозну, до глибини серця зворушливу візію, являється невеличка, поетична картинка:

Тай сон-же, сон, на причуд дивний,

Мені приснився:

Найтверезіший би упився,

Скупий жидюга дав би гривню,

Щоб позирнуть на ті дива;

Та чорта з два!

Дивлюсь: так, буцім-то сова

Летить лугами, берегами,

Та нетрями,

Та глибокими ярами,

Та широкими степами,

Та байраками;

А я з нею, та за нею.

Лечу й прощаюся з землею¹⁾.

¹⁾ Цітати беру з другого видання (С.-Петербургъ, 1908) „Кобзаря“, під редакції В. Доманицького.

Контури Шевченкової візії прості: чоловік летить у сні небесним простором у слід за „буцїм-то совою“ і перед його очима розгортаються по черзі три величаві картини: закріпачена Україна, сибірські каторги і Петербург, поставлений на козачих „трупах катованих“.

Візія, закріплена Шевченком у поемі „Сон“, дається розбитись на три основні елементи: таємничу „буцїм-то сову“, яка летить понад обшарами російської держави; на чоловіка, який летить слідом за нею небесними просторами, і на картини, які бачить той чоловік у часі незвичайної піднебесної подорожі.

Коли ми поставимо біля себе „Сон“ Шевченка й „Призраки“ Тургенєва, ми бачимо, що означені нами три основні елементи Шевченкової візії, наче світла трьох кольорових лихтарень, прідираються крізь густу імлу романтичної концепції Тургенєва.

Як переробив Тургенєв у лабораторії свого духа основні елементи поеми „Сон“, як сконструював він на них свою фантазію „Призраки“ й що вніс він свого в ту фантазію, нашим завданням буде прослідити.

Тургенєв перемінив Шевченкову „буцїм-то сову“ в загадкову Елліс.

Що таке Елліс? „Привид, блукаюча душа, злий дух, сільфіда, вампір, вкїнци?“ (XXV). Автор „Призраков“ не дає відповіді на те питання. Досить, що Елліс літає подібно, як Шевченкова „буцїм-то сова“. Зверхній вигляд Елліс—змінливий. Коли герой „Призраков“ уперше наблизився до неї, вона видалась йому „утканою з півпрозорої, молочної імли; подовж її обличчя він видів галузку, яку тихо колихав вітер; волосся й очі ледве чорніли в неї, й на однім із пальців зложених рук блещав блідим золотом вузький перстень“ (IV). Обличчя в неї—„маленьке, неросійське“. Сіро-біловате, півпрозоре, з ледве означеними тіннями, воно нагадувало фігури на алебастровій, із-середини освітленій вазі (VII). В сяйві поранкової зорі її голова і руки, і плечі миттю порожєвіли тілесним, теплим цвітот; в темних очах заграли живі іскри; усмішка скритої роскоши порушала почервонілі уста“ (X). Згодом вона перестала бути прозорою; в її обличчя вступила кров і „по імлістїй його білизні розливавсь рожевий відтінок“ (XVIII). Перед смертю вона прийняла поstattь молодої жінки в білій шатї, з розкиненим волоссям, з обнаженим плечем“ (XXV). В неї були нерухомі очі на нерухомім лицї—і погляд повен печали“ (II); усміх—рідкий гість у неї (III, IV, X). Людські пристрастї: любов, заздрість і злоба не чужі їй (IV, VII, XIV, XV, XVIII, XX і XXV). Від її поstattи віяло холодом (I, XVIII). Притулення її лиця до лиця героя „Призраков“ викликувало в ньому вражіння дотику „тонкого м'якого, тупого жала“ (VII, XXI) Коли Елліс мала повитися на землі, Тургенєв вправляв у рух старо-романтичну, театральну машинерію. Передвісниками Елліс: „Довольно большая сѣрая птица“, що прилітала й відлітала без шуму й дивилася „своимъ круглымъ, темнымъ глазомъ“ (III) або „воронъ“ (XVIII); жалібний звук струни (I, III, V) хмара (IV), неприродний багрянець повітря та мертва заворожена тиша (III). В кімнатї героя „Призраков“ висотувався привид Елліс з місячних промінів, що стелилися на підлозі; щезаючи, привид змішувався весь, легко хвилював і розливався так, що там, де стояв привид, світло місяця білілося довгою смугою на підлозі“ (I, II). Два рази „стрічався герой „Призраков“ з Елліс на краю ліса під старим дубом, у який колись-то вдарив грім; третій раз коло його власного дому. Коли перший раз прийшов він під дуб, стояла в сумерку „біла фігура“ Елліс—„нерухомо побіч високого корча, між дубом і лісом“ (IV). Другий раз, коли став він підходити до старого дуба, Елліс „понеслась“ йому „навстрічу“ (XI). Третій раз роздався в повітрі „тонкий свист“, і Елліс „налетіла на нього“

(XVIII). Коли Елліс розставалася з героєм „Призраковъ“ після нічних, піднебесних мандрівок, вона „розпливалася, як пара“ (X) або просто „щезла“ (XVI, XXV).

В нашого поета летить „буцім-то сова“ небесними просторами, а за нею летить людина. В російського романіста герой „Призраковъ“ летить разом із загадковою Елліс: вона охоплює рукою його стан, майже торкається своїм лицем його лица і так у рівнобіжній позиції з собою вони несуться понад землею (IV, V, VII, XI, XVIII і XX).

Підчас лету в героя „Сону“ „дримає розум, серце мліє“; кругом нього—„туман, туман та пустота“ й шум вітру („Лечу, лечу, а вітер віє“). Подібно й героєві „Призраковъ“ товаришать на лету—вихрь и мракъ и головокруженіе“ (V, IX, XI, XIV, XVIII, XXI). Надто в героя „Призраковъ“ єсть прикре, болюче вражіння, що, коли він літає, „його серце хто-сь ссе, або буцім-то з нього щось сочиться—ось, як весною сок з берези, коли вгатять в неї сокиру“ (XVII). Елліс піклується своїм любимцем і дбає, щоби в часі лету не було йому скучно та не сталося яке лихо: вона велить йому „заплющити очі й не дихати“ (V, VIII), а часом і сама закриває йому очі рукою (XI), серпанком (XX, XXI), або накидає на його голову кінець свого довгого, всячого рукава“ (XVIII), й тоді находить на нього „бѣлый туманъ“ (XI) або „белая мгла, съ снотворнымъ запахомъ мака“ (XVIII). Коли герой „Призраковъ“ має побачити яку картину, розвівається імла й спадає луска з його очей. Нашим поетом не зображений психічний стан героя після його полетів, за те він докладно змальований російським романістом. Після кожного полету здоров'є героя „Призраковъ“ стає гіршим, аж вкінці душа в нього стає розбитою й розстроєною.

Піднебесна мандрівка героя „Сону“ обмежена рамами одної ночі. Із рядків:

- а) Лечу... Дивлюся—аж світає...
- б) І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся з нею.
- в) І знов лечу. Земля чорніє—

можна сказати, що той герой підприняв три полети, які наступали безпосередньо по собі, але з певними павзами. За кожним полетом він бачив тільки одну картину. Картини „Сону“ в'яжуться в одну артистичну цілість, у геніяльний триптик (Україна, сибірські каторги, Петербург), в який поклав Шевченко своє велике серце, що кличе громовим голосом:

Схаменіться.—
Усі на цім світі:
І царята, і старчата,—
Адамові діти.

В Тургенєва забагато було картин, щоб помістити їх у рамках одної ночі, тому він поділив їх на серії й велів своєму героєві оглядати їх через три ночі. Елліс не обмежила своїх полетів на Росію; вона літала зі своїм любимцем далеко поза її кордонами. Після пробного лету герой „Призраковъ“ бачив першої ночі: шматок російської землі (V, VI, VIII) й полудневий берег острова Уайт. Другої ночі він літав понад понтійськими болотами, Кампанією, Альбанськими горами (XII) озером Lago Maggiore (XIV) і Волгою (XV, XVI). Друга ніч була „великая ночь“, що „наступаєть рѣдко—когда семь разъ тринадцать“, і його очам показалися два привиди: тіні римських легіонів і голова мертвого Цезаря (XIII) та тінь Стеньки Разіна, зарисована на кривавім тлі надволзького бунту

(XVI). Третьої ночі змінювалися картини наче в калейдоскопі: Париж (XIX) — Шведінгенський сад—Шварцвальд (XX)—Петербург (XXII) і „обширні простори рідної землі“ (XXIII). Цікл картин закінчив символістичний образ смерті (XXIV). Елліс мертва—„и нѣтъ волшебной сказки“.

Картини Тургенева не звязані провідною ідеєю в артистичну цілість. Ту хибу відчував добре письменник і тому писав він у вступнім слові до своїх „Призраков“, щоби читач не шукав у його „Фантазії“, „никакої аллегорії или скрытаго значенья“, а просто бачив у ній тільки „рядъ картинъ, связанныхъ между собою довольно поверхностно“. ¹⁾

Герой „Сону“ прийшов „з бенкету п'яний у ночі“, поклався спати й йому приснився „Сон“, на причуд дивний“. У героя Тургенева „здоровье разстроилось“ і його душу мучили привиди. Сонні картини в Шевченка мають природне й зрозуміле тло й не потребують пояснень; натомість привиди Тургенівського героя мають патологічний підклад, повстають серед незвичайних обставин і домагаються освітлення.

Коли ми поставимо перед наші очі триптик Шевченка й будемо шукати йому аналогічних рис у „Призраках“, наші очі зупиняться на на трьох картинах Тургенева: Росія, Петербург і бунт Стеньки Разіна.

Дорога героя „Сону“ на Україну змальована Шевченком ляпідарними словами; він

Летить лугами, берегами,
Та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками.

Подібно описує й Тургенєв „обширное пространство родной земли“, яке бачить його герой на лету „лѣса, кусты, поля, овраги, рѣчки—изрѣдка деревни, церкви—опять поля и лѣса, и кусты, и овраги...“ (XXII).

Перед героєм „Сону“ пересовуються чудові українські пейзажі, але вони не радують його, шум сповиває його душу й він питає себе:

...Душе моя,
Чого ж ти сумуєш?
Душе моя убогая!
Чого марно плачеш?
Чого тобі шкода?

Відповідь на питання дає йому²⁾ хмарна картина, що розгортається перед його очима:

. . . у тім раї
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають,—бо нічим обуть
Паняг недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,—
Єдину надію!—в військо отдають,
Бо його, бач, трохи... А он де під тином
Опухла дитина голодная мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он бачиш?
.

¹⁾ И. Т. „Вместо предисловія“. („Эпоха“, 1864, кн. I), „Русские Пропилеи“, т. III, ст. 160.

То покритка по-під тінню
 З байстрам шкандибає,—
 Батько й мати оджурались,
 Й чужі не приймають,
 Старці навіть цураються..
 А панич не знає:
 З двадцятую, недолюдок,
 Душі пропиває.

І на вид горя та сліз свого народу кричить його наболіла, високо-патріотична душа:

Лети ж, моя думо, моя люта муко!
 Забери з собою всі лиха, всі зла,
 Своє товариство!
 Бери ж їх, лети,
 Та по всьому небу орду розпусти!
 Нехай, чорніє, червоніє,
 Полум'ям повіє,
 Нехай знову ригá змія,
 Трупом землю криє.

Герой „Призраковъ“ глядить на своє „отечество“ через призму „мірової скорби“. Він незадоволений і з оточуючої його дійсності і з себе самого. Йому „грустно“ й „сучно“ на душі. Через густий серпанок „мірової скорби“ він не бачить російської землі; вона усувається з під його очей, він бачить очима своєї душі „весь земной шаръ съ его населеніемъ, мгновеннымъ, немощнымъ, подавленимъ нуждою, горемъ, болѣзнями, прикованнымъ къ глибѣ презрѣннаго праха“ й чорною парчею песимізму вкривається його серце. „Сердце во мнѣ медленно перевернулось,—сповідається герой „Призраковъ“,—и не захотѣлось мнѣ болѣе глазѣть на эти незначительныя картины, на эту пошлую выставку... Да, мнѣ стало сучно—хуже чѣмъ сучно. Даже жалости я не ощущалъ къ своимъ собратьямъ: всѣ чувства во мнѣ потонули въ одномъ, которое я назвать едва дерзая: въ чувствѣ отвращенія, и сильнѣе всего, и болѣе всего во мнѣ было отвращеніе — къ самому себѣ“ (XXIII).

Кольорит картин у Шевченка й Тургенева однаковий; тільки патріотизм, який пробивається з тих творів ріжний: у „Сні“ він горить святим огнем і домагається кари для катів, у „Призракахъ“ він розпливається в морі „мірової скорби“ і пахне квієтизмом.

Загальний образ Петербургу (XXII), заобсервованій з лету птаха майже ідентичний у Шевченка, й у Тургенева. Ріжниця—тільки в способі мальювання. Шевченко підкреслює в своїм малюнку „твердиню й дзвіницю, мов та швайка, загострену“, статую Петра Великого та Неву; інші подробиці він лише маркує грубими штрихами. В Тургенева малюнок більше викінчений, подрібний; на його малюнку виступає, що правда, на перший план „високий, золотий шпиль“ Петропавловської кріпости, але рівночасно й зображені подрібно: вулиці, доми, „золота шапка Ісаакія“, біржа, „взломанная деревянная мостовая“, барки, „окаменѣлыя дворники въ тулупахъ у воротъ“ і „скорченныя мертвеннымъ сномъ извозчики на продавленныхъ дрожкахъ“.

Ремінісценції з Шевченкового „Сону“ оставили свій золотий слід і на де-яких подробицях Тургенівського зображення „Сѣверной Пальмиры“.

В Шевченка:

У долині, мов у ямі,
а) На багнищі город мріє;

б) Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий..

В Тургенєва:

а) „...мелькали передь нами гнилые словые лѣсишки и моховые болота, окружающія Петербургъ...“ б) „...небо и земля все становилось понемногу темнѣй и темнѣй“.

В Шевченка:

Там ніч, як день.

В Тургенєва:

Сѣверная блѣдная ночь.

В Шевченка:

„...ура. Ура.
Ура“ закричали.

В Тургенєва:

„Слуша-а-а-ай!“ раздався въ ухахъ моїхъ протяжний крикъ. „Слуша-а-а-ай!“ словно съ отчаяніємъ отозвалось въ отдаленіи. „Слуша-а-а-ай!“ замерло гдѣ-то на концѣ свѣта“.

В Шевченка:

- а) Уже в богі ворушились,
На труд поспішали,
- б) І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
- в) По-край улицъ поспішали
Заспані дівчата,
Та не з-дому, а до-дому:
Посилада мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.

В Тургенєва: а) „по улицѣ шла кучка молодихъ людей съ испитими лицами и толковала о танцклассахъ“. б) „Подпоручикъ Столпаковъ седьмой!“—крикнувъ вдругъ спросонку солдатъ, стоявший на часахъ у пирамидки ржавихъ ядеръ, в) а нѣскольکو подальше, у раскрытаго окна високаго дома, я увидѣлъ дѣвицу въ измятомъ шелковомъ платьѣ, безъ рукавичковъ, съ жемчужной сѣткою на волосахъ и съ папироской во рту“.

Промінчикомъ погасаючого сонця відбився вплив картини Шевченка: „Сибирські каторги“ на сцені змалюваного Тургенєвим бунту Стеньки Разіна (XVI).

В Шевченка:

Людей не чутъ,—не знать і сліду
Людської страшної ноги...
Аж слухаю—
Загули кайдани
Під землею.

В Тургенєва: „Сперва все осталось безмолвнымъ..., но вдругъ возлѣ самага моего уха раздався грубый бурлацкій смѣхъ“.

В Шевченка:

. . . Подивлюся . . .
Заворушилася пустиня..

В Тургенева: „Я оглянувся... съ берега отпрянуло эхо — и разомъ и отовсюду поднялся оглушительный гамъ“.

На чолі каторжників стоїть	Цар всесвітній, цар волі, цар
В кайдани убраний,	Штепом увінчаний,
В муці, в каторзі...	

На чолі збунтованої ватаги Стенька Разін, „батюшка, атаманъ, кормилецъ“.

Вкінці помічаються де-які ремінісценції із „Сону“ Шевченка на трьох поетичних образах „Призраковъ“.

В Шевченка:

Отя повертаюсь —
 Аж кінъ летить, копитами
 Сkelю розбиває,
 А на коні сидить охляп,
 У свиті — не свиті,
 І без шапки, якимсь листом
 Голова повита.

В Тургенева: „Громадний образъ закутанной фигуры на блѣдномъ конѣ мгновенно всталь и взвился подъ самое небо...“ (XXIV).

В Шевченка:

Біла хмара криє	То не хмара, — білі птахи
Сіре небо; а в тій хмарі —	Хмарою спустились
Мов звір в гаї виє.	І заголосили.

В Тургенева: „Чудно было видѣть лѣсъ сверху, его щетинистую спину, освѣщенную луной. Онъ казался какимъ то огромнымъ, зашнувшимъ звѣремъ и сопровождалъ насъ широкимъ непрестаннымъ шорохомъ, похожимъ на невнятное ворчанье“ (VI).

В Шевченка дружина Миколи І порівняна до чаплі:

А диво цариця,
 Мов та чапля між птахами,
 Скаче, бадьорить-ся.

В „Призракахъ“ чапля нагадує Тургеневу німця:

„Мы вспугнули одну цаплю. Она поднялась изъ ракитового куста, болтая ногами и съ неуклюжимъ усиліємъ махая крыльями: тутъ она мнѣ показалаь действительно похожей на нѣмца“.

Чим для Тургенева були відомі нам записки, коли він брався до писання своїх творів, тим був для нього „Сон“ Шевченка, коли він писав свої „Призраки“. Візія Шевченка, видно, довго безпокоїла фантазію Тургенева й довго мучила його душу, поки оконечно не знайшла вираз у його „Призракахъ“. Які сліди оставила Шевченкова візія в „Призракахъ“, ми простежили й пересвідчилися, що Тургенев узяв у Шевченка не лише загальні контури його візії, але покористувався також його поетичними картинами, а подекуди й орнаментикою. Не можна сказати, щоби Тургенев живцем скопіював Шевченків малюнок, противно, він поширив його основу, наложив на нього власні, яскраві фарби, заступив реалістичне тло романтичним, та, не вважаючи на все те, крізь тканину творчости автора „Призраковъ“ проблискують золоті проміння генія Шевченка.

Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст.

До історії раннього українського романтизму.

Серед істориків української літератури до певної міри панує думка, що висловив в недавньому „історичному нарисові“ М. К. Зеров „Нове українське письменство“: „На початку XIX віку Котляревський безперечно центральна постать в українській літературі, єдиний учитель і єдиний зразок для всіх, хто намагався писати на „наській мові дідовській“ (64 ст.). Вплив цього „єдиного учителя“ автор нарису добачає не тільки в галузі травестійної поеми та комічної оперети, але й у галузі байки, оди, послання—„писульки“ і навіть повісти, до наслідувачів Котляревського зараховує Білецького - Носенка, Артемовського - Гулака, Кореницького, С. Олександрова, Думитрашкова, Кухаренка, почасті Квітку та Гребінку, „не кажучи вже про велику силу невідомих авторів, що полишили нам свої твори, не залишивши власних найменнів“.

Всі ці письменники почасті „літературні однолітки“ Котляревського, „творчість яких припадає на двадцяті—тридцяті роки“, друга ж група „вийшла на літературний шлях уже по смерті Котляревського, коли в Харкові склався гурток етнографічно-романтичний, а на Петербурзьким обрії стала поволі підійматися літературна слава Шевченка. Останні автори „виступали з своїми працями тоді, коли все живе й талановите перейшло до інших жанрів і мало не з першого ж свого кроку ставали анахронізмом“.

Присутність цих „інших жанрів“ дослідник, безперечно, покаже в II-му випускові свого цікавого нарису, але я не певний в тому, що він зверне належну увагу на перші кроки нової, відмінної від Котляревщини літературної манери, бо останні сторінки книги вказують, що в II-му випускові автор спиниться в першу чергу на 40-х роках, коли виразно спочатку в Харкові, а потім у Києві, виступила наша „романтична школа“.

Історичну перспективу не зовсім додержано буде, коли до-Шевченкові спроби в „новій манері“ разглядати побіжно і тільки як коротку і не зформовану прелюдію до діяльності автора „Кобзаря“. Безперечно, ще в 20—30-х роках 19 століття поруч з міцним впливом „Енеїди“ помітимо і виразний протест проти стилю Котляревського, і свідомі спроби дати щось інше. Розглядаючи „Рибалку“ Гулака-Артемовського, М. К. Зеров констатує, що в цьому творові поет, майже, одходить від манери Котляревського—„у нього інша манера, далеко шляхетніша“, в значній мірі запозичена з народньої поезії. Спиняючись на цьому творові Гулака-Артемовського в статті „Шевченко і романтизм“¹⁾ я зазначав і зараз зазначаю свідоме шукання поетом нових літературних шляхів і свідоме бажання обминути Котляревського. В листі до Каченовського, видавця „Вестника Европы“ (де надруковано було року 1827-го „Рибалку“) Гулак-Артемовський писав (як сповіщає читачів сам Каченовський), що

1) „Записки історично-філол. відділу“ В. У. А. Н., кн. IV, 1924 р.

він „по влечению любопытства захотел попробовать, нельзя ли на малорусском языке передать чувства нежные, благородные, возвышенные, не заставляя читателя или слушателя смеяться, как от „Енеїди“ Котляревського или других с тою же целью написанных стихотворений (курсив мій. П. Ф.). Указывая далее на некоторые песни малороссийские, на песни самые нежные, самые трогательные, он, с благородной неуверенностью в успехе, выдает свою балладу единственно как простой опыт“.

Ясно, що Котляревський не був „единим зразком“. Він був і лишився ним для обивателів-аматорів,—письменник (хоч і мало продуктивний, не темпераментний) поруч з наслідуванням традицій (Гулак-Артемовський безумно найвидатніший представник школи Котляревського) вже в середині 20-х років прямує до інших джерел—до народної пісні (своїї) і балади (чужої).

Так і Шевченко пізніше (1847 р.) висловлювався з приводу „патріотів-хуторян“, які „хвалять те, що найпаганіше“ в українському письменстві: „Прочитали собі по складах Енеїду та потинялися коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнаємо своїх мужиків. Е, ні братіки. Прочитайте ви думи, пісні“.

Нечисленні взагалі твори українських письменників 20—30 років, але серед них зраби в романтичному дусі—цікаве, помітне явище. Правда, їх розкидано по старих російських журналах, по альманахах, де-що залишилося в рукописах. В. Каллаш низку цих творів передрукував в своїх замітках „Изъ истории малорусской литературы 20-х и 30-х годовъ XIX вѣка“ („Кіевская Старина“, 1900), але безперечно цей матеріал можна збільшити, при чому особливу цінність має все, що свідчить про літературні смаки та прямування письменників.

Подаю тут, додержуючись правопису оригіналу, інтересний лист Є. Гребінки до свого вчителя (по Ніжинському ліцею) І. Г. Кульжинського (лист цей przechовується в Корсунівському архіві Пушкінського дому в Ленінграді).

Милостивый Государь
Иванъ Григорьевичъ!

Помня Ваше ко мнѣ доброе расположение, я долгомъ почелъ, сдѣлавшись свободнымъ изъ Нѣжина, письменнно свидѣтельствовать вамъ почтеніе, но по неизвѣстности, получили ль вы первое письмо мое, я посылаю сіе послѣднее страховымъ и надѣюсь, что оно дойдетъ въ ваши руки, а слѣдовательно, льщусь надеждою, что вы не оставите некоторые мои просьбы безъ письменного увѣдомленія. Я думаю вы читали въ 17 № Телеграфа Отрывокъ изъ перевода моего *Полтавы* и видели какъ москали изпестрили оный опечатками, а посему то мнѣ и хочется ее напечатать въ Харьковѣ. Но какъ? Какимъ образомъ? Какими средствами? Я человекъ темной, жду вашего совѣта—кстати: не можете ли вы извѣстить меня объ Шпигоцкомъ, который перевелъ *валенрода*¹⁾. Онъ долженъ быть вашъ Харьковской. Я читалъ Украинскій Альманахъ²⁾ гдѣ и мои *гръли*³⁾ напечатаны. Юмористическая *Исти* ... *я моего Авторства*⁴⁾

¹⁾ Переклад Шпигоцького (рос. мов.) „Конрада Валенрода“ Міцкевича вийшов у Москві, 1832 р.

²⁾ „Українскій Альманахъ“. Харків (В Универс. типогр.) 1831. ст. 136+2. Ценз. дозв. I/X 1830.

³⁾ (Вірш рос.) „Рогдаевъ пиръ“ (Див. вид. Гербеля, т. V, додаток).

⁴⁾ Цей твір надрукований в „У. А.“ за підписом „Українскої пустынник“, за доставку його видавець дякує Кульжинському.

мне принесла большое удовольствие. Таврида¹⁾ — прелесть. Боровиковский в *Козаке* неподражаемъ; онъ облагородилъ языкъ малороссійскій, представленный на судъ публики *Г-мъ Котляревскимъ* в трактирно-бурлацкихъ формахъ. Словомъ... Украинскій Альманахъ мне нравится какъ родной цвѣтокъ, какъ первый звукъ оживающей народной поэзіи, какъ доказательство, что украинцы начинаютъ (въ добрый часъ) чувствовать самобытность своей литературы. Какъ... какъ нравится все хорошее. Я недавно былъ на балѣ, гдѣ было гостей душъ 40.

Какая смѣсь одеждъ и лицъ. — Между многими гостями были наши козацьи Афицеры и Афицеры донской Артилеріи. — и вообразите! украинскій козакъ спорить со мною, будто языкъ малороссійскій ни къ чему не годенъ, что онъ грубъ, тяжель, неловокъ и проч. Я краснѣлъ за этого выродка и (удивляйтесь) донѣць вступился за меня и мы вдвоихъ едва успели его согласить, что языкъ, которымъ говорили его дѣды и даже отецъ, имѣетъ свое достоинство.

Я собралъ для васъ много *пѣсенъ малорос*: съ нотами. Ежели вамъ угодно, я могу переслать вамъ — увѣдомите меня кто издалъ укр. *Альманахъ* и будетъ ли онъ еще издаваться. Ежели будетъ то не угодно ли вамъ принять кое что мое. Авось напишу. Извините за слогъ и почеркъ моего письма. Уже за полночь, спать хочется. Мы приѣхали поздно изъ гостей, а завтра у насъ будутъ сосѣди. Итакъ я едва выбралъ минуту, чтобы засвидѣтельствовать вамъ и почтеннѣйшей супругѣ вашей мое почтеніе, съ коимъ имѣю честь быть

Милостивый Государь

вашимъ покорнѣйшимъ слугою

Е. Гребѣнкинъ.

18 $\frac{11}{II}$ 32

Убѣжище.²⁾

Надзвичайно цікаво, що Гребінка відчув подих часу і в своїх уподобаннях схиляється в бік нових літературних шукань, нехтуючи „трактирно-бурлацькою формою“ Енеїди, вітаючи „первый звукъ оживающей народной поэзіи“. Не можна сказати, що він взагалі заперечував певне значіння „Енеїди“ — це був один з улюблених ним ще в дитячі роки творів (спомини вчителя Кудрицького), пізніше в 1841 році в передмові до „Ластівки“, вихваляючи „Наталку Полтавку“, і про „Енеїду“ згадує Гребінка прихильно, протиставляючи її незрозумілим для „земляків“ російським книжкам: „Нічого робить, положиш на полицю новенькі книжечки: хай полежать, поки порозумнішаю — та станеш у сто десятий раз читати Котляревського „Енея“, або повісті Грицька-Основ'яненка — і читаеш, і смієшся, і плачеш“... Мало того, в тій самій „Полтаві“, перекладеній з Пушкіна, що про неї згадує Гребінка в листі³⁾, дає він переклад-трагестію, користуючись широко прийомами Котляревського (див. аналіз „Полтави“, що зробив М. Зеров у „Нарисі“). Але це все не перешкоджає Гребінці висловити в листі незадоволення Котляревським і палко вітати твір романтичний, що з'явився на ґрунті народньо-поетичному. Текст цього забутого тепер твору — „Козака“ Боровиковського —

1) И. Р. „Къ Тавридѣ“ Рос. вірш романтичного характеру.

2) „Убѣжище“ — так прозвав в дусі XVIII віку батько Гребінчин свій хутір.

3) Вперше уривки з Гребінчиного перекладу „Полтави“ з'явилися в „Моск. Телегр.“ 1831, № 17, потім в альм. „Утренняя Звѣзда“, 1833, кн. II; увесь переклад вийшов окремою книжкою 1836 року.

я наведу далі, поки ж спинюсь на де-яких питаннях, що вимагають коментаря.

На особі Кульжинського, вчителя Ніжинського ліцею, спинятись не буду. Його досить повно схарактеризовано в статтях М. Сперанського „Один из учителей Н. В. Гоголя (И. Т. Кульжинский)“¹⁾ і В. Данилова²⁾, хоч до думок цих авторів можна внести додатки й корективи. Безперечно, що Кульжинський, пізніше ретроград і українофоб, в 20—30 роки певне значіння для розвитку українського письменства мав, — і сам де-що робив, і на інших впливав. Не даром, ще перебуваючи в ліцеї, Гребінка в листі від 30 жовтня 1829 р. просив „почтеннейшого папінку“: „попросите сестрицу, чтобы она прислала и как можно более песен малороссийских с нотами: вы не поверите, как они мне нужны“,³⁾ не даром в листі до Кульжинського пише Гребінка: „я собрал для вас много песен малорос. с нотами“ і радіє, що з'явився український Альманах — „первый звук оживающей народной поэзии“. Звичайно це не був „первый звук“. Українські пісні друкувались раніш в російських журналах та збірниках, вийшли вже до того часу збірники кн. Цертелєва (1818), Максимовича (1827 р.), надруковано було де-що в „Малороссийской деревне“ (1825) самого Кульжинського. В „Українському Альманасі“⁴⁾ вміщено було 11 українських народніх пісень — за 2 пісні видавець висловлював подяку „почтеннейшему І. Г. Кульжинскому“.

Гребінчин лист до Кульжинського, що й пізніше дуже прихильно ставився до свого учня, позначається безперечною щирістю і ввесь в цілому, а особливо те місце, де говориться про „выродка“, що зневажав українську мову, свідчить: людина, до якої адресував листа Гребінка, не була далекою від висловлених в листі настроїв та думок, може навіть сприяла їх зформуванню в душі двадцятилітнього поета. З листа дізнаємось також, що Кульжинський близько стояв до видавців „Укр. Альманаха“ (Шпигоцького?)⁴⁾. Очевидно в цю добу — кінець 20-х, початок 30-х років 19 ст. — Кульжинський не був такий, як характеризує його В. Данилов, що пише, ніби автор „Малор. Деревни“ — „не знал ни укр. языка, ни укр. народной поэзии и не любил их, а если высказывал о них нежные сентенции, то только потому, что на это наводила литературная традиция, которая являлась Кульжинскому в виде „Записок“ Марковича, единственном в то время произведении этнографически-романтического характера“.

Варто спинитись на думках Кульжинського про українську мову. На його думку в укр. мові чимало „грубости и дикости“ (вплив татарщини) і в той же час „язык малороссийский много обязан полякам за свою нежность и музыкальность“. Данилов бачить тут запозичення з книги Марковича: „Если выбросить из него (укр. яз.) все грубые слова, употребляемые простолюдином, исключить заимствованные от немцев, французов, крымских татар и судить тогда о нем, судить о духе его, то надобно признаться, что он нежен, приятен и наполнен патетическими выражениями, уменьшительными словами, кои произошли, конечно, не от чего другого, как от донкого чувства его изобретателей“.

Можна ще навести погляди Павловського, автора „Граматики малороссийского нарѣчія“ (1818 р.). Він згожується тільки до певної міри з тими, що говорять, ніби то укр. мова — ніжна („люди нежных чувств

1) „Известия ист.-филол. Института кн. Безбородко в Нежине“, т. XXIII. 1907.

2) „Україна“. 1908 р. 10 кн.; зб. Новорос. Универс. „Памяти Гоголя“, 1909.

3) „Киев. Ст.“ 1898. XII. 440.

4) Издавець висловлював Кульжинському подяку і за доставку іншого матеріалу („Нѣжинские греки“, „Исторія моего авторства“).

имеют в языке своем превеликое множество грубейших выражений“) і говорить, що твори, відомі йому, особливо „Енеїда“ — „кажется, заключают одну шутку, и все они малороссиян представляют народом грубым, ретивым, суеверным и следовательно не заслуживающим почтенного места в бытописаниях“.

Всі ці матеріали доводять, чому і Гулак-Артемовський, і Гребінка (і інші, напр. Квітка) робили спроби відійти від травестійної манери Котляревського (що безперечно спиралась на народніх юмористичних оповіданнях, казках, прислів'ях і т. п.) до іншої манери, збудованої на народній пісні — ліричній та історичній — з певним ухилом в бік літературних традицій інших народів. В першу чергу засвоювалась балада. До цього жанру треба вести й „Козака“ Боровиковського, що так сподобався Гребінці. Подаю текст цього позабутого твору, зберігаючи правопис оригіналу.

— К О З А К Ъ

(Подражаніе народной пѣсни).

Не стаями воронъ литае въ поляхъ,
 Не хлибъ сарана вытынае,
 Не дикій татаринъ, не зрадливыи ляхъ,
 Не ворогъ, Москаль набигае;
 То турокъ, то нехрестъ зъ за моря летытъ
 И коней въ Дунай купае
 Йде въ городъ—въ чуми мовъ весь городъ лежить,
 Селомъ—и село западае.
 Винъ хоче весь свить пидъ колино зломить,
 Побытъ, потопытъ у Дунай...
 Нехай лишъ выводитъ на поле шайки—
 Помиряемось сыламы въ поли!
 Ужежь не безъ Бога хрестьянски полкы
 И вольный козакъ не безъ доли.

Широкую грыву на витерь пускай.
 Несы мене коню за быстрый Дунай!

Несы мене, коню,—заграй пидъ сидломъ—
 За мною ни хто не жаліе.
 Ни хто не заплаче, ни хто съ козакомъ
 Тугы по степу не розсіе.
 Чужий мини край свій, чужий мини свить,
 За мною симья не заные —
 Хиба тилько пес мій, оставшысь в ворить,
 Голодный, якъ ридный завые.

За море, за море — витры спережай —
 Несы мене, коню, за сынній Дунай!

Не треба на поли вожатаго намъ; —
 Вожатый намъ — звизды; зо мною
 Товариши — хмары; а буйнымъ витрамъ
 Дорогу дамо за собою.
 За сынній Дунай — по степахъ розгуляй:
 Намъ поле травы не зопрые...

Постилъ мѣни буде — широки поля,
 А чорная хмара — покрѣе.
 Умынось дощами; утрѣсь — чопракомъ;
 А вычеше — теренъ колючый;
 А высушить — сонце; въ спину пидъ дубкомъ,
 Напоить рывчакъ говорючий. —
 Не ниживсь я зроду; ненько колинъ
 Э постели въ пивъ дня не валявся,
 Мене не лякалы ни буря, ни гримъ,
 Съ богами въ лисы не ховався
 Въ татарына коней въ поляхъ витнимавъ
 Якъ пухъ — розвивалыся ляхы;
 Я забранымъ срибломъ коня убиравъ
 Въ ихъ сидла, въ ихъ кытыци, бляхы...

Пидъ турка, мій коню — и время не гай —
 Несы, де глыбокый розливсья Дунай.

Не лай мене, коню, бо турокъ не жде,
 Бо турокъ все палытъ, пльндрѣе;
 Тамъ слидъ выгорае, де зъ ордамы йде —
 Винъ дума, що свить завоюе.
 Розсею, розвию я самъ ворогивъ,
 Въ Дунайскій ихъ вытоплю хвыли,
 А самъ выдпочыну посередъ степивъ
 Э конемъ на высокій могыли...
 А може поляжу й самъ середъ степивъ
 Э тобою, ты, вирный мій коню,
 Широкимъ я тиломъ згодую орливъ,
 А кровію моря доповню.
 Курчавымъ я чубомъ поля застелю
 Дамъ збрую я краю чужому,
 А биліи косты въ свій край видишлю
 Дунай занесе ихъ до дому.

Прощай же, отчизню, ты ридный мій край.
 Несы мене, коню, за быстрый Дунай.

Лев Боровиковскій.

Дашкевич в рецензії на книгу Петрова зазначав, що в поезії „Козак“ Л. Боровиковскій наслідував пісню „За Неман іду“, вважаючи її — слідом за іншими — народньою: в дійсності ж її писав С. Писаревський. Дашкевич також зазначив, що в куплеті

Чужий мені край свій, чужий мені світ,
 За мною сім'я не зание,
 Хіба тільки пес мій, оставшись в воріт
 Голодний, як рідний завие,

можна добачати вплив відомого прощання Чайльд Гарольда з батьківщиною. Можна було б і інші спостереження зробити (порівняння з нар. піснями і баладами), але це не входить тут в моє завдання. До другого разу одкладаю і розгляд „Українського Альманаху“.

Подав П. Филипович.

**Оповідання А. А. Солтановського
про київське життя 1840-х рр.,**

опущені з цензурних мотивів при виданню 1890-х рр.

В 1890-х роках в „Київській Старині“ друкувалися „Уривки з записок Автонома Акимовича Солтановського“. Через тодішні цензурні умови друкувалися вони з великими купюрами і багато матеріалу залишилося невикористаним. Гадаючи, що де-які з цих не надрукованих матеріалів можуть мати свою вартість для історика українського життя тих часів (1840-70-х рр.); ми хочемо подати де-що з них тепер. Мусимо одначе нас перед установити точку погляду на них, особливо з огляду на різні застереження, пороблені свого часу редакцією „Київської Старини“ що до історичної вартости споминів та особи їх автора.—

Коли в квітні 1892 р. почали друкуватися спогади А. А. Солтановського, редакція „Київської Старини“ умістила коротеньке передне слово, в якому писала: „А. А. Солтановській... былъ человекъ наблюдательный, съ передовыми взглядами по многимъ вопросамъ и въ извѣстныхъ случаяхъ умѣвшей серьезно и критически относиться къ окружающей его дѣйствительности“... „Записки А. А. Солтановского..., думается намъ, представляютъ цѣнный матеріаль...“ „Приходится искренно пожалѣть, что мы, по независящимъ отъ насъ обстоятельствамъ, можемъ помѣстить только отрывки изъ этихъ замѣчательно-интересныхъ записокъ, правдивость которыхъ (за исключеніемъ мелочей, что объясняется простою забывчивостью) мы имѣли возможность провѣрить справками у нѣкоторыхъ современниковъ описываемыхъ событий“. Таким чином редакція дуже високо ставила ці записки й підносила правдивість „описываемыхъ авторомъ событий“, які вона перевірала „справками у нѣкоторыхъ современниковъ“, Але потім її погляди як на самі записки, так і на особу їх автора, починають мінятися. Очевидно, що на цю зміну вплинули листи, які редакція стала одержувати в міру того, як записки друкувалися; різні особи стали цєю дорогою спростовувати й протестувати проти невірного освітлення де-яких фактів і діяльності де-яких осіб.

Мабуть вплинуло також на редакцію й хоробливе, близьке до манії, упередження Солтановського проти „польських інтриг“, яке червоною ниткою проходить через усі його записки, і набуває особливо прикрих розмірів у спогадах про рівненський період життя та службу автора в царстві Польському. Як би там не було, але вже в № 6 1892 р. (стор. 424) редакція дає примітку до записок, де між иншим каже: „мемуары— это такой матеріаль, который имѣетъ цѣну даже при условіяхъ неточнаго и невѣрнаго освѣщенія фактовъ и лицъ, т. к. самое это освѣщеніе служитъ характеристикой и мемуариста, и—еще болѣе—того круга, въ какомъ онъ вращался, что является до извѣстной степени отголоскомъ общественныхъ настроеній“. Після того було ще кілька таких же скептичних приміток редакції і нарешті, закінчуючи друкування мемуарів, в березні 1894 р. вона ще раз вважає потрібним нагадати читачам, що „очень многое изъ сообщеннаго имъ (Солтановским) требуетъ строгой провѣрки и серьезной критики“ (курсив ред.). І далі: „Нельзя не сознаться, впрочемъ, что записки А. А. Солтановскаго носятъ отпечатокъ очень мелочныхъ воспоминаній, часто слишкомъ личнаго свойства, переходя иногда просто въ характерную политическую сплетню и тѣмъ вызывая у читателя отвращеніе къ автору записокъ—человѣку, очевидно, не высокаго нравственнаго уровня“.

Як бачимо, погляд редакції на записки й їх автора—перемінився як не радикально, то во всякому разі дуже й дуже значно. Але нам здається, що ні вони, ні їх автор не заслужили такої суворої критики, якою припечатала їх під кінець редакція. Це правда, що спогади Солтановського мають іноді дріб'язковий характер, іноді занадто суб'єктивні (як напр., характеристики учебного персоналу в Рівному), часто записують сучасні поголоски й не серйозні плітки, але загалом беручи, вони інтересно освітлюють загальні події і особливо дають багато матеріалу для ознайомлення з суспільним життям, настроями й інтересами інтелігенції того часу. Особливо багато цінного матеріалу дають вони для історії шкільної справи на Волині, Поділлі та в Польщі.

Що ж до закидів у „невысокомъ нравственномъ уровнѣ“, які зроблено авторові спогадів, то вони, на нашу думку, не справедливі. Ми знаходимо в мемуарах багато анекдотичного матеріалу, часом справді досить скабрязного, але автор розповідає ці всі анекдоти зовсім серйозно, в них не помітно ні розмазування їх, ні смакування пікантних подробиць. Виклад сухий, ясний й спокійний, просто як історичного матеріалу для описуваного часу. І справді для характеристики тих часів і сі анекдоти дають чимало цікавих подробиць, особливо сі анекдоти про високих урядових осіб, що ними розважав себе пригнічений їх тяжким чоботом обиватель: вони дуже яскраво характеризують сі тяжкі часи адміністративного гніту та повного безправ'я. Біографія автора записок була уміщена в „Київській Старині“ в № 4 за 1892 р. перед початком друку записок. Зважаючи на те, що не кожному читачеві буде легко й зручно вишукати її там, подаємо й тут де-що з тих автобіографічних дат. Автоном Акимович Солтановський народився 1826 р. на Поділлі (ближче не каже, де). На Поділлі ж здається в Немирові, скінчив гімназію і потім вступив до Київського університету на філософський факультет. В 1849 р. він скінчив цей факультет „со званіємъ дѣйствительнаго студента“, а трохи пізніше був затвержений в степені кандидата 1-го відділу (Отдѣлення) філософського факультета. В-осени 1849 р. Солтановський був призначений учителем у Рівненську гімназію і там викладав спочатку „історическія науки“, а потім російську літературу. Був щирим педагогом, любив свій „предмет“ і вмів і учнів захопити до нього. Організував також гімназичну бібліотеку, працюючи над цим без ніякої платні. В 1864 р. його було призначено на інспектора у Кам'янецьку гімназію, де він разом заступав директора народніх шкіл на Поділлі. Але він залишався тут не довгий час,—всього кілька місяців,—і того ж 1864 року був покликаний на службу до Польщі,—в „царство Польське“, як тоді її називали. Тут він був спочатку Начальником Суwalkської учебної дирекції, а в 1871 р. було переведено його на таку ж посаду до Плоцька. Це була остання посада Солтановського: в серпні 1875 р. він покинув службу й оселився в Брацлаві на Поділлі, де й помер 16 липня 1886 р., маючи 60 років.

Записки А. А. Солтановського були передані після його смерти його дружиною до редакції „Київської Старини“, і там, як ми вже згадували, друкувалися невеличкими уривками в 1892 р., 1893 та 1894 рр. Оригінал їх зберігався в архіві „Київської Старини“, а після смерти В. П. Науменка архів цей був набутий Національною (тепер Всенародною) Бібліотекою, де переховується й до цього часу. Оригінал написаний рукою Солтановського й складається з 11 досить великих зшитків, списаних дуже дрібним його письмом. Але треба гадати, що кінець цих записок десь загублений, бо рукопис закінчується на півслові зовсім несподівано.

Починаються записки 1846 роком, коли автор вступив до Університету та охоплюють період часу з 1846 по 1867 рр. Спочатку це спогади про Київ, учення в університеті, характеристики різних урядових осіб, всякі анекдоти про ті часи, і це все ведеться від імени самого автора. В опису рівненського життя автор починає писати про себе в третій особі, а потім записки переходять у щоденник. Таку форму вони приймають з 1862 р., під час перебування Солтановського у Рівному; тут вони робляться дуже сухими, не обробленими літературно, мало цікавими при читанні, але все ж таки дають багато матеріалу,—напр. для історії польського повстання 1863 р. Що-ж до спогадів про Київ та студентське життя, то вони зустрічаються і пізніше. Так серед опису рівненського життя знаходимо спогади про студентські роки автора, характеристики тодішнього студентського життя і різних студентських гуртків. Зустрічаються спомини і про дитячі роки автора, які освітлюють виховання його й особу його батька—людини рідкої чесноти як на ті часи.

Він був секретарем земського суду в пору, коли такі секретарі були, по словах Солтановського, повновладними господарями в повіті й наживали величезні маєтки. Батько ж Солтановського хабарів не брав і жив дуже бідно на свою невеличку платню. Сина він не міг удержувати в Києві на свій кошт—він був „казеннокоштным студентом“. Свої погляди на життя й серйозне відношення до нього він передав і синові,—авторові записок або, як Солтановський пише,—він „вынесъ изъ семьи сѣмена вѣры въ бога и добрую нравственность“. А. А. Солтановський збірився навіть поступити в монастир і лише ознайомившись ближче з життям манахів, назавжди залишив свій замір.

Але про свої дитячі роки Солтановський не пише докладно—він згадує їх лише коротко й побіжно. Такий же характер побіжності мають екскурси автора в часи пізніші, ц. то 70—80 рр.: про них він оповідає мало.

Загалом беручи записки А. А. Солтановського дуже цікаві. Автор, як се можна зауважити з його записок—був людиною розумною, добре освіченою, з передовими, як на той час, поглядами і з серйозним та критичним відношенням до життя всеї тої обстанови, що його оточувала. Погляди його, наприклад,—на революційні події, що як раз тоді переходили у Європі, визначаються серйозним та вдумливим трактуванням цих революційних течій, яких так боялася вся російська влада. Освітлення тих подій, що розгорталися перед очима автора—переважно—влучне, характеристики багатьох урядових осіб—правдиві, критика політики, яка провадилася тоді різними адміністраторами по наказу з Петербурга на Україні та в Польщі—доволі об'єктивна, і все це надає мемуарам Солтановського чималу цікавість для історика тої доби.

Але ми підкреслюємо слово —*переважно* в його освітленню історичних подій. Автор дійсно не завжди був безстороннім свідком тих подій, що переходили перед його очима, й це найбільш видно в його поглядах на „Польську інтригу“. Солтановський, як ми вже сказали, якось хоробливо упереджений проти поляків і недовір'я до них зробилося у нього ідеєю фікс; всюди й у всьому бачить він їх вплив. Правда авторові записок не раз доводилось випадково відкривати напр. польські таємні школи (між иншим він пише, що губернатор Жерве за відкриття таємної сейнської єпископської школи став називати його „сыщиком“, а дирекцію „сыскною“). Але з другого боку його підозріння та шукання „польської інтриги“ доходили у нього до манії. Напр., він пише, що пани навмисно побільшували й роздували прості непорозуміння з селянами, виставляючи їх в очах адміністрації „бунтами“. Це робилося в надії, що влада неми-

лосердно „усмирить“ ці заворушення й що „обижаемые, истязуемые крестьяне возненавидятъ мучителей своихъ—правительство и что ихъ легко будетъ склонить къ поддержкѣ повстанія“. Це оповідається про Волинь і, значить, польські пани уживали таких заходів, щоб перетягти на свій бік українське селянство. Багато таких прикладів є в записках Солтановського, так що редакція „Київської Старини“ знову умістила таку заміточку (під час опису автором підготовки до повстання 1863 р. в Рівному): „считаемо нужнымъ напомнить читателямъ, что наше замѣчаніе, которое было помѣщено еще раньше, а именно: авторъ записокъ всюду готовъ видѣть результаты польской интриги, а потому многие изъ сообщаемыхъ имъ фактовъ требуютъ большой перевѣрки“.

При всьому тому, на нашу думку, Солтановському не можна закинути сервілізму. Він виховався в безмежній відданості особі царя, яко помазанника божого, але він критикує урядову політику в Польщі, вірно зазначає ті причини, що привели до повстання поляків 1863 р., гудить зловживання місцевої влади—взагалі сервілістом його назвати не можна. Він, напр., пише в одному місці: „я полагаю, что не только масса народа, но даже люди среднего класса, такъ называемая интеллигенція края жили бы съ Россіей... они никогда не прибѣгли бы къ манифестациямъ и оружію, если бы правящие ими люди, при постоянной энергіи и твердости управления щадили самолюбіе поляковъ и поступали съ ними гуманно и справедливо“ (курсив наш).

По матеріялу записки можна розділити на періоди Київський, Рівненський, Подільський та царства Польського. В Київському ми знаходимо де-що з матеріялу по історії самого міста й його забудовання (опис Києва в 40—50 рр.), потім про становище науки в університеті, про професорів, про життя студентів, про студенські гуртки, про впливи та повіи серед них і т. ин. Багато є цікавого й про адміністративні порядки в Київській Учебній Окрузі, які Солтановський знав дуже добре. Рівненський період дає дуже багато матеріялу про становище середньої школи, морального та розумового рівня її вчителів—в докладному описі рівненської гімназії та її учителів. Знайдеться тут і де-що матеріял по підготовці до повстання Поляків 1863 р. Подільський період менше цікавий, власне, менше дає матеріялу для історії Поділля. А період перебування в царстві Польському хоч і дає досить цінного матеріялу, але він занадто далекий від історії нашого краю.

Тепер хочемо ще сказати кілька слів про ті купюри, які були зроблені в записках через цензурні умови того часу (ми тепер не можемо з'ясувати, що викреслила цензура, а що було випущено самою редакцією з огляду на тодішні цензурні умови). Їх можна поділити на кілька категорій: антиурядові, антирелігійні та антиморальні. Пропущено також більшість „вольнодумних“ міркувань автора про стан науки в Росії, про навчання у вищих та нижчих школах, про хабарництво та здирства вищих та нижчих урядовців і т. ин.—взагалі все, що могло чи „зародить вь умахъ слушателей (читачів) недоверіе или неуваженіе къ религіи и существующему въ Россіи порядку управления (висловлюючися словами А. А. Солтановського), чи захитати авторитет „начальства“ в очах громадянства. Крім того скорочено майже всі прізвища, згадуваних у записках осіб, і то не тільки прізвища високих урядових осіб, але й приватних. Пропущене в друку записок ми ставили в ламані дужки. Для того, щоб купюри були зрозумілі читачам ми подавали подекуди й те, що вже було надруковано в „Київській Старині“: іноді для зрозумілості доводилося подавати такого надрукованого матеріялу досить багато. Заголовки додали ми.

Г. Шамрай.

Університетська наука. Крім акуратного посѣщенія университета, соблюденія форми, исправности въ пуговицахъ и чинопочитанія, обращено было строжайшее вниманіе на то, чтобы профессора, особенно исторіи, философіи и словесности читали свой предметъ, строго придерживаясь предписанной программы; [не вдавались въ критику событій и фактовъ]; не смѣли зародить въ умахъ слушателей недовѣрія или неуваженія къ религіи и существующему въ Россіи порядку управленія; [напротивъ, имъ внушалось убѣдить слушателей, что этотъ порядокъ возможно лучший, какового только человѣческія общества могутъ достигнуть на землѣ, гдѣ ни въ чемъ не можетъ быть совершенства. Покоряющімся съ любовію и смиреніемъ этому порядку, который отъ Бога, который освящаетъ и которому подчиняется Церковь Святая, получить награду въ будущей вѣчной жизни вѣчную награду. Своеволія въ человѣческихъ обществахъ, именуемыхъ республиками и конституціями, ведутъ къ безсилію, къ безпорядкамъ, къ всевозможнымъ страданіямъ на землѣ и, безъ сомнѣнія, въ будущей жизни этихъ своевольцевъ ожидаетъ та же награда, которая сдѣлалась участію своевольнаго и непокорнаго Сатаны. Эти идеи слышались въ проповѣдяхъ въ церквахъ; внушались начальствомъ и иногда неискренно, принужденно и немножко (?) иронически исходило изъ устъ профессоровъ. Послѣдніе лавировали, какъ умѣли, сводя свое чтеніе до сухихъ гимназическихъ учебниковъ. Внушалось также, что нѣтъ державы могущественнѣе Россіи, что слово ея самодержца служитъ закономъ и для всѣхъ прочихъ державъ; что всѣ онѣ въ совокупности безсильны противиться Россіи; что по слову ея повелителя русскій народъ закидаетъ шапками Европу¹⁾].

Профессоръ русской литературы Селинъ, весьма симпатичная личность, владѣвшій безспорно ораторскимъ талантомъ, изоощрялъ все свое краснорѣчіе на древнихъ памятникѣхъ русской литературы, едва скользая по памятникѣмъ XVIII вѣка и не позволяя себѣ проникать въ XIX столѣтіе, [гдѣ мелькали, какъ бы въ туманѣ, своевольные образы опальныхъ писателей и поэтѣвъ; равнымъ образомъ онъ не смѣлъ серьезно заняться и устной народною литературою]. Профессоръ Всеобщей Исторіи Ставровскій читалъ фактически, по гимназическому [обходя революціонныя эпохи], позволяя только себѣ подолѣе останавливаться на безобразіяхъ инквизиціи, индульгенцій, католическихъ монастыряхъ и жизни и дѣяній Папъ (по Ранке), а также [поддѣлываясь подъ вкусъ и взгляды Библикова], щекоталъ нервы своихъ слушателей изображеніемъ гаремной жизни восточныхъ влѣстителей и описаніемъ приготовленія къ брачной ночи дѣвиць для персидскихъ царей. Орестъ Марковичъ Новицкій прекрасно, толково и ясно излагалъ Логику, Психологію (онъ изд. краткія и обширныя руководства этихъ предметѣвъ) и весьма сжато и сухо исторію философскихъ системъ древняго міра. Еще большей сухостью и туманностью отличалось изложеніе исторіи новыхъ философскихъ системъ Гогоцкаго. [Но при всемъ томъ надъ этимъ безвреднымъ чтеніемъ Философіи уже висѣлъ дамокловъ мечъ], уже предполагалось упразднить эту кафедру въ университетѣ. Старикъ Скворцовъ, кафедральный протоіерей Софійскаго Собора, митроносець и профессоръ Философіи въ дух. Академіи читалъ въ университетѣ Богословіе безжизненно и скучно. Половина часовой лекціи проходила въ переключкѣ, а на лекціяхъ собирались два отдѣленія Философскаго Факультета и Юридическій факультетъ. Отсутствующимъ ставились *азіки*; но, такъ какъ Скворцовъ и сквозь очки не видѣлъ хорошо, то часто вмѣсто отсутствующаго *азіка* приходился при-

¹⁾ Ркп. зшиток 3, стор. 51.

существующему и на окончательных испытаніяхъ [никогда не посѣщавшихъ лекцій Богословія и ничего не смыслившихъ онъ спасалъ за прилежаніе; а постоянно посѣщавшихъ] онъ старался сконфузить, [рекомендуя себя имъ при вызовѣ ихъ для экзамена. Когда это начинало повторяться часто, то] присутствовавшій всегда на окончательныхъ испытаніяхъ изъ Богословія Митрополитъ Филаретъ принималъ сторону конфуженныхъ, одобрялъ ихъ отвѣты и настаивалъ на хорошихъ отмѣткахъ и заставлялъ Скворцова упрятывать книжицу съ *азиками*.

[Студентъ Тулубъ, небольшихъ способностей юноша, страшно самолюбивый и честолюбивый, старался всѣми способами выдѣлиться и выдвинуться среди товарищей; онъ ухаживалъ за всеми профессорами; вмѣшалъ себя самъ въ Костомаровское дѣло и наконецъ на исповѣди передъ Пасхою смутилъ бѣднаго старика Скварцова, объявивъ, что посредствомъ чтенія Евангелій и Апостольскихъ дѣяній и серьезныхъ размышленій онъ пришелъ къ заключенію, что Спаситель былъ только благочестивый пророкъ и учитель вѣры, на котóромъ почивала благодать Божія, но что онъ не былъ Богъ. Что никакія чудеса невозможны, что Евангелисты и Апостолы измыслили чудеса для вящаго распространенія Христіанства¹⁾. Два дня бесѣдовалъ съ нимъ Скворцовъ и къ удовольствію своему сдѣлалъ его опять вѣрующимъ, и затѣмъ особенно благосклонно сталъ къ нему относиться, часто приглашая его къ себѣ въ домъ для духовныхъ собесѣдованій. О невѣріи Тулуба и чудномъ скоромъ его обращеніи заговорилъ весь университетъ и городъ. Тулубу только того и нужно было. Онъ сталъ рассказывать и въ глаза говорить Скворцову, что святая молитва его, Скворцова, болѣе на него подѣйствовала, чѣмъ его вполнѣ убѣдительныя доказательства и что онъ, Тулубъ, имѣлъ затѣмъ сонное видѣніе, которое вполнѣ и навсегда сдѣлало его вѣрующимъ. Этими выходками онъ добился того, что его назначили учителемъ одной изъ Кіевскихъ гимназій, [преимущество, дѣлаемое только однимъ протеже, котораго не достаивались первые изъ окончившихъ курсъ кандидатовъ]. Тулубу никогда бы не пришло въ голову объявить себя невѣрующимъ; но самъ Скворцовъ подаль ему эту мысль, опровергая въ аудиторіи положенія Струсса (Штраусса), направленные противъ чудесъ и божескаго естества Спасителя міра²⁾.

[В это время все ученое, учащее и учащееся возбуждало тревожное недовѣріе въ правительствѣ и было пренебрегаемо и притѣсняемо всѣми, начиная съ будочника и фельдфебеля и оканчивая тронómъ. Правительство придавало значеніе однимъ военно-учебнымъ заведеніямъ, гдѣ посредствомъ засѣканія до смерти достигалась удивительная дисциплина и покорность во всемъ, даже въ мысляхъ, чувствахъ, и однообразіе и мыслей, и чувствъ, и привычекъ, и образа жизни, и отношеній къ высимъ, низшимъ и равнымъ, имѣли нѣкоторую цѣну духовно-учебныя заведенія, гдѣ сѣченіе и засѣканіе доходило еще до болѣе грандіозныхъ размѣровъ, и достигалась та же дисциплина во всемъ, та же приниженность и покорность передъ высими; то же безсердечное пренебреженіе къ низшимъ, и сверхъ того наклонность къ взяточничеству, шпіонству и кляузамъ. Военно-учебныя заведенія снабжали армію офицерами; духовно-учебныя заведенія снабжали армію солдатами изъ числа исключенныхъ семинаристовъ, а ихъ за шалости и неуспѣшность исключали массами. Но учебныя заведенія Министерства Народнаго Просвѣщенія считались дорогою и излишнею роскошью, не приносившею Государству никакой видимой пользы, а только развращавшей молодые умы, вселявшей крити-

1) Цей епізод у друку скорочено.

2) Ркп. зш. 3—4, ст. 51—55; „К. Ст.“ 1892, V, ст. 242.

ческое отношеніе къ существующему порядку, непокорность, сомнѣніе и грозившей въ будущемъ потрясеніемъ основъ существующаго порядка. Поэтому предполагалось по возможности зло ограничить разными мерами]. Между прочимъ къ концу царствованія Николая въ свѣтскихъ учебныхъ заведеніяхъ введена была маршировка и военная выправка. Бибииковъ [просто охотился] верхомъ по Кіеву и окрестностямъ въ сопровожденіи двухъ козаковъ за студентами, которые не затыгивали на всѣ пуговки сюртуковъ и мундировъ или не имѣли всѣхъ пуговиць; [такихъ студентовъ Бибииковъ просто ссылалъ, даже четверокурсниковъ въ фельдшера или учителя сельскихъ школъ.] Разумѣется эти кары выпадали исключительно на долю беззаботныхъ малороссовъ. Профессора и учителя не получали никакихъ наградъ и пособій. Одни ректоры удостоивались за свою административную службу Станислава 2-ой степени на шею, напр. Федоровъ и Траутфеттеръ; изъ профессоровъ одинъ только профессоръ исторіи Ставровскій удостоился Станислава 3-ей степени въ петлицу. Никакой учитель, инспекторъ и даже директоръ не могъ удостоиться полученія Станислава 3-ей степени. Если же случались ордена у директоровъ и инспекторовъ, то таковыя ими были получены за военную ихъ службу. Высшіе чиновники и аристократія болѣе ограничивались домашнимъ воспитаніемъ дѣтей, а затѣмъ ихъ стали направлять въ Императорское Училище Правовѣднія. [Избѣжать учрежденія свѣтскихъ учебныхъ заведеній правительство не могло, чтобы не было стыдно передъ Европой и чтобы не навлекать на себя нападокъ европейской прессы, которая и безъ того не щадила Россіи и ея порядковъ. Бибииковъ до такой степени увлекался враждою ко всякому прогрессу и свободомыслію; до такой степени былъ уверенъ въ могуществѣ своей партіи въ Петербургѣ и въ безконечно милостивомъ расположеніи къ себѣ Николая, что въ своихъ циническихъ рѣчахъ къ студентамъ публично позволялъ себѣ отзываться неодобрительно объ образѣ мыслей наслѣдника престола Александра Николаевича и его приверженцевъ: „Вы думаете, господа,—говорилъ однажды Бибииковъ, бесѣдуя сократически съ собраннымъ въ своей квартирѣ университетомъ,—Вы думаете, что скоро въ Петербургѣ воцарится разнузданность мысли. Далеко еще до этого, да едва ли когда прійдетъ время такого лица, ему позволятъ дѣлать то, что вздумается. Онъ можетъ либеральничать сколько угодно; а дѣла пойдутъ своимъ чередомъ, основанномъ на пережитомъ мѣстномъ опытѣ. Что Нѣмцу и Французу пользительно—то русскому смерть].¹⁾ На [самые безнравственныя и] крупныя шалости, буйства и кутежи студентовъ Бибииковъ смотрѣлъ сквозь пальцы и наказывалъ снисходительно общимъ всему университету предостереженіемъ на словахъ, выговоромъ на словахъ виновнымъ и рѣдко карцеромъ. Но несоблюденіе формы, дисциплины, чинопочитанія наказывалось [жесточайшимъ образомъ. Такъ ограничилось наказаніе выговоромъ за уголовный и варварскій поступокъ шести студентовъ. Всѣ они вели романъ съ молодой и красивой, но очень бѣдной чиновницей, мужъ которой получалъ кажется пять рублей въ мѣсяцъ жалованья. Два человекъ у нея столовались и квартировали; другіе четыре приходили къ товарищамъ распивать чай и кутить. Кутила съ ними и чиновница, а по праздникамъ и мужъ ея. Вдругъ студенты эти узнали, что чиновница приглашается другими аристократами студентами въ номера и ходитъ туда для заработка и что важнѣе всего — осмѣиваетъ ихъ передъ аристократами, называя ихъ безштаниками. Они, занявъ сосѣдній номеръ, сквозь просверленную дырку лично удостовѣ-

1) Ркп. зш. 4, ст. 57; „К. С.“ 1892, V, ст. 246.

рились въ преступности и измѣнѣ чиновницы. Не долго думая, на слѣдующій день за вечернимъ чаемъ они подняли ей юбки и рубаху и обнаженнымъ сѣдалищемъ помѣстили на трубу самовара. Конечно у нея оказались опаленными нѣкоторыя части тѣла и она нѣсколько мѣсяцевъ прохворала. Студенты обязаны на свой счетъ ее вылѣчить и подверглись одному только выговору. Не то было, когда студентъ Сенчиковскій во время крещенскаго парада во время богослуженія въ Братскомъ монастырѣ умышленно или неумышленно толкнулъ локтемъ пробиравашагося впередъ командира драгунскаго корпуса генерала, кажется, Парадовскаго. Сенчиковскій былъ аристократъ, сынъ провіантскаго генерала, и это только въ соединеніи съ ходатайствомъ всей Кіевской аристократіи, графини Растопчиной и бывшей тогда въ Кіевѣ графини Орловой-Чесменской,—спасло его отъ бѣлой лямки въ Оренбургскихъ баталіонахъ] 1).

Студенські харчі. Инспекторомъ студентовъ былъ полковникъ гвардіи Сычуговъ, потерявшій носъ въ сраженіи съ поляками въ 1831 году. Онъ былъ человекъ малообразованный; но довольно честный, добрый и снисходительный къ молодежи. Всѣ субинспектора тоже были отставные военные въ капитанскихъ или маіорскихъ чинахъ. Каковы напр. Троцкій, князь Баратовъ, Гудимъ-Левковичъ. Они (хотя и доносили на студентовъ), но вообще старались съ ними ладить, и не позволяли себѣ въ обращеніи съ ними никакихъ дерзостей. Нѣкоторые студенты даже подружались съ Троцкимъ и Гудимой, у которыхъ были семейства, а въ семействахъ барышни. Бывали у нихъ запросто и танцевали на вечерахъ. Троцкій, капитанъ артилеріи, былъ человекъ бѣдный, страшно дорожилъ своимъ мѣстомъ съ квартирой, отопленіемъ и 500 р. жалованья. Онъ до того трусилъ начальства, что совершенно терялся, все перепутывалъ и готовъ былъ навратъ всякихъ небылицъ.

Студентовъ казеннокоштныхъ и изъ штрафгауза кормили не особенно хорошо [„казеннокоштныхъ кромѣ того обирали и на учебныхъ припасахъ, и на одеждѣ“]. Сколько помнится на каждаго студента изъ казны отпускалось по 150 руб. въ годъ. Въ массѣ въ тогдашнее время это была очень высокая стипендія. Между тѣмъ студентамъ отпускалось въ 8 часовъ утра и въ 8 часовъ вечера по стакану чаю и по булкѣ. Чай безвкусный, еле засоложенный и булки часто черствыя, которыя не разбирались наканунѣ и продавались за полъ цѣны. На обѣдъ былъ борщъ или супъ безъ говядины; говядина отдѣльное кушанье, облитая пригорѣлымъ изъ муки и говяжаго жира соусомъ и третье блюдо какая нибудь каша; а по праздникамъ: супъ съ говядиной, жаркое всегда прескверное и какое нибудь неудобоваримое пирожное. Иногда припасы оказывались не свѣжими и булки твердыми, какъ дерево. [Студенты жаловались на эконома; но улучшеній не бывало]. Выведенные изъ терпѣнія иногда ругали эконома Чепурковскаго и однажды рѣшили побить его. Отыскали его квартиру; но онъ успѣлъ спрятаться, а на другой день занесъ жалобу исправлявшему должность попечителя, за отъѣздомъ Бибикова въ Петербургъ, помощнику Попечителя Юзефовичу.

Юзефовичъ приказалъ собрать весь Университетъ въ 9 часовъ въ торжественномъ залѣ, желая побесѣдовать на манеръ Бибикова и разыграть его особу. Студенты ждали до 10 часовъ. Юзефовича нѣтъ. Хотѣли разойтись; но субинспектора умолили подождать еще часикъ, а между тѣмъ доложили ректору Траутфеттеру, что студенты не хотятъ ждать. Ректоръ перетрусилъ и послалъ къ Юзефовичу. Юзефовичъ примчался въ каретѣ; но отправился къ ректору, а не къ студентамъ; чтобы ихъ по-

1) Ркп. зщ. 4, ст. 59; „К. Ст.“ 1892, V ст. 246.

учити дисциплінѣ и имѣя намѣреніе подолѣе остаться въ Университетѣ и быть на обѣдѣ у казеннокоштныхъ, отпустилъ карету домой. Увидя отъѣзжающую карету, кто-то изъ студентовъ крикнулъ, что Юзефовича вѣрно не будетъ уже, потому что уѣхалъ. Студенты съ шумомъ массою кинулись къ выходу. Кто-то изъ субинспекторовъ помчался къ ректору. Ректоръ и Юзефовичъ съ распростертыми руками старались остановить на лѣстницѣ студентовъ; но не тутъ то было; всѣ своекоштные разошлись. Возвратились въ залъ одни жившіе въ Университетѣ. Юзефовичъ гремѣлъ, какъ громъ, и грозился исключить изъ Университета всѣхъ ушедшихъ и кромѣ того десятого. Всѣ знали, что этого онъ не въ состояніи сдѣлать; бывший тогда инспекторомъ студентовъ нѣмецъ Тольбергъ доложилъ, что кто-то крикнулъ одинъ уходитъ и всѣ бросились къ выходу. Юзефовичъ замѣтилъ прислонившагося къ колоннѣ блѣднаго и дрожащаго Троцкаго, накинулся на него и требовалъ указанія,—кто крикнулъ—расходиться. Троцкій потерялся и назвалъ студента своего пріятеля, который бывалъ у него, какъ свой ежедневно; другой фамилии со страху онъ не могъ припомнить. Юзефовичъ потребовалъ у Трафеттера немедленнаго исключенія этого студента изъ Университета вмѣстѣ съ полукоштнымъ медикомъ V курса Козловскимъ, который во главѣ другихъ обыскивалъ квартиру Чепурковскаго. Юзефовичъ продолжалъ ерошиться и металъ громы почище Бибиковскихъ. Но вотъ сцена. Выступаетъ V курса казеннокоштный медикъ Коперницкій и объясняетъ, что такой-то его товарищъ крикнуть объ уходѣ не могъ, такъ какъ по случаю тяжелой болѣзни отца онъ уже три дня въ отпуску и его въ Киевѣ вовсе нѣтъ. Что Троцкій изъ трусости и растерявшись назвалъ эту фамилію, потому что студентъ этотъ ежедневный гость и пріятель Троцкаго. Что онъ, Коперницкій, крикнулъ, что Помощникъ Попечителя вѣрно уже не будетъ, такъ какъ онъ въ окно замѣтилъ отъѣзжавшую карету, и что значить можно расходиться. Троцкому сдѣлалось дурно, онъ пошатнулся; Юзефовичъ совсѣмъ опѣшилъ и ласково заговорилъ со студентами, что онъ желаетъ съ ними пообѣдать. Окруженный толпою онъ явился въ столовую и кушанья нашель хорошо приготовленными. Но тутъ одинъ за другимъ студенты стали выходить изъ-за стола къ Юзефовичу и приносить жалобы на эконома [и оправдывать Козловскаго. Юзефовичъ оказался окруженнымъ со всѣхъ сторонъ. Ему стали дѣлать упреки, что онъ ни за чѣмъ не смотритъ, что онъ и инспекторъ потакаютъ эконому]. Юзефовичъ, [видя такое настроеніе и опасаясь какого-нибудь скандала, сталъ тихо объясняться и] потребовалъ Чепурковскаго, [на котораго излилъ весь свой гнѣвъ] и предложивъ того же дня подать въ отставку. ¹⁾

Кирило-Методієвці. Изъ кружка малороссовъ выдѣлились и сгруппировались нѣсколько лучшихъ студентовъ около профессора русской исторіи, еще молодого человека Костомарова; цѣль этого кружка была народно-литературная: изученіе основательное рядомъ съ Русской Исторіей—Исторіи Малороссіи, народныхъ обычаевъ, нравовъ, преданій, поэзій. Конечно, къ этому кружку примыкалъ вышедшій изъ народа профессоръ живописи Киевскаго Университета Шевченко, извѣстнѣйшій изъ поэтовъ, писавшихъ на Малороссійскомъ языкѣ, а также нѣсколько членовъ Киевской Археографической Комиссіи. У студентовъ этого кружка имѣлись нецензурныя стихотворенія Шевченка, каковы напрм. „Сонъ“, „Кавказъ“, „Якъ бы вы знали паньчи“ и т. д. Какія бы строгія предписанія не издавались, какія бы тяжкія кары не назначались Правящими лицами;—никогда мыслящіе люди не перестанутъ мыслить, какъ имъ Богъ положилъ,

¹⁾ Ркп. зш. 4, ст. 61; „К. Ст.“ 1892, V, ст. 246—8.

какъ сложился ихъ взглядъ на существующій порядокъ, на семью, церковь и природу. Это доказываетъ исторія всѣхъ народовъ. Но правящіе люди, за рѣдчайшими исключениями, имѣя цѣлю осуществленіе пословицы: „своя рубашка ближе къ тѣлу“, а не народные блага, ничему не научаются изъ исторіи и всегда и вездѣ остаются приверженцами status quo и фанатическими противниками всякой новой мысли, всякаго прогресса въ жизни.

Рѣдкій писатель и поэтъ въ Россіи избѣжалъ правительственной кары за невозможность заключить свою живую подвижную мысль въ рамки, разъ навсегда опредѣленные Правительствомъ. Княжнинъ былъ такъ высѣченъ знаменитымъ Шишковскимъ при Екатеринѣ II, что уже до смѣрти не поднялся съ кровати, Пушкинъ былъ почти въ постоянной ссылкѣ; Достоевскій инженеръ—офицеръ въ каторжныхъ работахъ, гдѣ его такъ два раза отпороли плетью, что онъ по нѣскольکو мѣсяцевъ валялся въ больницѣ. Правительство безусловно требовало отъ литературы однихъ только похвальныхъ одъ въ стихахъ и прозѣ и отдѣльнымъ правительственнымъ лицамъ, и всѣмъ установленнымъ правительствомъ порядкамъ. Стихи Шевченка, хотя отличались политической окраскою, но они были совершенно безвредны для правительства. Беззавѣтная преданность царю и единобріе, такъ слили малороссовъ съ русскими, что мысли о какой небудь политической сепараціи не могло быть и мѣста. Тѣмъ болѣе, что малороссы во всей дѣвственной чистотѣ сохранили ненависть къ своимъ бывшимъ жестокимъ палачамъ и гонителямъ православія—полякамъ. Такъ думали и члены кружка. Они имѣли въ виду изученіемъ исторіи народной жизни и поэзіи оживить народную мысль, поднять угнетенный и своими, и польскими панами духъ народа, отучить его отъ пьянства и дурныхъ нравовъ, и воскресить простоту и чистоту старинныхъ нравовъ и сознание чловѣческаго достоинства. Поляки знали о существованіи этого кружка и сами готовились къ сепараціи, чтобы охладить приверженность въ малороссахъ къ Правительству и Россіи, рѣшили этотъ кружокъ искусно предать въ руки Правительства, и затѣмъ постепенно подводить православное быдло подъ кары Правительства, напуганнаго готовящеюся будто бы сепараціею Малороссіи. Имѣя компатріотовъ вездѣ на службѣ: и въ канцеляріи Генераль-Губернатора, и Губернатора, и въ полиціи, и среди жандармовъ, студенты обратили вниманіе Правительства на Костомаровскій кружокъ. Студенты-поляки представляли хорошо организованную клику, среди которой не могло возникнуть измѣнниковъ и шпіоновъ; при томъ все, что дѣлалось поляками, содержалось въ глубокой тайнѣ. Костомаровцамъ нечего было скрывать; они не замышляли ничего дурного противъ Правительства. Они охотно давали полякамъ читать стихи Шевченка, даже списывать, рассказывали имъ о своихъ литературныхъ занятіяхъ. Полиція, имѣя уже отъ поляковъ полный списокъ запрещенныхъ стиховъ Шевченка желала захватить подлинную его рукопись для обвиненія его и, чтобы ближе ознакомиться съ членами кружка, подослала къ нимъ сыщика-студента нѣкогого Петрова. Поляки знали до мельчайшихъ подробностей обо всѣхъ мѣропріятіяхъ полиціи, и съ затаеннымъ злорадствомъ ждали катастрофы, и торжествовали успѣхъ своей политической интриги: Правительство по неволѣ ослабитъ надзоръ за поляками и усилить его за малороссами. И дѣйствительно катастрофа случилась: ночью въ номера казеннокоштныхъ студентовъ Философскаго Факультета I отдѣленія явилась компанія, состоящая изъ жандармскаго полковника, Полицейстера, чиновника особыхъ порученій, Генераль-Губернатора и Помощника Попечителя округа М. Юзефовича, члена археографич. комиссіи, сочувственно относившагося къ

Костомаровскому кружку. Юзефовичъ былъ изъ военныхъ, малороссійскій помѣщикъ и въ Кіевѣ имѣлъ въ Липкахъ домъ. Отыскали стихи Шевченка у студента 4 курса Посяды, у студента 2 курса Андрусскаго и что-то подозрительное у студента Тулуба—и посадили всѣхъ подъ арестъ въ аудиторію № 7. Слѣдующаго числа въ полдень, возвращаясь изъ Петербурга черезъ Малороссію, Шевченко съ богатымъ помѣщикомъ, кавалеристомъ Солонинымъ подѣхалъ къ Днѣпру противъ крѣпости. Но Днѣпръ сильно весною разлился—переправы не было. Стояла только большая лодка для переправы почты и курьеровъ съ квартальнымъ надзирателемъ и двумя жандармами. Лодка готова была отойти въ Кіевъ. Въ просябѣ Шевченкѣ перевезти его съ товарищемъ отказали; но когда Солонинъ пообѣщалъ порядочное вознагражденіе, Полицейскій надзиратель и жандармы приняли ихъ и вещи въ лодку. Лодка собственно поджидала Шевченка; но чтобы не возбудить его подозрѣнія и не дать ему возможности скрыть что-либо изъ своихъ вещей, его сначала будто не соглашались принять. На серединѣ рѣки квартальный надзиратель показалъ Шевченкѣ предписаніе и объявилъ его арестованнымъ. Спустя нѣсколько минутъ Шевченко вынулъ изъ кармана пальто связку бумагъ и бросилъ по теченію. Квартальный надзиратель и жандармы замѣтили это и распорядились вынуть изъ воды связку, Солонинъ предлагалъ больше деньги, чтобы связкѣ предоставлено было уплыть, но не успѣлъ. Квартальный надзиратель, хотя и радъ былъ получить кушъ, но боялся измѣны со стороны жандармовъ и гребцовъ, а жандармы боялись квартальнаго надзирателя. Костомаровъ хотя и былъ встревоженъ арестомъ Посяды и Андрусскаго, но полагалъ, что это случилось по какому нибудь другому поводу, а не за литературныя занятія; объ арестѣ Шевченки онъ ничего не зналъ и передъ вечеромъ готовился къ вѣнцу съ любимой дѣвушкой. Невѣста прибыла для вѣнчанія въ университетскую церковь; собрались ассистенты, знакомые и любопытные. Но женихъ долго не являлся. Кто-то изъ молодыхъ профессоровъ помчался на дрожкѣ въ квартиру жениха и тотчасъ возвратился. Произошелъ переполохъ. Невѣстѣ сдѣлалось дурно; ее безъ чувствъ вынесли изъ церкви и увезли домой. Оказалось, что Костомаровъ былъ арестованъ и увезенъ въ крѣпость въ тотъ моментъ, когда надѣвалъ перчатки, готовясь ѣхать въ церковь вѣнчаться. Спустя нѣсколько дней: Шевченко, Костомаровъ, Посяда и Андрусскій увезены были въ Петербургъ. По этому дѣлу было арестовано въ разныхъ мѣстахъ еще нѣсколько человекъ, между прочимъ малороссійскій писатель Кулишъ-Навроцкій.

Вскорѣ мы узнали, что Шевченко отданъ въ солдаты въ Оренбургскіе баталіоны, а прочіе разосланы въ разные губерніи въ вост. Европ. Россіи, послѣ имъ позволили вступить въ гражданскую службу. Только въ царствованіе Александра II они были помилованы: Шевченко возвратился на родину; Костомаровъ приглашенъ былъ профессоромъ Р. Истории въ С. Петербургскій университетъ, Кулишъ опредѣлился въ Учредительный Комитетъ, въ Ц. Польское. По упраздненіи Учредительнаго Комитета, Д. С. С. Кулишъ женился на полькѣ, сблизился съ поляками; усвоилъ себѣ взгляды Поляковъ на Козачество, Малороссію и Россію; переѣхалъ въ Львовъ и сталъ издавать сочиненія, въ которыхъ войны и бытъ козаковъ представилъ разбойничьими. Соединеніе Малороссіи съ Россіей представилъ роковою ошибкою и убѣждалъ Малороссовъ и Руссиновъ слиться съ Поляками и за одно съ ними дѣйствовать; такъ какъ это единеніе будто какъ равныхъ съ равными существовало въ старину и было благодѣтельно для судебъ Малороссіи. Посяда получилъ мѣсто

инспектора учительской Коростышевской семинарии. Объ Андрусовомъ не было никакихъ извѣстій; онъ кажется умеръ въ ссылкѣ¹⁾.

*Польскій студенскій курток*²⁾). Русскіе православные студенты въ университетѣ больше льнули къ кружку студентовъ поляковъ, хотя безпрестанно занимавшихся своей польской политикойъ объ освобожденіи Польши, но большею частью прилично державшихъ себя, исправно посѣщавшихъ лекціи и усердно занимавшихся наукою, чѣмъ къ кружку своихъ заднѣпровскихъ единовѣрцевъ и единоплеменниковъ и поповичей. Въ послѣднемъ кружкѣ было много способныхъ и даже хорошо подготовленныхъ къ слушанію университетскаго курса молодыхъ людей, получившихъ хорошія начала у польскихъ учителей древнихъ языковъ, такъ (какъ) эти должности и за Днѣпромъ занимали поляки. Но этотъ кружокъ выдѣлялъ изъ себя много молодежи, страшно буйной, грубой, безнравственной, предававшейся грубому разврату, пьянству и творившей безпрестанные скандалы. Къ этой молодежи прильнуло и нѣсколько поляковъ, влекомыхъ къ этому образу жизни врожденными и семейными инстинктами. Былъ еще кружокъ аристократическій, состоящій изъ русскихъ и нѣсколькихъ поляковъ, который весь записался на 2-е естественное отдѣленіе Философскаго Факультета: весьма рѣдко посѣщаль лекціи; участвовалъ во всѣхъ балахъ, вечерахъ, концертахъ, театрахъ, маскарадахъ; проводилъ ночи въ карточной игрѣ и кутежѣ съ кокетками. Во главѣ этого кружка стоялъ племянникъ Бибикова, богачъ Сипягинъ. Бибиковъ былъ опекуномъ его 4-хъ тысячъ душъ и капиталовъ и позволялъ ему кутить сколько угодно. Къ этому кружку примыкали и баронъ Менгденъ, и Ризничъ, и Судіенко и свѣтлѣйшій князь Лопухинъ. Но послѣднему участвовать въ кутежахъ не позволялъ гувернеръ; бывший при немъ безотлучно и сопровождавшій его даже въ университетъ на лекціи и проसигивавшій въ скамейкѣ вмѣстѣ съ своимъ воспитаникомъ. Въ этомъ же кружкѣ состоялъ сынъ и не очень состоятельнаго помѣщика Кіевской губерніи полякъ Котожинскій, знаменитый кіевскій танцоръ, поддерживавшій свои ресурсы счастливою игрою въ карты. Были еще два брата князя Гедройцъ, очень богатые, изъ Сѣверо-Западнаго края; но они не водились съ аристократическимъ кружкомъ, а пристали къ шляхетскому политикующему польскому кружку, который часто цѣлыми десятками собирался въ ихъ обширной квартирѣ по вечерамъ, гдѣ, разумѣется, шли трактаты о политикѣ и читались запрещенныя сочиненія. Гедройцы внѣ лекцій, особенно по вечерамъ, ходили въ нагольныхъ тулупчикахъ или свиткахъ и въ этихъ костюмахъ посѣщали театръ всегда исключительно помѣщаясь въ Райку вмѣстѣ съ братіей шляхтою. При ихъ помощи и руководствѣ для образованія польской молодежи учреждена была очень богатая секретная студенческая бібліотека, состоящая изъ собранія сочиненій самихъ лучшихъ польскихъ писателей, заграничнаго изданія; запрещенныхъ сочиненій политическаго и соціального содержанія; такихъ же брошюръ и капитальныхъ сочиненій по всѣмъ отраслямъ университетскаго образованія. Въ Университетѣ находился еще настоящій аристократъ—князь Куріатовичъ-Курцевичъ; но онъ былъ до такой степени пригнетенъ бѣдностью, что не только не связывался съ кружкомъ аристократовъ, но удалялся и отъ шляхетскаго кружка и спѣшилъ уничтожать конверты отъ писемъ изъ дому, чтобы товарищи не узнали о его громкомъ княжескомъ происхожденіи. Онъ жилъ въ такъ называемомъ штрафгаузѣ, гдѣ болѣе бѣднымъ студентамъ за небольшое

1) Ркп. зш. 3, ст. 40.

2) „К. Ст.“ 1892, V, ст. 239.

вознагражденіе отпускалась пансіонерская пища, а помѣщеніе, освѣщеніе, прислуга, отопленіе и мытье бѣлья давались даромъ.¹⁾

Въ польскомъ университетскомъ кружкѣ 46, 47, 48 и 49 годовъ, при Генераль-Губернаторѣ Бибииковѣ, который такъ строго слѣдилъ за польскими затѣями, и пановъ держалъ въ ежовыхъ рукавицахъ, организовалось все то, что въ 63 году вывело въ Кіевской и Волынской губерніи шляхту и пановъ въ банды. Видную роль въ польскомъ кружкѣ, кромѣ Гедройцевъ, игралъ сынъ учителя верховой ѣзды при университетѣ Ольшанскій, который въ 63 году самъ исполнялъ эту должность и вывелъ изъ Кіева конный вооруженный отрядъ въ 60 человекъ, состоящій исключительно изъ студентовъ университета. Онъ былъ разбитъ, пойманъ и повѣшенъ. [Кромѣ того выдавались Шумовскій, французскій подданный Малербъ, Коссовскій, Заприцкій и литвины Корева и Чернецкій. Шумовскій служилъ въ 1863 году учителемъ географіи во 2-й Кіевской гимназіи, а Малербъ содержалъ частный пансіонъ. Оба они не только играли вліятельную роль среди польскаго кіевскаго населенія, среди поляковъ студентовъ и учениковъ въ Кіевѣ, но имѣли сношенія съ Варшавой и съ провинціями, а также съ поляками-учителями губерній Кіевской, Подольской и Волынской. Шумовскій былъ высланъ административнымъ путемъ въ Оренбургъ, послѣ прощенья и получилъ мѣсто учителя, кажется въ Радомѣ, въ Царствѣ Польскомъ, Малерба выслали за границу. Коссовскій, кажется, ускользнулъ отъ бдительности власти и остался учительствовать въ Малороссіи; хотя во время возстанія онъ игралъ весьма замѣтную роль: онъ былъ какимъ-то комиссаромъ и объѣзжалъ всѣ гимназіи Юго-Западнаго края. Послѣ его проѣзда манифестаціи воспитанниковъ получили однообразные приемы во всѣхъ заведеніяхъ²⁾].

Изъ тогдашняго-же кружка университетскаго вышли большею частью тѣ мировые посредники, которые въ 63 году снимали въ селахъ и деревняхъ караулы, для пропуска небольшихъ бандъ и одинокихъ повстанцевъ, спѣшившихъ на сборные пункты; тѣ становые пристава и ихъ помощники, а также судебные слѣдователи и акцизные чиновники, тѣ жандармскіе офицеры, которые всякое недоразумѣніе между помѣщиками и крестьянами, между властью и крестьянами провозглашали бунтами, и раздували ихъ до крайности, придавая имъ политическій оттѣнокъ. Они разсчитывали, что вооруженное усмиреніе и сѣченіе на смерть хлоповъ охладитъ преданность послѣднихъ Царю и Россіи. Послѣ чего посредствомъ золотыхъ грамотъ и широкихъ обѣщаній легко будетъ склонить послѣднихъ идти вмѣстѣ съ поляками драться противъ русскихъ войскъ. А сколько медиковъ, домашнихъ учителей, предводителей дворянства, чиновниковъ разныхъ губернскихъ и даже столичныхъ вѣдомствъ получили заставку въ томъ же кружкѣ и интриговали повсемѣстно въ Россіи въ пользу независимости Польши отъ моря и до моря. Въ Петербургѣ [посредствомъ подставленныхъ ими очковъ] высокопоставленные лица стали представлять себѣ юго-западный и сѣверо-западный край населенный споконъ вѣка сплошною массою русскаго народа, чѣмъ-то кореннымъ польскимъ, отобраннымъ у Польши, гдѣ живутъ хлопы, [Богъ вѣсть какого исповѣданія, зовущіе себя украинцами малороссами], готовые возстать, по наущенію злоумышленныхъ людей не только противъ землевладѣльцевъ, но противъ законной русской власти, [протівъ самого Царя].

1) Тут іде оповідання про Костомарівський гурток, що ми подаємо окремо.

2) Ркп. 3 ст. 46; „К. Ст.“ 1892, ст. 240.

Событія во Франціи, затѣмъ въ Австріи, Пруссіи и Германіи въ 40-хъ годахъ не мало тревожили власть. Тутъ уже не одни польскіе и якобы малороссійскіе затѣи; но врагъ болѣе грозный, [порожденный наукою и жизнью], охватившій почти всю Европу, стучался въ двери. [Наука, учебныя заведенія, профессора, учителя, всѣ учащіеся—и прежде не пользовавшіеся особеннымъ поощреніемъ и покровительствомъ, сдѣлалось особенно подозрительнымъ]. Кіевскій университетъ, какъ порубежный, обратилъ особенное на себя вниманіе. Генераль-Губернаторъ и Попечитель Округа Бибиковъ получали чрезвычайные права въ управленіемъ имъ краѣ. Польскій кружокъ, [выдавши Костомаровцевъ], продолжалъ принимать свои мѣры. [Библіотека была размѣщена, по нѣсколько книгъ во множествѣ квартиръ. Гдѣ были содержательницами польки, тамъ на чердакахъ помѣщены были всѣ запрещенныя книги]. Бибиковъ строго сталъ требовать аккуратнаго посѣщенія лекцій и соблюденія формы и чинопочитанія. Поляки все это исполняли съ удивительной точностью. Каждый Полякъ имѣлъ всѣ пуговицы на мундирѣ и сюртукѣ и всѣ они были застегнуты; снимали шапки и прикладывали пальцы къ шляпамъ, не только передъ генералами, но чуть-ли не передъ всѣми эполетами. Болѣе зажиточными стали являться уже не въ Райкѣ въ театрѣ, а въ креслахъ, въ полной формѣ и вели себя вполне прилично. Однажды между ними пронесся слухъ; что студентъ Замжицкій въ Райкѣ подружился съ какимъ-то пьянымъ русскимъ рабочимъ, который принялъ по костюму и говору Замжицкого тоже за русскаго рабочаго. Они вмѣстѣ вышли изъ театра. Рабочій, пригласивъ Замжицкаго выпить въ шинкѣ и окончательно опьянѣвши, дорогою сталъ приглашать Замжицкаго явиться через 3 дня къ университету рѣзать студентовъ, такъ какъ они, поляки, враги Царя и пускаютъ черезъ трубу съ обсерваторіи на Подоль холеру. А холера тогда сильно свирѣпствовала въ Кіевѣ, особенно на Подолѣ. Замжицкій довель пьяного до его квартиры и на другой день объявилъ объ этомъ товарищамъ. Его сейчасъ-же нарядили въ мундиръ и съ ассистентами повезли къ Бибикову. Бибиковъ отправилъ Замжицкаго переодѣтымъ въ рабочій костюмъ съ Полицейстеромъ въ квартиру болтавшаго рабочаго. Онъ еще не всѣмъ очнулся отъ вчерашней выпивки, и хотя запирался, но путался въ показанія. Его арестовали и кажется порядкомъ высѣкли.

[На слѣдующій день по распоряженію Бибикова собраны были на Подолѣ всѣ пришлые изъ Россіи рабочіе, около четырехъ тысячъ, занимавшіеся въ то время работами по разширенію крѣпости. Явился со свитою Бибиковъ, скомандовалъ толпѣ стать на колѣни, и выругавши ее по всѣмъ правиламъ искусствъ, объявилъ, что пусть только кто шелохнется—повѣситъ, по данной ему царемъ власти; всѣ зашалаютъ—всѣхъ перевѣшаетъ и пересѣчетъ сквозь строй. Толпа клялась, что она ни въ чемъ не повинна и ничего не замышляла]. Я [и самъ] думаю, что это не болѣе какъ польскій фортель—обратить бдительность власти въ иную сторону и дать почувствовать власти, что [отъ ея притѣсненій и науськиваній] жизнь [несчастныхъ и] смиренныхъ поляковъ виситъ на волоскѣ.

Родинна афера Потоцкихъ. Не помню, въ 45 или въ 46 году на контрактахъ былъ и магнатъ, владѣлецъ Тульчина, крайне эксцентричный [и злой] человѣкъ, графъ Мечиславъ Потоцкій. Одни о немъ говорили, что онъ вдовъ; другіе, что въ разводѣ съ первою женою, русскою изъ родовитыхъ вельможъ, которая не вынесла его характера и съ какимъ то генераломъ, квартировавшимъ въ Тульчинѣ бѣжала, въ Одессу. Потоцкій ее преслѣдовалъ. Никто не зналъ, что тамъ произошло; извѣстно только, что Потоцкій высланъ былъ на жительство въ одну изъ сѣверо-восточныхъ русскихъ гу-

берній, а спустя нѣкоторое время былъ возвращенъ въ свои имѣнія. Въ одинъ изъ означенныхъ выше годовъ, во время контрактовъ, Мечиславъ Потоцкій встрѣчалъ въ театрѣ и въ концертахъ семейство покойнаго полковника войскъ польскихъ Повало-Швейковскаго, состоявшее изъ матери и двухъ красавицъ дочерей. Они были совсѣмъ бѣдны, но какъ то умѣли держаться въ высшемъ кievскомъ аристократическомъ обществѣ, и жили въ собственномъ домѣ на Печерскомъ въ Липкахъ. За старшей дочерью приволакивался Генераль-Губернаторъ. Дмитрій Гавриловичъ Бибииковъ, и несмотря на то, что ему было болѣе 60 лѣтъ и онъ не имѣлъ одной руки, какъ говорилъ, нравился красавицѣ и своими манерами, и своими чудными глазами, горѣвшими, какъ два раскаленныхъ угля, и своимъ богатырскимъ ростомъ и статною фигурой. Конечно, она не могла рассчитывать на бракъ съ Бибииковымъ: у него въ Петербургѣ была жена и два взрослыхъ сына, кажется въ Петербургскомъ Университетѣ. Потоцкій забралъ о семействѣ Швейковскихъ справки, и въ одинъ прекрасный день явился къ нимъ. Доложили Швейковской матери, что графъ Мечиславъ Потоцкій пріѣхалъ къ ней по важному дѣлу. Швейковская поспѣшила любезно встрѣтить его. Потоцкій прямо объявилъ ей, что ему понравилась старшая ея дочь и онъ намѣренъ на ней жениться на слѣдующихъ условіяхъ: 1) вѣнчаться спустя недѣлю, подвѣчное платье и все необходимое будетъ имъ доставлено къ сроку; 2) невѣстѣ сейчасъ назначается 300.000 р.; но если она родитъ сына, то еще миллионъ; 3) м-те Швейковской и ея младшей дочери выдается 300.000 р., но съ подпискою, что они никогда въ жизни не позволятъ себѣ явиться къ его будущей женѣ въ Тульчинъ и никогда съ ней не будутъ вести переписки, и 4) сейчасъ послѣ вѣнчанія прямо изъ костела онъ увозитъ жену свою въ Тульчинъ. Швейковская объявила, что предложеніе его ей очень лестно, но безъ дочери она не можетъ сказать ему ничего опредѣленнаго. Потоцкій объявилъ, что на слѣдующій день въ 10 часовъ утра явится за отвѣтомъ. Невѣста встрѣтила его на другой день согласіемъ на бракъ и приняла всѣ его условія, прибавивъ, что ей чрезвычайно понравилась его манера свататься и дѣловой характеръ сватовства, и онъ самъ нравится ей своимъ оригинальнымъ лицомъ, и уже прежде обратилъ ея сочувственное вниманіе на себя въ театрѣ и концертахъ. Мечиславъ былъ высокаго роста, но лицо имѣлъ некрасивое, изрытое оспою, и страшно злые глаза. Въ Тульчинѣ Мечиславъ держалъ молодую жену въ заперти въ своемъ великолѣпномъ палацѣ; самъ былъ съ нею почти безотлучно; въ костелъ возилъ ее и гулялъ съ нею въ своемъ роскошномъ саду, не иначе, какъ надѣвъ на нее полумаску. Никого у себя не принималъ. Отказался участвовать на вечерахъ квартировавшаго во флигелѣ его палаца Генерала. Молодая скучала; она привыкла къ свѣтской жизни, къ постояннымъ развлечениямъ, къ шуму, къ новымъ все лицамъ. Замѣчая ея скуку, Потоцкій зимою, во время генеральскихъ вечеровъ, приказывалъ противъ оконъ танцевальнаго зала, на галлерей, разстилать ковры и мѣха; выносились 2 кресла и, онъ, надѣвши на жену полумаску и закутавшись въ шубу, помѣщался съ нею въ креслахъ подъ окнами танцевальнаго зала. Отчасти, чтобы хоть этимъ поразвлечься, а отчасти, чтобы его помучить, она благодарила его за это развлечение и заставляла просяживать всю ночь подъ окнами зала. Нѣкоторые лица изъ служащихъ у Потоцкаго, а также кое-кто изъ прислуги стали принимать участіе въ ея горестномъ положеніи и задаренные ею, передавали ея письма къ матери и сестрѣ, а также къ Бибиикову по назначенію. Тѣмъ-же путемъ она получила письма и отъ нихъ. Наконецъ она родила сына. Она этого ждала, чтобы получить миллионъ и бросить мужа. Но съ рожденіемъ ребенка она стала

колебаться. Несмотря на ненависть къ мужу, ей не хотѣлось вдругъ разлучить отца съ сыномъ; наконецъ, она успѣла попривыкнуть къ своему заключенію, и теперь всю свою любовь сосредоточила на ребенкѣ, и въ непрерывныхъ заботахъ о немъ нашла для себя развлеченіе. Ребенокъ спалъ съ кормилицей въ сосѣдней комнатѣ. Однажды на разсвѣтѣ графиню разбудилъ раздирающій душу крикъ ребенка. Въ одной рубахѣ графиня вскочила въ дѣтскую. Посинѣлый ребенокъ продолжалъ страшно кричать и метаться. Графиня схватила его на руки и замѣтила на бѣлѣ у него пятна какой-то жидкости. На вопросъ, что сдѣлала съ ребенкомъ, кормилица объяснила, что только что былъ графъ и влил ребенку въ ротъ ложку какой (то) жидкости. При этомъ кормилица рассказала, будто, по словамъ дворни, графъ запойлъ лекарствомъ сына отъ первой жены, которая его за это и бросила. Графиня моментально рѣшилась во что бы то ни стало бѣжать съ ребенкомъ. Она снеслась съ матерью и Генераль-Губернаторомъ, и они позаботились о заготовкѣ лошадей отъ Брацлава до Кіева. Графиня не разставалась съ сыномъ и помѣстила его на ночь въ своей спальнѣ. До разсвѣта проснувшись, графиня помѣстилась подлѣ колыбели. Явился графъ съ бутылкой и ложкой. Графиня объявила, что не допуститъ поить Богъ знаетъ какимъ лѣкарствомъ здороваго ребенка. Графъ настаивалъ, объясняя, что это Le Roa, лѣкарство предохраняющее отъ всевозможныхъ болѣзней. Графиня не соглашалась. Графъ пробовалъ ее оттолкнуть. Графиня оказала ему сопротивление и исцарапала ему лицо. Ребенку все лицо залито было лекарствомъ, но въ ротъ ничего не попало. Взбѣшенный графъ, выбѣжалъ изъ спальни, съ угрозой, что въ слѣдующій разъ онъ явится съ лакеями и прикажетъ графиню связать. Около полудня онъ выѣхалъ на нѣсколько дней въ свои Херсонскія имѣнія. Графиня сейчасъ послала нарочнаго, чтобы лошади были готовы. На слѣдующій день вечеромъ она приказала запретъ покойную дорожную карету, чтобы прокатить ребенка. Съ ребенкомъ и кормилицей на подставныхъ лошадяхъ она быстро понеслась [на всю ночь] въ Кіевъ, и на слѣдующій день поручила себя и сына покровительству Генераль-Губернатора Бибикова. Между тѣмъ въ Кіевъ ожидался для смотра войскъ Николай Павловичъ. Хорошо награжденный графиней кучеръ вернулся въ Тульчинъ изъ Брацлава съ лошадьми только на третій день. Произошла тревога. Не знали, что дѣлать. Главноуправляющій всѣми имѣніями графа Рутковскій находился тогда по дѣламъ въ Петербургѣ. Графу такъ и не дали знать о случившемся до возвращенія его въ Тульчинъ. Бибиковъ, желая всегдѣ оградить графиню отъ ея мужа, приказалъ составить отъ ея имени прошеніе на имя Государя. Въ прошеніи сверхъ указанія на неестественное обращеніе мужа съ женой и сыномъ, перечислено было нѣсколько сотъ уголовныхъ преступленій графа, слѣдствія по которымъ еще не были закончены. Графъ обвинялся въ поджогахъ своихъ арендаторовъ и даже въ убійствахъ посредствомъ своего наперстника исполнинского роста придворнаго козака, который находился при графѣ неотлучно и даже ночевалъ въ его спальнѣ. Когда начались слѣдствія, означенный козакъ исчезъ безслѣдно. Говорили, будто графъ завелъ его въ подземелья, застрѣлил и зарылъ его тамъ въ землю, чтобы спрятать всѣ концы въ воду. Нѣтъ сомнѣнія, что при подкупности тогдашнихъ чиновниковъ и судей, графъ по всѣмъ этимъ дѣламъ былъ бы совершенно обѣленъ, не вмѣшайся жена и Генераль-Губернаторъ. Графъ, узнавши о побѣгѣ жены, сейчасъ помчался вслѣдъ за нею, прибылъ въ Кіевъ ночью, часа два спустя послѣ пріѣзда Государя, и остановился въ гостиницѣ противъ крѣпости подлѣ плацъ-параднаго поля. Государь остановился въ крѣпости. На другой

день часовъ въ 8 Государь показался изъ воротъ крѣпости на прекрасномъ бѣломъ конѣ съ многочисленною блестящею свитою и стрѣлой помчался къ войскамъ, расположеннымъ на плацъ-парадномъ полѣ. Государь съ своимъ конемъ, казалось, срослись, слились въ одно. Прекраснѣе картины скачущаго всадника, какую изобразилъ собою Государь, трудно себѣ и представить. Вся свита теряла при немъ. Никто не умѣлъ такъ ѣздить верхомъ, какъ Государь Николай Павловичъ. Войска встрѣтили Государя Генераль-маршемъ и громкимъ продолжительнымъ „ура“. Обѣхавъ войска и поздоровавшись съ ними, Государь со свитой остановился подъ самымъ балкономъ гостиницы. Войска стали проходить церемониальнымъ маршемъ. Разбуженный музыкой и „ура“, графъ Потоцкій накинулъ на себя халатъ, надѣлъ свой классическій свѣтлаго цвѣта цилиндръ на голову, закурилъ крѣпкую американскую сигару и расположился на балконѣ, опираясь на перила и, сверху разсматривая Государя и свиту, находившихся у его ногъ. Былъ вѣтеръ и дулъ прямо съ крыши гостиницы на Государя и свиту. Ёдкій дымъ американской сигары прямо несся въ носъ и глаза Николаю. Государь оглянулся во всѣ стороны, ища дерзкаго, осмѣливагося курить подлѣ него. Оглянулся Государь разъ; оглянулся нетерпѣливо другой, наконецъ взглянулъ въ верхъ. „Это что за мерзавецъ?“ указалъ онъ на Потоцкаго Бибикову.—„Это, Ваше Величество, владѣлецъ Тульчина, графъ Потоцкій. Онъ не повинуется закону, не признаетъ надъ собою никакой власти“,—отвѣчалъ Генераль-Губернаторъ. „Посадить его, какъ онъ есть сейчасъ, въ крѣпость!“ повелѣлъ Государь. Бибиковъ распорядился. Засуетились жандармы, и Потоцкаго въ халатѣ въ открытой дрожкѣ жандармъ повезъ въ крѣпость. Государь послѣ смотра посѣтилъ Институтъ благородныхъ дѣвицъ, университетъ, университетскую оранжерею, госпиталь, Софійскій соборъ, гдѣ тогда возобновлялись древне-греческія фрески, случайно открытыя подъ штукатуркой, которая положена была на нихъ толстымъ слоемъ базиліанами, во время принадлежности Софійскаго собора этому ордену. Посѣтилъ Государь и мощи св. Варвары въ Михайловскомъ монастырѣ и духовную Академію при Братскомъ монастырѣ на Подолѣ, и наконецъ съ шефомъ жандармовъ графомъ Орловымъ отправился на обѣдъ къ Генералу-Губернатору. При подъемѣ на лѣстницу Государь встрѣтилъ необыкновенную красавицу въ роскошномъ костюмѣ, стоявшую на колѣняхъ и державшую въ протянутой къ Государю рукѣ прошеніе. „Кто это?“ спросилъ онъ Бибикова.—„Это несчастная жена того графа Потоцкаго, котораго В. Велич. повелѣли во время осмотра отправить въ крѣпость. Она ищетъ у В. Величества защиты отъ своего изверга мужа, который покусился на ея личную свободу и покушался на жизнь ея и ея ребенка, своего сына!“—Государь принялъ прошеніе, собственноручно поднялъ съ колѣнъ графиню Потоцкую и далъ ей царское слово, что серьезно разсмотреть ея жалобу [и ей немедленно учинена будетъ справедливость]. Послѣ обѣда Государь съ Бибиковымъ и Орловымъ, разсмотрѣвъ прошеніе, повелѣлъ немедленно Потоцкаго сослать на жительство въ одинъ изъ восточныхъ городовъ; надъ имѣніемъ его учредить администрацію и строжайше изслѣдовать всѣ преступленія Потоцкаго и о послѣдствіяхъ ему донести. По выѣздѣ Государя изъ Кіева, увезли и графа Потоцкаго, не помню куда именно: въ Астрахань-ли или в Пермь. Женѣ и ребенку назначено съ доходовъ огромное содержаніе. Потоцкій имѣлъ право распоряжаться всѣми своими средствами. Администраторомъ назначенъ, по своимъ связямъ, предсѣдатель Каменецъ-Подольской Казенной Палаты Афанасій Абаза, съ огромнымъ содержаніемъ и квартирой во дворцѣ Потоцкаго въ Тульчинѣ. Афанасій

Абаза имѣлъ большое семейство и при небольшомъ содержаніи нуждался даже въ мелочахъ. И мѣсто предсѣдателя Палаты и мѣсто администратора онъ получилъ стараніями какой-то придворной дамы, старухи; [онъ считалъ себя ея незаконно-рожденнымъ сыномъ]. Между тѣмъ графъ Потоцкій просилъ объ отпускѣ за-границу для поправленія здоровья. Ему отказали. Тогда онъ записался въ купцы I-ой гильдіи и сталъ хлопотать о заграничномъ паспортѣ. Паспорта ему не выдали, указавъ, что онъ можетъ для торговыхъ дѣлъ отправлять за-границу своихъ приказчиковъ. Потоцкій рѣшился бѣжать. Вездѣ отъ мѣста ссылки до границы пригтовлены были курьерскія лошади, и графъ Потоцкій съ чужимъ заграничнымъ паспортомъ пустился въ путь. Но на одной станціи его узналъ проѣзжавшій исправникъ и арестовалъ. Послѣ этого послѣдовало распоряженіе о переводѣ Потоцкаго въ Вятку и объ ограниченіи его содержанія 100 р. въ мѣсяцъ. Терпя стѣсненія и раздражаясь слухами о роскошной жизни въ Кіевѣ измѣнницы графини, Потоцкій прибѣгъ къ крайнему средству: онъ объявилъ, что желаетъ присоединиться къ православію. Ему разрѣшили, но оставили въ Вяткѣ. Онъ заявилъ, что желаетъ присоединить къ православію своего сына ребенка и просилъ, что-бы сына, какъ православнаго, отняли у католички матери и передали ему; иначе, подъ вліяніемъ католички матери и ксендзовъ, онъ вырастетъ не православнымъ, а католикомъ. Въ университетской Церкви въ Кіевѣ ребенокъ былъ присоединенъ къ Православію; воспріемникомъ былъ Генераль-Губернаторъ Бибииковъ. На ходатайство-же Потоцкаго отвѣчено, что для сбереженія его сына въ лонѣ Православія, онъ вмѣстѣ съ матерью будетъ переведенъ на жительство въ Петербургъ. Видя неуспѣхъ во всѣхъ своихъ предпріятіяхъ, графъ Потоцкій вошелъ въ частное соглашеніе съ администраторомъ Абазой, который нашель возможнымъ частью огъ продажи драгоценностей и старинныхъ вещей, а частью изъ доходовъ съ имѣній снабжать графа Потоцкаго крупными суммами. Графъ посредствомъ покупокъ старался добиться отпуска за-границу. Но Николай Павловичъ запретилъ разъ навсегда ходатайствовать передъ нимъ о смягченіи участи Потоцкаго и объ отпускѣ его за-границу. Спустя только нѣсколько лѣтъ адвокату Потоцкаго Кипріану Камудзинскому [посредствомъ метрессы] удалось войти въ секретное соглашеніе съ министромъ двора Адлербергомъ, который успѣлъ таки добиться у Николая Павловича разрѣшенія на выѣздъ графа Потоцкаго за-границу. [Адлербергъ получилъ за это изъ рукъ Камудзинскаго ночью въ своемъ кабинетѣ 50.000 р. и по окончаніи дѣла тоже ночью въ своемъ кабинетѣ 50.000 р. Все это извѣстно было. Николаю Павловичу и онъ поручилъ шефу жандармовъ поугать только ловкаго адвоката. Камудзинскій вдругъ вечеромъ получилъ приглашеніе явиться къ шефу жандармовъ. Такъ какъ въ дѣлѣ Потоцкаго принималъ участіе и графъ Строгановъ, то Камудзинскій, боясь обыска и имѣя у себя 50.000 р. не переданныхъ еще Адлербергу, да другихъ 75.000 р. на другіе расходы, бросился къ Строганову и вручилъ эти деньги ему на сохраненіе. Шефъ жандармовъ накинулся на Камудзинскаго: какъ онъ смѣетъ преступить Высочайшее повеленіе и завести интригу по освобожденію графа Потоцкаго. Шефу извѣстно, что онъ бываетъ ночью у графа Адлерберга и у другихъ приближенныхъ къ Государю. Камудзинскій отвѣчалъ, что онъ дѣйствительно ведетъ всѣ дѣла по имѣніямъ графа Потоцкаго; но онъ никогда не осмѣлится мѣшаться не въ свое дѣло и нарушать Высочайшее повелѣніе. „Я все знаю и могъ бы все вывести на чистую воду, и Вы, Милостивый Государь, очутились-бы въ Сибири или въ солдатахъ; но щажу Вашу молодость. Другой разъ пощады не будетъ. Ступайте“].

Графъ Потоцкій умчался навсегда въ Парижъ, а имѣнія свои продалъ съ Тульчиномъ графу Строганову, который женился на дочери родного брата Мечислава [графа Болеслава Потоцкаго, владѣльца м. Немирова, Маріи Потоцкой]. Тульчинъ Строгановъ продалъ послѣ Удѣльному Вѣдомству. Сынъ Потоцкаго, достигнувъ зрѣлаго возраста, уѣхалъ тоже в Парижъ къ отцу, и оба они опять сдѣлались католиками [и злѣйшими врагами Россіи]. Они, говорятъ, еще живы до сихъ поръ. Послѣ выѣзда графини Потоцкой изъ Кіева въ Петербургъ, о ней замолкли всѣ слухи. Въ Кіевѣ она жила весьма роскошно. Ея рысаки, экипажи, ея бархатъ, кружева и брилліанты въ соединеніи съ необыкновенной красотой и молодостью всѣмъ кружили головы. Бибиковъ бывалъ у ней по нѣсколько разъ въ день, и всѣ говорили, что онъ пользуется ея благосклонностью¹⁾.

Бибиковъ и його правитель канцеляріи [Несмотря на почтенные лѣта, Бибиковъ, какъ я—сказалъ, своею молодцеватостью, ростомъ, стройнымъ станомъ, горѣвшими страстнымъ огнемъ черными глазами и своимъ положеніемъ плѣнялъ не только замужнихъ дамъ, но и дѣвиць. Къ другимъ дамамъ онъ самъ ѣздилъ на свиданія; но жена его правителя канцеляріи Писарева, сама являясь къ нему по ночамъ по его востребованію. Это была молоденькая красавица—брюнетка, весьма граціозная, съ оживленнымъ и симпатичнымъ лицомъ. Мужъ ея за то пользовался безграничнымъ довѣріемъ Бибикова и безграничною властью. Онъ продавалъ всѣ важнѣйшія мѣста в Генераль-Губернаторствѣ по таксамъ; выжималъ изъ помѣщиковъ, состоявшихъ подъ надзоромъ полиціи, а они чуть-ли не всѣ были подъ надзоромъ, все, что можно было выжать; налагалъ руку и на разныя суммы, состоявшія въ распоряженіи Генераль-Губернатора и всѣ дѣла вершилъ по своему усмотрѣнію. Бибикову на него нельзя было жаловаться. Жаловались въ Пербургъ. Бибиковъ его отстаивалъ. На требованіе Государя унять Писарева, Бибиковъ принимался дѣлать ему замѣчанія. Писаревъ отвѣчалъ обыкновенно, что это сплетни и клеветы его враговъ, направленные столько-же противъ него, Писарева, сколько и противъ Генераль-Губернатора; вѣрить имъ не слѣдуетъ. Развѣ не клеветаютъ, будто Его Высокопревосходительство состоитъ въ интимныхъ отношеніяхъ съ его женою; будто его жена по приглашенію по ночамъ посѣщаетъ Дмитрія Гавриловича. Но Писаревъ, никакъ здравомыслящій человекъ, не даетъ вѣры всѣмъ этимъ злонамѣреннымъ сплетнямъ, вредящимъ впрочемъ доброму имени его жены. Бибиковъ прекращалъ послѣ такого объясненія внушенія и продолжалъ отстаивать дѣлового чиновника, мужа своей любовницы. Рассказываютъ, будто во время обѣда Николая и Наслѣдника престола въ квартирѣ Бибикова Писаревъ распоряжался за столомъ въ камергерскомъ мундирѣ съ огромнѣйшомъ золотымъ ключемъ съ зади. Наслѣдникъ престола съострилъ громко, что этотъ ключъ, кажется, приходится ко всѣмъ шкатулкамъ мѣстныхъ пановъ, и за эту остроуту получилъ тутъ-же выговоръ отъ Государя]²⁾.

Бибиковъ Дмитрій Гавриловичъ [въ высшей степени самодуръ и жестокій деспотъ съ крайне ограниченнымъ образованіемъ и до крайности распушенной нравственностью, тѣмъ только] показалъ за службу Россіи, что не давалъ большой воли польскимъ панамъ и ксендзамъ и ввелъ инвентари, по которымъ русское быдло должно было отбивать панцину (барцину) вмѣсто семи дней, только три дня въ недѣлю.

1) Ркп. 2—3, ст. 9—20; „К. Ст.“ 1892, IV, ст. 77—84.

2) Ркп. 4, ст. 65—6; К. Стар. 1892, VI, 420—1.

Хотя за состояніе инвентарей въ пользу Писарева, правителя Канцеляріи Бибикова, взыскано было не съ пановъ, а съ быдла 6000 р. сер.

Послѣдующіе Генераль-Губернаторы: князь Васильчиковъ и Анненковъ были панскими Генераль-Губернаторами, особенно первый¹⁾.

З життя манастирів. Въ Кіевѣ считалось въ 1846 г. около 60.000 жителей, такъ что при раскинутости города, онъ казался малолюднымъ, и только во время контрактовъ и весною, когда стекались богомольцы со всей Россіи замѣтна была людность и движеніе. Весною почти всегда являлась въ Кіевѣ А. А. графиня Орлова-Чесменская съ компаніонкой, извѣстная вкладчица въ монастыри, чрезвычайно богатая помѣщица-дѣвица. Она съ компаніонкой, съ ключами въ рукахъ, въ простомъ костюмѣ монахинь переходила изъ монастыря въ монастырь, изъ церкви въ церковь. Иногда она являлась въ монастырь въ богатѣйшей каретѣ, запряженной кровными рысаками съ фореиторомъ и лакеями. Она пожертвовала, кажется въ 1847 г., серебряную раку и балдахинъ съ колонами для мощей св. Варвары, почивающихъ въ Михайловскомъ монастырѣ. Графиня казалась на видъ лѣтъ за пятьдесятъ. Она была излюбленною духовною дочерью и преданнѣйшимъ другомъ извѣстнаго архимандрита Фотія. Объ нихъ сложены стихи, приписываемые Пушкину:

Благочестивая жена
 Душою Богу предана,
 А грѣшной плотью
 Архимандриту Фотію.

и другое стихотвореніе,—разговоръ Фотія съ Орловой:

Внимай, что я тебѣ вѣщаю:
 „Я тѣломъ евнухъ, мужъ душой“.
 — „Но чтожь ты дѣлаешь со мной?“
 — „Я тѣло въ душу превращаю“.

Лавра и другіе монастыри, а также церкви, гдѣ находились чудотворныя иконы, получали въ это время значительный доходъ. Въ Софійскомъ соборѣ на хорахъ передъ иконой чудотворной Божіей Матери съ утра до вечера служились акафисты и молебны. Назидательно было видѣть такое усердіе и вѣру народа. Но противно было смотрѣть на алчность духовенства. Къ каждому приходящему подсакивалъ священникъ, иногда протоіерей, предлагая свои услуги и на ухо шепталъ, что онъ возьметъ дешевле другихъ. Точь, въ точь мишуры въ еврейскихъ мѣстностяхъ, зазывающіе пріѣзжаго въ постоялый дворъ. Времена разгула, раздолья и баснословныхъ богатствъ для монастырскаго духовенства минули съ отобраніемъ у монастырей огромнѣйшихъ земельныхъ пространствъ, заселенныхъ монастырскими крѣпостными душами. На сорокъ верстъ кругомъ Кіева раскинуты были села, поселки и деревни монастырскія. Въ 20 верстахъ по дорогѣ въ Васильковъ была главная Лаврская экономія. Сюда къ эконому монаху по очереди являлась братья погулять и въ сосновомъ бору нагулять здоровья. Какихъ медовъ, наливковъ тутъ только не было; какихъ только красавиць не доставлялъ экономъ къ услуженію св. отцамъ. Напившись до чертиковъ въ лѣтнее время они впрягали по 12 и 16 нагихъ красавиць дѣвокъ и замужнихъ въ сани и, въ лѣсу по витскимъ²⁾ бѣлымъ пескамъ катались по цѣлымъ часамъ,

¹⁾ Ркп. зш. 3, стр. 32; „К. Ст.“ 1892, VI, ст. 421.

²⁾ Річка і село Віта.

погоня красавиць длинными бичами и расписывая кровавыми узорами ихъ нагія статныя, упругія молодія тѣла.

Вездѣ повторялось одно и тоже: и въ западной Европѣ и у насъ. Никто не обнаруживалъ такого непониманія, равнодушія и пренебреженія къ святому Евангельскому Слову Богочеловѣка, Живаго Бога, какъ Служители Церкви Живаго Бога. Измышленная ими обрядность и догматизмъ послужили имъ средствомъ властвовать надъ внѣшними чувствами массъ и умами интеллигенціи. Евангеліе Христа Спасителя міра у католическаго духовенства сдѣлалось такою же запретною книгою, для народа, какъ какія нибудь безнравственныя книженки, изукрашенныя безнравственными картинками. Гдѣ духовенство достигало высшей власти, тамъ оно становилось грабителемъ, истязателемъ человѣка. Оно, какъ лютей, дикій, алчный необузданный звѣрь, находило наслажденіе въ крайнемъ надругательствѣ надъ душой и тѣломъ человѣка. Видъ мученій, истязаній, кровь, ломка суставовъ и костей опьяняли духовенство. Посредствомъ пытки и бича они мечтали вѣчно властвовать надъ міромъ, растоптавъ и унизивъ его до безсловеснаго стада животныхъ. Костры, на которыхъ жарились живые люди обоего пола, даже младенцы, предварительно истерзанные бичемъ и изломанные пыtkою,—это было высшее торжество духовенства надъ человѣчествомъ; высочайшая и злѣйшая иронія надъ ученіемъ Христа Спасителя. Это былъ апофеозъ надругательства надъ нимъ, и все это совершалось во Имя Его, пролившаго свою неповинную кровь за грѣхи міра, для спасенія рода человѣческаго. Алчность и жажда крови такъ присущи этимъ книжникамъ и фарисеямъ, что если они сами не были во власти и силѣ мучить немоцныхъ и слабыхъ, то прислуживались всякой власти и дѣлали религію орудіемъ цѣлей и задачъ, не имѣющихъ ничего общаго съ божественнымъ ученіемъ Богочеловѣка, отдѣленныхъ отъ него бездонной пропастью. У насъ духовенство никогда не достигало власти, которой оно достигло въ католической церкви; но гдѣ можно было и насколько можно было, оно проявляло себя тѣми же грязными инстинктами, которые составляли принадлежность католическихъ духовныхъ. Въ духовныхъ училищахъ сѣкли безщадно по голому тѣлу дѣтей, начиная съ 8 лѣтъ и далѣе, не потому что въ этомъ настояла нужда, что того требовала современная педагогія; сѣкли безпрестанно потому, что іереи, протоіереи и монахи находили наслажденіе въ созерцаніи мукъ и вздрагиваній полосуемаго кровавыми бороздами молодого упругаго человѣческаго тѣла; ихъ слухъ наслаждался воплями и стонами истязуемыхъ; ихъ властолюбіе и гордость упивались сознаніемъ власти надъ подвластнымъ имъ человѣкомъ. Болѣе кроткихъ особей среди духовенства руководили примѣръ и привычка. И крѣпостныя души монастырей истязуемы были страшно жестоко, такъ же жестоко, а можетъ быть и болѣе, чѣмъ крѣпостныя дворянства во время его необузданной власти. Христіанинъ надъ христіаниномъ не долженъ имѣть власти выше той, которая опредѣлена словомъ Божиимъ въ Евангеліи: „Кто хочетъ между вами быть большимъ, да будетъ вамъ слугою“. (Еванг. Маттея, глава 20, ст. 26). Старожилы въ Витой разказывали, что посреди экономическаго двора былъ столбъ. На немъ вертѣлись колеса. Къ колесу привязывали лѣвыя руки нагихъ мужчинъ, женщинъ и дѣвокъ, а въ правыя давали по палкѣ, сшитой изъ крѣпкаго полотна и насыпанной пескомъ. По приказу эконома монаха привязанные пускались бѣгать вокругъ столба, нанося другъ другу удары по спинѣ, задней части и ногамъ. Отъ боли каждый раздражался и все сильнѣе колотилъ бѣжавшаго впереди. Кожа отъ шеи до пятъ принимала цвѣтъ багровой сажи. Стоявшіе вокругъ монахи хохотали и отпускали остроты. Эти наказанія происхо-

дили каждую субботу. А по воскресеніямъ и праздникамъ наѣзжали изъ Лавры монахи гости кутить. Послѣ обѣдни и закуски съ выпивкой, напоивши дѣвокъ водкой и наливками, пускали ихъ для потѣхи нагихъ бѣгать вокругъ столба на колесѣ съ пуками свѣжихъ, намоченныхъ въ разсолѣ, березовыхъ розогъ. Дѣвки покрывались кровавыми узорами, кровь брызгала на бороды и лица монахамъ, а они острили, рукоплескали и подзадоривали дѣвокъ сѣчь дружка дружку посильнѣе. Послѣ такой потѣхи окровавленныхъ дѣвокъ, не позволяя имъ ни одѣться, ни омыться, сажали съ собою за трапезу; опаивали и клали съ собою спать. Отцы и матери не смѣли противорѣчить, не смѣли жаловаться, да и некому было жаловаться на всесильныхъ монахов¹⁾.

Въ низъ къ Днѣпру отъ Царскаго Сада и Никольскаго монастыря лѣпились по обрывамъ и оврагамъ лачужки, [гдѣ жили проститутки, посѣщаемыя Никольскими и Лаврскими монахами]. Тамъ же среди кладбища стояла на Аскольдовой Могилѣ круглая, небольшая каменная церковь. Посѣщали это уединенное мѣсто и разгульные студенты. Часто между ними и монахами Никольскаго и Лавры происходили серіозные столкновенія.

[Помню, рассказывали, что два монаха встрѣтились у проститутокъ со студентомъ и больно его поколотили. Студентъ со своими товарищами собутельниками сталъ подкарауливать означенныхъ монаховъ. Однажды ночью, когда монахи раздѣли до нага проститутокъ и сами раздѣлись и рассадили ихъ у себя на колѣняхъ — ветхая дверь въ комнату была мгновенно выбита и передъ монахами явились двѣнадцать здоровыхъ студентовъ. Монахи стали просить пощады, поили студентовъ шампанскимъ и помирились. Но когда всѣ порядочно напились, исколоченный студентъ сталъ всетаки требовать возмездія монахамъ. Монахи добровольно согласились быть высѣченными. Студенты высѣкли монаховъ, для компаніи высѣкли и проститутокъ, и, расходившись, силою обрили бороды монахамъ и головы проституткамъ. Исторія эта надѣлала шума, но и духовная власть, и административная постарались потушить это дѣло, и виновные студенты остались безъ взысканія²⁾].

Де-що з старих книжок про Київ і Україну.

(Подорожі Блязіуса і Петцольда).

Старі книжки не вмiрають, не втрачують свого значіння й цікавості, як що в них безсторонньо описано факти, як що в них писано правду, і тому корисно буває де-коли звертатись до таких старих книжок, спогадувати минуле, що часто-густо захоче свою велику вагу й для сучасності.

Найпаче цікаві відомості для широкого суспільства криють іноді у собі книжки спеціальні, що добре відомі фахівцям і здебільшого цілком незвідомими лишаються ширшим колам. Оттакі саме відомості варто вибирати з старих книжок та робити приступними для всіх.

Природники-мандрівники, що переводять свої спеціальні дослідження, описуючи природу країни, частенько описують поруч з тим і населення країни та її міста,—описують з звичкою для них об'єктивністю й безсторонністю, що така необхідна в природознавстві; а як що автор разом з тим і чужоземець, то об'єктивності його можна тим більш довіряти, особливо коли книжку видано за кордоном без цензури тої країни, про яку

¹⁾ Ркп. зш. 4, ст. 76—81.

²⁾ Ркп. зш. 2 ст. 7, „К. Ст.“ 1892 р. IV, ст. 76.

дається опис; тут автору нема жодної причини порушити безсторонність, бути пристрасним.

До таких старих книжок про Україну належать, між іншими, книжки двох німецьких фахівців-природників, Блязіуса і Петцольда, що містять у собі чимало важливих фактів з обсягу природознавства—і разом з тим надзвичайно цікаві відомості про людність та колишній стан міст. Блязіус Іоган Генрих [1809—1870 р.] був членом знаменитої експедиції Мурчісона, де-Вернейля і Кейзерлінга до Росії; року 1840—1841 він подорожував разом з Кейзерлігом по вській Європській Росії й видав опис своїх мандрівок під заголовком „Blasius, J. H. Reise im Europäischen Russland in den Jahren 1840 und 1841. I. Theil. Reise im Norden.—Braunschweig. 1844. 8°. X + 364 pp., 11 Tafeln, 23 Abbild.—II. Theil. Reise im Süden.—Braunschweig. 1844. 8°. X + 408 pp., 14 Taf., 27 Abbild“. В цій книжці досить докладно описано природу й людність більшої частини Московщини та України. В нашій країні маршрут його був такий: через Могилев на Дніпрі, Пропойськ, Чечерськ і Городню до Чернигіва, далі через Седнів, Ніжин, Київ, Переяслав, Яготин, Пирятин, Лубні, Кременчук, Полтаву, Валки, Георгієвськ, Чугуїв, Зміїв, Харків, Білгород, Обояня до Курська і далі знову до Московщини. Спостереження автора торкаються переважно геології, ґрунтознавства, ботаніки та зоології.—Петцольд Олександр, фахівець-агроном і природник, подорожував 1855 року; через Дорпат, Горки, Могилев, Чечерськ, Гомель, Городню й Чернигів він приїхав до Києва; звідси через Трипілля, Таганчу, Корсунь, Набутів, Мліїв, Смілу, Кременчук, Катеринослав, Ращмачку і Орлов до менонітських колоній на річці Молошній, через Мелітополь до Криму (де провадилась тоді війна), далі через Маріуполь знову до Катеринослава і до Донецького басейну,—до Олександрівки, Ясиноватого, Городища, Лугані, Бахмута, Чугуїва й Харкова, а звідси через Білгород, Орел, Тулу до Москви і далі до Петербургу. Свої подорожі і спостереження (переважно з обсягу сільського господарства, ґрунтознавства, геології, ботаніки, зоології) автор видав під заголовком: „Petzholdt, Al. Reise im westlichen und südlichen Europäischen Russland im Jahre 1855.—Leipzig. 1864. 8°. XIV + 501 pp., mit 54 Holzschnitten und Karten“. Обидва автори мали достатню нагоду порівняти природу й людність та її побут і звичаї у Московщині й на Україні; обидва подають про свої спостереження дуже цікаві, об'єктивні й ріжноманітні відомості, з яких тут буде наведено лише де-що найбільш цікаве про Україну та про Київ.

Блязіус описує Київ 1840—1841 року, як зруйноване, сплюндроване, нікчемне місто, що було тоді менш оживлене, ніж Курськ і Орел (стор. 229—258 тому II). Місто складалося з чотирьох відокремлених міст—Старого Києва, Печерська, Подолу та Нового Києва. Автор дає докладний опис церков та печер, „Золотих воріт“ та університета, що був ледве відкритий „на руїнах“ (як висловлюється автор) Виленського університету та Кременецького ліцею; будинок для Київського університету тоді будувався на краю міста; музеї були дуже нужденні й бідні; з професорів автор згадує лише німців—Гофмана та Траутфеттера. Взагалі місто було тоді в дуже сумному стані.—Петцольд через 15 років малює вже втішнішу картину Києва. Університет уже тоді містився у новому будинкові, що його автор називає колосальним і подає цілком правильний його малюнок (стор. 74, фіг. 13); на думку автора, жодний з німецьких університетів не має такого величезного будинку. Автор дуже вихвалює музеї, їх постанову, порядок й чистоту (особливо мінералогічний кабінет під керуванням професора Феофілактова), описує докладно

ботанічний сад, а далі дає докладний опис міста, його церков, печер, ланцюжного мосту через Дніпро й геології Києва. Ці описи дуже цікаві, але нового для нас у них нема. Обидва автори дуже славлять природу Києва й мальовничість його околиць.

Найбільш цікавим являється у обох названих авторів порівняння природи й людности Московщини та України.

Перш за все обидва автори дуже настоюють на тому, що й природа, й людність двох цих країн надзвичайно різко відрізняються одна від одної. Згідно з спостереженнями Блязіуса, вже за 36 верстов на північ від Чернигова уся природа инший приймає вигляд і одразу починається степовий краєвид (т. II, стор. 198—199). Автор дуже підкреслює надзвичайно велику родючість України; він вивіз із Полтавщини зразки конопель більш 20 стіп заввишки та зразки конюшини, люцерни й вики (еспарцету) заввишки 12 стіп (стор. 273—274); „в цілій Європі навряд чи можна знайти більш родючої землі, ніж Україна“ (стор. 298). Петцольд зазначає, що після від'їзду з Гомеля до Чернігівщини „ми потрапили до якогось нового світу; ми опинилися вже на Україні; усе тут стало иншим—грунт, люди, їх звичаї і вдача, їх житла, знаряддя і т. и.“ (ст. 59); „зі вступом до Чернігівщини, отже з початком України, характер ґрунту зараз змінюється; ґрунт стає чорноземлею, що на півночі ще змішана з піском, але на полудні Чернігівщини вже дуже чиста“ (стор. 60). Усе це кидається у вічі і можна це з першого спостерегти погляду.

Таку саму різку різницю зазначають обидва автори і що до зовнішніх антропологічних прикмет людности. В Городні людність, згідно Блязіусу, виключно українська; „горда хода, инша одіж, різкі риси обличчя й великі вуса на цілком голеному обличчю вже на перший погляд відрізняють від Московитів цю особливу людність, якої окремі прикмети ще виразніше розвинуті далі в околицях Чернигова й Києва та на Полтавщині й Харківщині“ (стор. 195). „Люди тут мають гарну й міцну будову тіла та, здається, не бояться суворох боків природи“,—каже цей автор в иншому місці (стор. 271). Північну межу розповсюдження Українців автор проводить від північної Чернігівщини через гирло Сожу вздовж Сейма, через Путивль, Обоянь, Павловське на Дону і Доном до околиці Астрахани (стор. 328); цю межу автор називає дуже різкою.—З свого боку Петцольд підкреслює, що на північній межі України кидається в вічі, разом з зміною ґрунту, инше оброблення ріллі; пішня або копанія, що ще була в ужитку в Ліфляндії, Витебській та Могилевській губерніях, зовсім зникає на Україні; запрягання инше—волами; угноіння здебільшого не вживається; переводиться управа зовсім инших рослин, між якими чимало технічних та заводських (наприклад, тютюн, цукровий буряк), мало сіється льону і багато конопель (стор. 60—61); на Чернігівщині з'являється лісковий горіх, овочеві дерева, навіть виноград достигає в захищених місцях (стор. 63); переводиться инше скотарство, ліси стають рідкими і зникають, з'являється передстеп (стор. 64). „На Україні“, пише далі автор, „починаючи з Чернігівщини, бачимо зовсім инших людей—Українців або Малоросів; це є гаузь слов'янського племені, що зовсім відрізняється від усіх инших гаузів цього племені; різниця велика і що-до будови тіла та його зовнішнього вигляду і що-до духовного характеру та нахилів, що-до мови, до способу життя, звичаїв і вдачі та хатнього улаштування“ (стор. 65). Тут автор посилається також на книжку Коля (Kohl I. Reisen im Innern von Russland und Polen. Theil II. Die Ukraine, Kleinrussland.), який зробив такі самі спостереження; на-жаль, цієї книжки у Києві дістати не можна.

Зокрема що до розподілу сіл Блязіус зазначає, що за часів його подорожів на Україні міста та села будовано лише по річкових долинах (т. II, стор. 222); наявність великих сіл по таких долинах він визнає за характерну для справжньої України (стор. 225); в іншому місці (ст. 267) автор знов згадує, що села розміщуються на Україні тільки по річкових долинах та бувають більші від де-яких міст на Московщині; причина цієї особливости та, що на Україні заселяються взагалі тільки вохкі низовини (стор. 267). Тут автор має рацію, але не з'ясовує справжньої причини цього дуже цікавого антропогеографічного явища, яке за останні десятиліття звернуло на себе увагу й дивувало де-яких російських вчених (наприклад, А. І. Воєйкова—в Костянтиноградському повіті на Полтавщині). Ця особливість спільна в Україні з Хінами; коли в семидесятих роках відомий мандрівник і геолог барон фон Ріхтгофен переведив свої дослідження в північно-західних провінціях Хін (Шан-зі і Шен-зі), він був дуже вражений таким явищем: навкруги він бачить величезні, чудово-оброблені ріллі й плантації, а людей та і осель зовсім не видно,— повнісіньке безлюддя; тільки згодом він довідався, що великі й густонаселені села туляться тут по глибоких долинах (і часто цілі такі села містяться у печерах). Причина цього явища у Хінах і на Україні одна в та сама: підгрунття там і в нас складає дуже поруватий і тому сухий (позбавлений ґрунтової води) суглинок—лес; у Хінах грубість покладу леса досягає 900 метрів, у нас на Україні—до 40 метрів (20 сажнів); ґрунтова вода є лише на долі цього грубого покладу; тому, коли б довелось поставити оселю де-небудь на верховині вододілу, то люди мусіли б копати колодязі, щоб діставати собі та худобі воду, завглибшки у нас до 20 сажнів, а в Хінах—до 450 сажнів; зрозуміло, що це занадто важко й з тієї причини селяни воліють жити у долинах, хоч іноді й досить від своїх ланів далеко.

Розподіл хат у межах сіл має також свої особливості на Московщині й на Україні. Блязіус зазначає, що в Тульській, наприклад, губернії хати з кожного боку вулиці в селах стоять так тісно одна біля одної, що мають наче один дах і всеньке село має два ряди хат і два дахи, а на Україні по селах хати не скупчені й оточені завжди садками (стор. 225); Петцольд це підтверджує і захоплюється українськими садками та городами біля хат і взагалі селянськими садибами та будинками на Україні (наприклад, у Черняєвці на Київщині,—стор. 128—129).

Обидва названих автори підкреслюють також багато разів вражаючу чистоту біля хат і в хатах на Україні. Блязіус зазначає взагалі, що Українці далеко більш пеклюються чистотою біля хат ніж Московити (стор. 203); Петцольд виставляє характерною рисою Українців (і ріжницею від Московитів) любов до чистоти (стор. 66, 269 і и.). В середині по хатах у Українців спостерегача також вражає чистота; Блязіус пише, що господині на Україні не терплять і сліду грязі на стінах хат (ст. 225); в хатах завжди велика чистота (стор. 266, 271 і и.); ця традиційна чистота по хатах заховується з голендерською пунктуальністю і тому тут не буває тих численних кузов (тарганів та блощиць), „які кишать по великоруських хатах і вважаються там за щось наче святоблिवе і необхідне в хатньому вжитку“ (стор. 276).

Що до покрою і ладу одежі, то Українці (згідно з Блязіусом) більш наближаються до останніх західних словян, ніж до Московитів (стор. 224). Той же автор зазначає, що Українці мають взагалі більшу потребу бути на свіжому повітрі ніж Великоруси (стор. 267); селяни і козакі відрізняються від Московитів помітною любов'ю до свободи; тому мешканці, наприклад, Чернигова (перші Українці, яких спостерігав автор),

пише автор, „як і всі Українці, вважають Московитів за своїх гнобителів, утискачів, за ворогів їх свободи“ (стор. 205); це писано за панування Миколи I-го. В іншому місці автор зазначає: „жичлива політика швидко могла б заповнити порожнечу між обома елементами людности, ніж тероризм з шпигунським недовір'ям“ (стор. 254). Описуючи Переяслав, що лежить серед численних могил, автор каже: „кожен клаптик землі тут, здається, угноєно людською кров'ю та трупами“ (стор. 261); на думку автора, „безупинні війни проти зовнішніх ворогів то причина усіх злиднів України та її відсталости“ (там же).

В характері або вдачі Українців Блязіус зазначає, крім любови до волі,—відсутність нахилу до торгу і махлярства та промисловості (стор. 271) й додає, що „жиди захопили усі справи до своїх рук через довготерплячість Українців“ (стор. 263—264); „увесь торг і усі промисли в руках у жидів“ (стор. 282); таке „засилля“ жидів підтверджує і Петцольд (стор. 101—102). Далі Блязіус захоплюється кебетою Українців до музики та їхнім поетичним хистом (стор. 326) і пише таке: „Майже в усіх духовних кебетах і здібностях з Українця просто протилежність до Московитів. В Українцю живе ніжне поетичне почуття, яке виявляється у нахилі до саентиментальної романтики. Великорусові бракує усяких слідів романтизму в його світогляді; його жваве, практичне, часто високо-реальне почуття почасти не може охопити й збагнути більш тихі і замкнуті вимоги української вдачі. Пісні й фантазії Українців нагадують поетичну вдачу Сербів та лицарський романтизм Поляків; їхні поетичні поривання легко переходять за вузький життєвий круг. Великорус задовольняється світом, що він сприймає, і розкошує в йому; його поезія тільки збільшує та декорує цей світ, змінюючи його. Нехай який би був Українець упертий, однобічний і нерушливий у житті, його поетичне почуття буває рухливим, необмеженим і многобічним; навпаки, хоч характер у Великоруса гнучкий і здатливий,—його поетичні погляди одноманітні й обмежені“ (стор. 326—327)¹).

Петцольд закидає Українцям лінощі (стор. 112) та недбайливість, безжурність (стор. 130). Як постерігав Блязіус, п'яцтво в Українців розвинуте менш, ніж у Великорусів, і має веселий, товариський, прилюдний характер, а у Московитів п'яцтво велике, самотнє, до безпам'яти і похмуре, сумне (стор. 267—268). У іншому місці автор пише: „і „кабаки“, для яких українське шляхетство постачає горілку, тут не занедбуються, але ніколи тут не видко таких, що лежать без пам'яти, що так характерно означають собою великоруські „кабаки“. Навіть у питві Українці у повній зостаються свідомості (стор. 271); в цих забавах беруть участь квітами оздоблені жінки (стор. 268), а це виявляє більш вільний стан жіноцтва“.

Описуючи своєрідну українську архітектуру старовинних будинків у різних місцях України, Блязіус не раз захоплюється її мистецьким характером. Так, наприклад, описуючи соборну церкву в Чернигові, автор визнає її за „напевно найстаршу з усіх, які ще йно заціліли, церков у Росії“, і дуже вихваляє чистоту, красу і шляхетність стилю церкви (византійського) та зазначає, що до цієї церкви не можна рівняти жадніснької з московитських церков (стор. 206—207).

¹) Цікаво порівняти слова А. Н. Толстого в оповіданню „Два старика“ (на початку 11-го розділу): „Шли пять недѣль старики, домашніе лапти избили, ужъ новые покупать стали и пришли въ хохлатчину. Отъ дома шли—за ночлегъ и за обѣдъ платили, а пришли къ хохламъ,—стали ихъ на перебой къ себѣ люди зазывать. И пустятъ, и покормятъ, и денегъ не берутъ, а еще на дорогу въ сумки имъ хлѣба, а то и лепешекъ накладытъ. Прошли такъ вольно старики сотъ семь“.

Надзвичайно цікаві ті відомості й спостереження, що подає Блязіус про вчених у Московщині й на Україні. З Київських учених початку 40-років він коротко згадує лише німців — Гофмана і Трутфеттера (стор. 258); Петцольд через 15 років зазначає особливо дослідчі заслуги Феофілактова (стор. 76); більшу увагу автор справедливо віддає вченим старшого Харківського університету. В Харківському університеті професорами були тоді переважно українські вчені, хіба де-кілька було німців та італійців (стор. 302). На думку автора, тодішній Харківський університет стояв далеко напереді усіх інших російських університетів (а поміж іми Петербурзького й Московського); автор дуже вихвалює цей український університет і зазначає, що за тодішньої мілітаризації всіх установ це була єдина вільна, суто-академічна установа в Росії (стор. 302). Бібліотека університету була дуже гарна; геологічні збірки — нужденні (стор. 303); вчені та навчальні установи університету більш відповідають своїм завданням, ніж по всіх інших університетах у Росії (стор. 305).

Звертаючись до загальної характеристики вчених у Росії, автор пише: „Українець поводитьсь на полі науки рішуче з більшим нахилом, хистом і самостійністю ніж Великорус. В той час, коли Українець вважає науку за завдання свого життя й віддається їй без сторонніх міркувань, здається, що Великоруси взагалі вбачають у ній частенько тільки засіб на те, щоб досягти зовнішнього відзначення. Тому у Великорусів так часто трапляється збочення від блискуче початої наукової діяльності, як тільки з'являється інше заняття, яке швидче веде до гарного становища й винагород. Великорус з своїм практичним розумом і своїм високогарним хистом наслідувати легко опосідає визначно обмежений науковий матеріал; але йому далеко важче буває, ніж Українцеві, самостійно посуватися далі в цьому обсягу. Наукові твори Великорусів бувають часто енциклопедичного, ще частіш компілятивного характеру і поводяться там з певністю і самопевністю, користуючись з свого хисту наслідування. Є й такі наукові твори Великорусів, що багаті на пильні спостереження, які, здається, зроблено на те тільки, щоб повторити попередні спостереження без самостійно виробленого власного погляду. Коли цю межу переходять більш жваві голови, то частенько з'являються на світ такі наукові погляди, які дуже вперто суперечать усім результатам, що їх угрунтовано спокійним досліджуванням, — і це все без іншого мотиву, як тільки той, щоб коротшим шляхом звернути на себе увагу. Маються приклади того, що виставлялися наукові помилки або й підроблені факти, щоб надати собі значіння через суперечку з загально-прийнятими поглядами. Навпаки, між Українцями ми знайшли чимало прикладів, що займали мимоволі спокійну середину між цим упертим наслідуванням і оригінальністю, — приклади людей, що були багаті на результати власних досліджувань і власних міркувань, але не намагалися робити з того галас“ (стор. 305—306).

Висновки з усього наведеного вище нехай зробить сам читач.

Акад. П. Тютковський.

Куліш про свої зносини з Поляками.

Питання українсько-польської угоди під час перебування Куліша у Львові 1882 р. набрало особливого напруження та гостроти. Та й недивно Політичні стремління двох слов'янських народів, Українців і Поляків, уже на протязі де-кількох століть історичного життя чим далі тим більше розходились. Особливо загострення відчувалося на українському боці, на боці поневоленої нації, якій загрожували польські захватні стремління,

метою яких було насадити в Галичині польські політичні та культурні форми. Одій руїницькій роботі польського централізму допомагала добровільна полонізація української шляхти, яка порвала з своїм народом і цілком втратила національне обличчя. Проїнявшись магнатсько-польською культурою, ці польські прозеліти з різних причин всіма засобами стали допомагати аристократичній Польщі нищити або, принаймні, хоч паралізувати різні соціально-політичні й культурно-національні домагання бувших своїх же одноплемінників. Починаючи з 1848 р.—року загальноєвропейських революційних заворушень у всій Європі, ця українсько-польська боротьба набирала все гостріших і виразніших форм.¹⁾ Польське й сполонізоване українське панство з одного боку і демократичні українські маси з другого—поняття права, державности, свободи й культурности—кожний розумів по своєму. В устах польських магнатів і польської шляхти під словом „свобода“ розумілась необмежена експлоатація, культурно-національна й релігійна нетерпимість, в той час як в уяві української людности з цим поняттям звязувалось звільнення від економічно-соціального гніту, повна рівноправність для своєї народности,—свобода віри й совісти, усунення привілеїв і можливість широкого культурного розвитку. Отце розуміння було прямо протилежне. Проти польських змагань український нарід завжди протиставляв свою ідею, свої цілі й стремління. І ця українсько-польська боротьба, як хвиля, спорадично, то, збільшувалась, то зменшувалась з кожним новим піднесенням захоплювала в свої ряди все ширші й ширші кола громадянства як з одного, так і з другого боку, але ніколи не припинялась і тяглась до кінця XIX ст. Центром її була Галичина і зокрема Львів. Коли ж додамо сюди ще й необмежені стремління польських політиків і громадських діячів до відбудування незалежної Польщі в історичних границях, а ці стремління почали особливо підноситись в 80 і на початку 90 років минулого століття, то й побачимо яку чорторню суперечностей уявляла із себе Галичина під час приїзду П. О. Куліша в зимі 1881 р. Польсько-українська ворожнеча й ненависть доходила тут до максимальних розмірів. І ось у такі часи, повторюю, Куліш приїхав до Львова, щоб виступити в ролі посередника між Поляками й Українцями в Галичині, щоб помирити обидві ворогуючі народности.

Вже й перед тим Куліш чотири рази навідувався до Львова з різних причин, чи то для своїх наукових студій, чи в справах видання своїх творів і т. п. Цілі цього останнього приїзду були невідомі й через те, спочатку й Поляки в своїому органі „Gazeta Narodowa“ від 8/III-1882 р. ч. 55, й Українці поставились до нього з упередженням, більше того, навіть, підозрінням. Потім, після появи його „Хуторної поезії“ та „Крашанки русинам і полякам на Великдень 1882 р.“ частина цих підозрінь з польського боку розсіялась, тоді як поміж Українцями ці праці викликали справжнє обурення. Після заклику ж польських часописів особливо таких, як „Gazeta Narodowa“ і „Dziennik Polski“ до своїх діячів про зближення з Кулішем, як автором книжок, виданих під гаслом українсько-польської угоди,—одно ім'я його зробилось ненависним для Українців. З різних боків посипались на нього обвинувачування, а в українській пресі піднялась з цього приводу ціла завірюха.

Угода, як відомо, не дійшла до бажаного кінця, але завзяті дискусії з цього приводу велись ще добрих 10—15 років. Самий же проєкт угоди й перші заходи до здійснення її викликали чималу спеціальну літературу.

¹⁾ Інтересні відомості про таку боротьбу подає І. Брик в своїй статі: „Словянський З'їзд у Празі 1848 р. і українська справа“ в Записках Наук. Тов. ім. Шевченка т. СХХІХ за 1920 рік.

Ріжні висловлювались догадки що до причин виступу Куліша в справі українсько-польського компромісу. До різних років відносять дослідники і початки самої думки про таку угоду в Куліша. В. Щурат в своїй статті „До історії останнього побуту П. Куліша у Львові“¹⁾ і Д. Дорошенко в своїй брошурі „П. О. Куліш, його життя й літературно-громадська діяльність“²⁾, не висловлюючись рішуче в цій справі, все ж гадають, що думка про українсько-польську угоду зародилась в Куліша хоч перед самим від'їздом його до Львова, а хоч в часи перебування вже на місці. Але тепер виявляється, що думка про українсько-польський компроміс, про охорону всякими способами своєї народности виникла в Куліша не перед приїздом його до Львова і не в Львові, а далеко раніше. В листі до Павлика³⁾, рівно через десять років після цієї події, Куліш каже: „Тут мушу сказати, що вже в 60 роках я дбав про поліпшення долі моїх земляків серед польщини і німещини і що в паперах Мілєстіна знайдено мій проект про підняття русиньської інтелігенції в Австрії до рівноваги з її суперечниками“. І коли мов Соловйов знайшов цей проект в паперах і використував його, то наслідком цього було звільнення Куліша з посади⁴⁾. Отже ще в 60 роки зародилась у Куліша думка про потребу угоди в Галичині з Поляками. Та це й природньо. Куліш бо в 60 роки й раніше для збирання українських етнографічних матеріалів багато подорожував по Україні й при тім зустрічався з польськими письменниками і культурно-громадськими діячами; розуміється, ці останні в великій мірі й впливали на еволюцію його поглядів і думок, а симпатію його обернули в бік польської культури.

Найбільшої уваги заслуговує знайомство Куліша з польським романистом М. Грабовським та бібліоманом К. Свідзінським. Про це знайомство з М. Грабовським і іншими Поляками Куліш оповідає: „колись то давно, ще за Николаєвських часів, запізнався я як вандруючий по Україні етно-

1) „Зоря“ 1897 р. №№ 9, 10, 12, 16, 22.

2) 1918 р. вид.

3) Лист переходується в Чернігівським І державнім музеї ім. В. В. Тарновського. До речі, треба сказати, що П. О. Куліш за свого життя мав тісні зносини з чернігівськими українськими діячами, листувався з ними і зокрема з В. В. Тарновськими (батьком і сином), приїздив до них. Після смерті Куліша († 2/II—1897 р.) багато матеріалів його попало до Чернігова в музей Тарновського. Тут утворився цілий відділ ім. Куліша. Матеріали звідусіль прибували сюди все більше й більше: чи то рукописи й листування його самого, чи різні листи інших кореспондентів до нього та його дружини. І недавно на-весні 1924 р. ще подарував Дубнянський до музею велику кількість листів різних осіб переважно до дружини Куліша.

В цьому році під час моєї подорожі до Чернігова я оглянув усі ці рукописи. Увесь цей матеріал становить велику історично-літературно-наукову цінність і ділиться на три частини: 1) рукописи самого Куліша, 2) спомини про Куліша його дружини Ганни Барвінок та її листи і 3) листування різних політично-громадських і літературних діячів України з його дружиною про нього. Найціннішу частину являють собою так звані „Чорнові рукописи“ Куліша в чотирьох книгах, листів по 200—250, за 1890, 1891, 1892 і 1893 рр. Це був ніби його щоденник, в якій він заносив все: замітки, записки різного характеру, копії листів кому б вони не послались і якого б не були характеру (а коли листи не доходили й повертались, то сюди підшивались і оригінали), різні переклади з чужоземних авторів. Нарешті, на кожнім запису точно проставлялось дату. Ці матеріали дають повну можливість прослідити його невтомну працю, простудіювати хід літературно-наукової його роботи й прослідити за еволюцією поглядів Куліша на політичні, соціальні й культурно-громадські справи Далі ці документи відкривають перед нами картину зносин його з польськими й російськими діячами, погляди на своїх земляків в минулому й сучасному (козаччина, гетьманщина, гайдамаччина) на ідеологів і апологетів їх Шевченка, Костомарова й инш., нарешті, тут же ми знаходимо інтересні відомості про українсько-польський компроміс 1882 р. детальну історію й наслідки цієї угоди, яка спричинилася й до ідейного розриву Куліша не тільки з Галичанами, але й з Українцями-наддніпрянцями.

4) Лист від 18/XII—1892 р. в „Чорн. рукоп.“.

граф, з польським романістом Михайлом Грабовським. Наша знайомість тривала 20 літ і приводила нас часто до розсуджування Польсько-Руського питання в відношенні до українського народу. Не у всіх сходилися ми з собою, і оба не в однім не розуміли себе, але М. Грабовському я вдячний більше аніж кому-небудь та чому-небудь, коли я в теперішнім часі в цім питанні хоч що небудь добре розумію".¹⁾ А в листі до Павлика в 1892 р.²⁾ Куліш пригадує, як зміцнявся польський вплив на нього, і яку подяку викликали оці польські послуги. „Польська інтелігенція в Київщині й на Волищині перва привела мене на дорогу студіювання історичних документів і пам'яток. Знаний Свідзінський за для мене послав десятками археографічні томи Костомарову в Саратов“..... і далі там же продовжує: „Про Свідзінського, Руліковського, обох братів Головинських, Арцишевського і інших просвічених поляків мушу сказати теж саме (що казав і про Грабовського, С. Г.) з добавкою, що я не був достоїн щирої дружелюбности, не знав їй ціни, не вмів нею користуватись. Скажу більше, наша Мала Росія по польськи Україна не дала мені ні одного такого приятеля, дарма що давала гроші на мої видання—давала гроші і робила їх мені підмогою“.³⁾ Отже ці панегірики, якими наділяв Куліш репрезентів польської науки й літератури, одні уже свідчать про той, може й непомітний для самого Куліша, вплив, що зробили на нього польські культурно-громадські діячі. Можна з певністю думати, що й пізніша ця українсько-польська угода являлась будовою польських зусиль, і що головна роля належала їм (Полякам), хоч Куліш дуже претензійно захищає свою ініціативу в цім компромісі, посилається на якийсь таємничий ікс, невідомий ні для Поляків, ні для Українців, і заявляє в одному з своїх листів, що він ніколи не був зброєю в руках сили, але завжди був самостійною силою.

Зрештою, кому б не належала ініціатива українсько-польської угоди, цієї штучної будови,—все ж вона не вдалася, бо вже в своїх основах була хиткою, хоч завірюху, повторюю, підняла велику⁴⁾.

Зневірившись в Поляках, Куліш вже не звертав уваги на всі нарікання та фальшиві відомості, що появлялися в пресі, а обвинувачували Куліша майже всі, навіть, такі спокійні своєю вдачею люди, як Павлик⁵⁾. І ось на одно із таких Павликових обвинувачень, рівно аж через десять років, Куліш відповідає йому великим листом, де старається освітити цей львівський епізод, щоб реабілітувати себе й скинути з себе всяку відповідальність за якісь ніби-то неморальні по відношенню до своїх земляків вчинки. Лист інтересний для нас не тільки для освітлення ролі Куліша в цих польських переговорах—він викриває перед нами й багато інших думок і поглядів його на різні історичні й політично-громадські справи. Для ілюстрації я дозволяю собі навести його недруко-

1) „Правда“, 1876 р. ст. 446.

2) Копія листа в музеї Тарн-го в „Чорн. Рукоп.“.

3) Брульон листа, що з нього користуюсь, розходиться з оригіналом, надрукованим в „Народі“ 1892 р. ст. 248.

4) Я не буду згадувати тут про ті численні матеріяли в нашій літературі, що освітлюють самий процес цієї угоди, бо вони після студій В. Щурата, Маковая, Грінченка, Шенрока, а також великої кількості друкованих статей в „Народі“, „Правді“ і в інших українських і польських органах різних авторів стали вже загально-відомими. Звертаю лиш увагу на нові матеріяли, невідомі ще в нашій літературі, які відкривають перед нами нові сторінки й кидають світло на підготовку і лише почати й самий процес цього епізоду. Матеріяли ці переходять в музеї Тарновського в „Чорнових Рукописах“ Куліша за 1892 р.

5) Павлик надрукував в „Народі“ дві статті п. з. „Куліш та Крашевський“ і „Куліш про свою справу з поляками“, 1892 р. чч. 20, 21, 22, 23, 24.

вану частину, що міститься в „Чорнових Рукописах“ Куліша за 1892 р. (18 грудня). Звертаючись до Павлика, Куліш каже: „Читав я, сміючись у „Народі“ (число 20), про „куряву“, що зняли були поляки та русини через мій побут у Львові. Поміщики польські й руські бачили в моїй самітній особі автора „Истор. В. Р.“, або й зовсім не знали цієї не при всіх і не про всіх писаної книги і розуміли мене по своєму. Тільки ж стоючи в освіченому великоруською літературою крузі, дав я вагу моїй коханій матері (*langue maternelle*) і тому чим вона славна. Цим то (через те то, С. Г.) я й по великоруській драбині дібравсь до словесного і етнографічного скарбу, що занедбано його в нас давно... Лучші люде, яких я зустрів на дорозі мого розумового і сердечного життя, були або великоруси, або годованці великорущини. Державина, Жуковського, Пушкіна я знав на пам'ять перше, ніж побачив друковану матеріну мову. Малоруські думи і співи зробили мене ентузіастом рідного слова, а Шевченко, можна сказати, оп'янів був мені голову. З другого боку Костомаров збив був мене з пантелику своїми монографіями, і ця двоїста морока морочила мене аж поти, покіль я не почав студіювати польсько-руські документи, і поки мені не зневірились українські літописи з їх пошкодливими брехунами Псевдо-Кониськими і Величками. Тоді, під девіз *audiat et altera pars* на моїм суді перше поважне місце зайняв великорус, яко хранитель рущини незбитої з дороги ні польщицкою, ні європейщиною, а потім—поляк, яко просвіщений європейщиною, культурністю, а козак із його товаришами попами-схоластиками став пасти задню. На моє щастя стрів я між поляками не одного щирого приятеля і маючи перед собою ще й образ польської національності, видічивсь... ¹⁾ котрою напоїли були мене козацькі пісні і перекази. Цим робом вибрався я від видумок і пересуду, що в їй і досі тонуть наші малоруські і великоруські публіцисти.

Оце ж з серцем незлобним проти сусідніх націоналістів і гнівний тільки на їх фанатичних репрезентантів, осів я був року 1882 у Львові. Дома фанатики примусового единства не давали мені печатать переклад Шекспірових творів і появили періодичний орган до під'йому рідного слова на висоту сучасної культури. Така „тіснота і неволя“ настала в нас за приводом царських обманщиків чинолюбців і грошолубців. Гірко мені було через них покинути малоруське перо моє і нахилитись під їх волю. От я і взяв був думку зробитись громадянином імперії, під котрою політика судила жити коли не лучше, так і не гірше, землям моїм, думку послужити рідній національності, під крилами орла конституційного. Прибувши у Львів я виявив свою хіть зараз, і поляки по польські її зрозуміли, а русини по руські. Я ж, будши творивом того руського духа, що вирятував нас від шляхеччини й козаччини (Сціла і Харибда Малої Росії), іспросив собі у верховної імперської власти увольнення з під її підданства, і тим самим свідчив, що не ворогую з руською імперією, а тільки шукаю способу підняти вгору мою рідну національність... як там ²⁾, так і тут ³⁾ коренилось тихцем національне ворогування на угашення руського духу і на впотужнення бюрократизму. Появив у Львові періодичний орган, я сподівався вивести на чисту воду все те, що літературно шкодить під'йому старорущини. Знаючи це, поляки стали зі мною спізнаватись, а Крашевський листуватись. Нікому з них я не виявив свого проекту виразно, хоч і не відхиляв обіцянок все те зробити, чим би могли пригасити русинську ненависть. Я вижидав нових до того людей

¹⁾ Далі в тексті пропуск; певно „від отрути“.

²⁾ В Наддніпрянщині.

³⁾ В Галичині.

і нових бесід. А як замовчав на мою раду Крашевський, я й зовсім одложив надію примирити дві політичні партії жертвами і смиренністю багатої і політично дужчої. Я виїхав у Відень, і сподівався обійтись без усякої підмоги з польського боку. Мені було треба тільки натуралізуватись в австрійській імперії. Но дорогою прочитав у Краківській газеті папську енцикліку: папа подарує єзуїтам древні руські добра перевернуті в унію на базилянщину. Цей факт утаєний від мене і в Львові і в кореспонденції по-за Львовом, положив кінець моему приятельству з репрезентантами польської науки і літератури. А що печатають русини про тисячі гульденів, так буде з них, коли я скажу, що нікому ні з поляків, ні з русинів я не сказав, що я розумію під словом ІКС у польсько-руським компромісі; знаючи ж добре скільки мільйонів гульденів перейшло з руських кишень до прозелітів католицизму, я взявся би за діло на примирення, но тогді, колиб вони дали мені гарантію на¹⁾... і гарантували русинам свободу шафувати ці гроші на виховання дівчаток і хлопчиків як і на пресу без польського контролю, яко абсолютної власности руської нації в границях Австрії²⁾.

Лист цей був відповіддю Куліша на обвинувачування, що він радикально змінив свої думки, підпавши під вплив поляків, і зрадив українській національній справі. Відповідаючи на це обвинувачення, Куліш виясняє той шлях, яким він прийшов до угоди з Поляками. Передовсім поясняє він, що лагідне відношення до Росіян і Поляків не було в нього чимсь новим, несподіваним і непослідовним. З російською літературою познайомився він раніше, ніж побачив українські друковані книжки, а саме виховання його на великоруській літературі не тільки не було для нього тормозом для вивчення й дальнішого студіювання всього українського, а, навпаки, ця література розкрила йому очі на багатства української мови й побуту. В російським народі призвичаївся він шанувати збереження старорущини, не зіпсованої пізнішими впливами „польщини й європейщини“. З другого боку знайомість з представниками польського культурного товариства навчила Куліша поважати засвоєння Поляками європейської освіти й культури. Все це разом (російський і польський вплив на Куліша) збавило в його очах значіння козакофільської традиції Кониського, Величка та инш. Ці думки його ще більше зміцнялись по мірі енергійного студіювання ним архівних джерел. Виясняючи цей розвій своїх поглядів, Куліш підкреслює, що він в цьому був вповні самостійним. Він зазначає, що ніколи не був зброєю в руках иншої сили. Але Куліш помилявся тут: він підпадає чужим впливам, хоч це не мало характеру примусу чи пригноблення. Надаючи високу оцінку польській культурності, Куліш широко вірив у можливість угоди між двома народами, коли політично-дужчий (польський) піде на жертви, а слабший (український) поступиться своєю гордістю (так, здається, можна тлумачити неясні слова Куліша). Угода для Куліша значила поширення культурного розвитку Українців: він сподівався від Поляків грошей на українські культурні справи, на пресу, школи, бурси і все це без жадного вірування й контролю Поляків, так, щоб Українці самі розпоряджались цими грошми. В звязку з цим підкреслює Куліш і несподіванку папського розпорядження відносно єзуїтів. Йому хотілось показати, що не було ніяких прикмет розходження з Поляками, аж мов грім той з ясного неба виявив

¹⁾ Далі слова в тексті написані нерозбірливо, але, судячи по змісту, має бути „одержання готових грошей“.

²⁾ В брульйоні весь цей лист перекреслено рукою Куліша. Переробивши, Куліш написав листа без цього уступу, і так цього листа було надруковано в „Народі“.

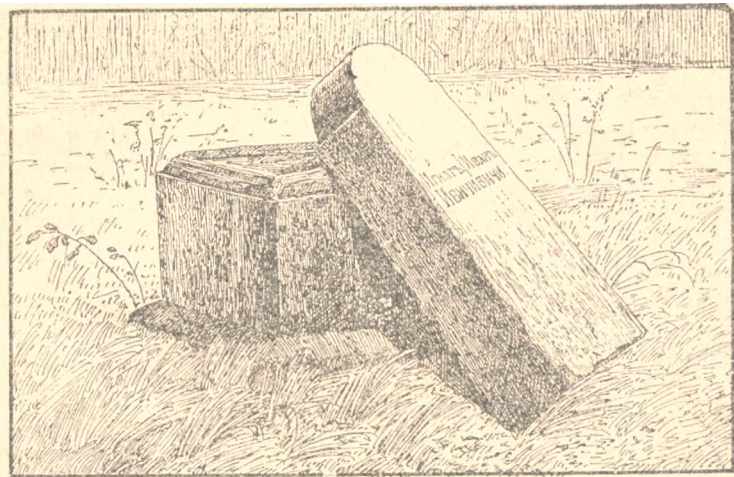
папський наказ: потайну роботу в напрямі колонізації. Думається, що розколина могла виявитись поволі.

Брульйон цього листа перейнято лагідним настроєм, але причиною цьому була десятилітня давність зазначеного факту. Тоді, в 1882 р., переживання Куліша були зовсім інші. Це була справжня трагедія. Зневірившись у російській владі, не бачивши можливості для культурної роботи на Україні, Куліш думав шляхом уступок добитись цього в Австрії, „під крилами орла конституційного“. Тепер, коли цього не сталось, Куліш залишився сам один, покинутий і колишніми вірними друзями й недавніми хитрими приятелями, доживати свої сумні старечі роки в хуторній самоті.

С. Глушко.

Забута революційна пам'ятка.

Комісія „Старого Києва“ при історичній секції В. У. А. Н., розпочавши свою роботу вивчення Київського Некрополю, доручила мені збирати написи на надгробках київських кладовищ. Виконуючи це доручення, я обійшов кладовища по Кирилівській вулиці, на Курнівці та

Приорці, а далі перейшов на Лукіянівку, де й звернув увагу на так зване Старе Лукіянівське кладовище, на якому не ховають вже з 1885 р. Це кладовище використано тепер під простісінський город, з посаженими деревами, і його Комунальний Відділ здає в оренду. Міститься воно ліворуч від кінця Дорогожицької вул., коли їхати з міста. Могил там тепер майже ніяких не залишилось: все зрівняно, а з надгробків уціліло тільки три, з яких один, як виявилось, цікавий з історичного боку. Це надгробок, малюнок якого до цього подається, з полірованого лабратору, доволі коштовний. На цегляному підмурі поставлено гранітовий цоколь, заввишки—вершків 4, на якому пам'ятник з двох частин: постаменту, в квадраті—вершків десять, заввишки—вершків шість, та верхньої частини, тепер поваленої, заввишки—1 ар. 4 в., зверху якої було вроблено хреста і на якій такий напис:

„Игнатъ/Иванъ“
Ивичивичи.

Це брати Івичевичі, що грали визначну ролю в революційному русі 70-х років як у Києві, так і взагалі на Україні (гуртки Одеський та Харківський). Вони були активними вчасниками тієї течії поміж „народниками“, які, одкидаючи вживані раніше методи мирного пропагандизму, перейшли на ґрунт терористичних засобів революційної боротьби з урядом. Певних біографічних відомостей про них немає, і тільки на підставі уривчатих джерел можна в загальних рисах подати їхнє життя.

Належали вони до родини сербських виходців. Івана Івичевича маляють „блѣднолицымъ, невзрачнымъ на видъ, но дерзко-смѣлымъ челоувѣкомъ“. Так, наприклад, одного разу, коли він їхав з Харкова до Києва і помітив, що за ним слідкує жандармерія, він вискочив з вагону на ходу потяга і тільки таким смілим вчинком урятував себе від арешту. Співробітники по праці (В. Єфремов в своїх мемуарах. Див. „Былое“, 1907) називають його робітником.

Колишній революціонер, а тоді провокатор—Гольденберг показував на дізнанні, що Іван Івичевич був слюсарем в майстерні в с. Дехтярах, на Полтавщині, якою завідував відомий член „Старої Громади“ Лоначевський-Петруняка. Працював він там за згодою Лоначевського, виконуючи завдання Київських революційних гуртків (Ів. Драгневича, Чепуріна та інших). Свою революційну діяльність він почав мабуть в 1874 р., коли в Одесі увійшов у склад гуртка Заславського.

В 1874—5 рр., по словах провокатора Велєдницького, серед народників та робітників з'явилась думка організувати артільну майстерню і при ній школу. Між організаторами цієї майстерні-школи був Ів. Івичевич.

В 1877 р. обидва брати увійшли до Київського гуртка терористів, в якому також брали участь Лизогуб, Вол. Осинський, В. Свириденко, Брантнер та інші.

В 1878 р. Ів. Івичевич разом з іншими робить невдалу спробу визволити в Харкові революціонера Фоміна-Медведева.

В тому-ж році він та В. Осинський роблять замах на вбивство прославленого своєю жорстокістю до революціонерів київського тов. прокур. Котляревського. Ігнат Івичевич з іншими мав змову з Гольденбергом про вбивство харківського губернатора Д. Кропоткіна. 1879 рік був останнім в житті Івичевичів.

11-го лютого того року обидва Івичевичі, а також Брантнер, Мик. Позен, Стеблін-Каменський, Наталія Армфельд та інші зібрались в квартирі по Жилианській вулиці, але про це, від провокаторів Велєдницького та Бабичевої, дізнались жандарми і всіх тут накрили. Як тільки жандарми, з полковником Судейкиним на чолі, увійшли в хату, почалась стрілянина, в якій жандар Казанський був убитий, а брати Івичевичі поранені. Стріляно і в Судейкіна, але він був в панцирнику, і куля відскочила. Братів Івичевичів було одвезено в шпиталь, де й померли вони від ран.

За цей озброєний опір учасники його Вол. Осинський, Антонов, В. Свириденко та Брантнер, про яких гадали, що вони члени „Виконавчого Комітету“, присуджені до розстрілу, але генерал-губернатор Чертков, списавшись з царем по телеграфу, настояв, щоб їх було повішено, що й зроблено 14-го травня. Інші учасники цього діла заслани до Сх.-Сибіру.

Знайденого пам'ятника поставили революціонери мабуть в складчину, бо відомо, що жінка революціонера Зінченко, уроджена Смирницька за те, що брала участь в спорудженні пам'ятника, була вислана до Вологодської губ. ¹⁾.

¹⁾ Див. „Воспом. Дебагор-Мокрієвича“; „Былое“ 1907 р 6, 7, 8—„Свод показаній“ та спомини Степняка-Кравчинського.

Могили поволі забували і про неї, як це не дивно, не згадали навіть в наші часи.

Закінчуючи ці коротенькі відомості, мушу зазначити, що загадковість напису на надгробку та перекази, що під пам'ятником поховані революціонери, утворили навіть легенду. Так, коли я запитав у орендаторши городу, що живе на кладовищі 18 років—її чоловік був сторожем на кладовищі—то вона відповіла, що це поховані революціонери, яких було повішено після вбивства царя Олександра II.

Далі вона додала, що тому років з десять назад могили одвідували „двоє мужчин“, тепер вже ніхто тут не буває.

Ів. Цитківський.

Перший твір М. М. Коцюбинського.

(„Андрій Соловейко“).

До цього часу творчість М. Коцюбинського починають звичайно з року 1890, коли вперше з'являється в друку його вірш „Наша хатка“ („Дзвінок“ 1890 р. квітень), але з автобіографії письменника відомо, що писати він почав далеко раніш:—„вже 9—10 літ він складає українські пісні на взірць народніх“, а на 12 році пише велику повість з фінського життя (російською мовою).¹⁾

За дальші писання до 1890 р. нічого не відомо, але ми маємо дані, які говорять за те, що вже 1884 р. він пише повість українською мовою.

Ол. Саліковський у своїх спогадах про Коцюбинського згадує епізод з першою річчю його, писаною по-українському.

Під той час Коцюбинський жив у Винниці і часто бував у домі одного місцевого священика П. І. Викула, де збиралося товариство, яке не цуралося наукового й літературного життя. Бував тут і відомий етнограф, співробітник „Кіевской Старини“—Ц. Нейман. Цьому Нейманові й судилося бути першим літературним критиком Коцюбинського: він передав йому через Викула свій рукопис. Твір цей носив назву, як здається Ол. Саліковському,—„Михайло Соловейко“ й був написаний у синьому шкільному зшиткові.

Його довелося бачити самому Саліковському; і він бачив на ньому рецензію Неймана, яку він пригадує досить точно: „В конце тетрадки он (Нейман) написал несколько менторских строк, в которых советовал автору бросить несоответствующее ему занятие и „не калечити святу нашу мову“. С указанным замечанием Неймана тетрадка была возвращена М. М., принеся ему, конечно, большое огорчение“.²⁾

В музеї ім. В. В. Тарновського зберігається увесь архів М. М. Коцюбинського. Серед інших паперів письменника єсть і рукопис „Соловейка“, але він не зовсім відповідає описові Саліковського.

Зветься він по-перше не „Михайло“, а „Андрій Соловейко“, по-друге написаний в двох зшитках (на 62 сторінках) шкільного типу синювато-зеленоватою кольору, і, нарешті, по-третє: тої приписки Ц. Неймана, за яку згадує Саліковський, в нім немає.

На кожному із зшитків наклеєні цифри: на одному „1“, на другому—„2“, вирізані з календаря,—і вибита печатка: „Михайло Коцюбинський“.

¹⁾ Автобіографія М. Коцюбинського—акад. С. Єфремов. „Коцюбинський“. Київ, 1922, стор. 170.

²⁾ А. Саліковський. „Из воспоминаний...“ „Украинская жизнь“ 1916, кн. IX.

Звичайно, це може бути зовсім інший примірник, уже перероблений і з новим заголовком. Бо є одно джерело, з якого видно, що рукопис „Андрія Соловейка“ ходив серед мешканців с. Лопатинець, де жив тоді Коцюбинський, і може як раз в другому списку. Документ цей—лист одного з пізніших кореспондентів Коцюбинського, селянина с. Лопатинець—Андрія Дуляка, який в листі до нього з 5 листопаду 1903 р. пише: „ як ще ви жили в наших Лопатинцях, мені довелося читати Вашу рукопись під заголовком: „Андрій Соловейко“ і „Хо“.

З другого боку, Коцюбинський дуже часто переробляв свої твори і як раз часто міняв імення дієвих осіб. Так, напр., в „П'ятизлотник'у“ спершу в рукопису всюди було написано „Меланка“ і „Хома“, а потім „Меланка“ перероблено на „Химу“. В „Помстився“ спершу всюди було „Марина“, а потім уже було виправлено на „Марія“; „На віру“ мало спершу „Ганну“, пізніш „Настю“ і т. д. Так що можна припустити, що і в даному разі ми маємо іншу редакцію твору, невідому Саліковському; тим більше, що примірник написаний начисто, без поправок і, головню, в ньому немає засуду Неймана, за який згадує Саліковський, як „за річ, яку він бачив на власні очі“.

В архіві музею В. Тарновського є ще дві речі, які хронологічно ідуть зараз же за „Андрієм Соловейком“:—це 1) оповідання без заголовку, писане „21 листопаду 1885 року“ і 2) оповідання, яке має автобіографічний характер—„Дядько та тітка“, датоване: „4 лютого 1886 року. г. Винниця“.

Всі ці речі мають, звичайно, першорядне значіння для вивчення історії розвитку таланта письменника і еволюції його громадського світогляду.

„На 13-му році я випадково дістав кілька томів „Основи“, і оповідання Марка Вовчка, а потому „Кобзар“ уже безповоротно направили мене на свідомий український шлях“,—каже Коцюбинський в своїй автобіографії.

Коли, вивчаючи творчість письменника, досліджуючи впливи, доводиться починати з Нечуя-Левицького та Панаса Мирного, то нові рукописи, одсуваючи початок письменницької діяльності Коцюбинського аж на 6 років назад, яскраво підкреслюють цілковиту залежність молодого письменника від цих перших своїх учителів, за яких він згадує в автобіографії.

А з другого боку вони дають найцінніший матеріал до історії розвитку таланта Коцюбинського, підкреслюючи той властивий нахил його до психологічного аналізу та описування природи, що так виразно позначили Коцюбинського останніх часів серед інших українських письменників.

Інтересно, що перше своє оповідання присвячує Коцюбинський темі соціальної. Автор „Fata morgana“, що так глибоко в пізнішу добу своєї творчості міг зрозуміти класову психологію бідного селянина, на перших кроках своєї творчості ще досить безпомічний і беспорядний. Соціальні відносини села ще не зовсім ним усвідомлені, але в зародках вже ми тут бачимо підхід до розуміння селянських настроїв і спробу художнього зображення та тлумачення соціальних процесів українського села.

Поки що подаємо новий текст першого твору Коцюбинського, і, поскільки з цим твором зв'язаний засуд „кинути і не калічити української мови“, друкуємо його, точно додержуючи правопису в рукописі. Незабаром сподіваємось опублікувати й інші вище згадані перші писання покійного письменника.

А. Л.

ДЛЯ НАРОДА.

Андрій Соловейко або вченіє свит, а невченіє тьма.

Зложив

Михайло Коцюбинський.

1884 року.

I.

За що, не знаю, называють
Хатыну в гаи тыхим раём?
Я в хати мучывся колиеь,
Мои там слёзы пролились
Нейперши слёзы. Я не знаю,
Чы есть у Бога люте зло,
Щоб у тій хати не жыло?
А хату раем нозывають!

Т. Шевченко.

Маленьке сельце Босивка. Невельчки биленьки хатки его, окутани садками та левадами, розбигались по пригорку, мов били ягнята по зеленому полю. В низу, пид прыгорком, невелика чыста ричка, з маленьким, також чыстым ставком, млынком та греблею. Усе як сляд, як бува в наших убогих селах. Здалеку веселый выд мае сельце. Чымсь (то) свижем, тыхим виддае вид него. Не адын произій гладкій пан, котрому проилысь и его роскишни будынки, и ёго глусте жыття, з заздристію дывытся на таке сельце, любуется им, думае: „от-тут-то рай. от-тут-то спокій!“ А не знае, що ти зелени роскишни садки, ти низеньки, биленьки стины закрывають собою багато гирких слиз, тяжкой нужды, багато безпросвитной темноты людской. Кожна хата мае свою журбу, свое горе. В цій лежыть слабый батько—певно вмре—а жинка не знае що робиты, чым помогты; за доктора и думати ничего—грошей нема. И журыться вона, що буде з малымы сыротамы, котрых и тепер не выстарчае выгудувати. В тій чоловик шкрабається в голову, наче хоче вышкрабаты з ній ту подать, що так мицно засила ему в голову. Хочь трисны, а дай! Эх, до жыда треба йты, застав несты, та на проценты браты. Там пьяный батько (кони, бачте, у него вкрали, то вин и могорич выпыв), прыйшовшы из шынку що есть сылы лупыть по голове своего хлопця, геть забье ёму паморокы, на вики прыдуркуватым зробыть. И багато, багато можна спыткаты такого, а може ще й гиршого. Кажу: кожна хата мае свою журбу, свое горе...

И хату Харитона Шакулы, що стоить он-он межы тополямына краю села, також не мынуло те горе, що здається, никого не мынае. Жинка Шакулы, Ульяна, злюща суха баба, порается коло печи, выймае хліб и тым часом сердыто вывльвае свою журбу и злисть сусидци, що стоить також коло печи пидпершы голову рукою и покивуе головою на слова Ульяны.—„И все той навижений чоловик“, рететеуе вона. „Усе він, добра б ему не було! Чы тож выдано?“ Своих бахурив лыхій не визьме, як вошей, а тут и чужого треба! Нема кому хлиба переисты... И дывно! На лыхо мени помер отой Иван Соловійко. Жинка ёго тоди саме тяжка була отым смитём, кывнула Ульяна на колыску, де пхынькала маленька дытына. „А як выкинула ото щеня, просты, Господы, сама тоже померла. Тра було виддать дытыну на люде, до якого небудь замижного чоловика, а тут мий здурив та выпывся, узав цяцю до себе. Прыносить, чуєте, у хату бахуря, а сам на ногах не трымається. Я до его: и такой и сякій, що оце ты наробыв, навижений! Та я оце зроду не буду его годуваты! Що вин мени?! Ридня? Робитных, муляв той, щоб я на ёго тратылася, харчувала, госпытувала? Чы я своих дитей не маю, щоб за чужымы ходыты? Чы мы богатыри таки? Зараз мени таскай та

покладь ёго де взяв! Чуешь? Бо, щоб я трисла, коли не вицаряпаю тобі очи, а ёму в'язи не скручу! И зроду не буду няньчыты та госпытуваты чужых дітей! Вин мовчить... А дали хлюсь мене у морду. Я до ёго з качалкою... Вин мене у друге... та за косы, та давай волочыты, а я ёму выгукую: хочь забый, а не буду чужых бахурив няньчыты! А вин мене волочить, а вин мене штовхае ногами у груди, а вин крычить: „не перечь мени, суко! Я тут господарь, а не ты: що кажу—робы!“ А сам мене мисыть, та мисыть... аж сусиды позбигалысь на мій вереск—оце хиба вас не було: на роботы булы... геть мене потовк, мисця живого нема; скрызь сыняки... гляньте... и Ульяна, плачучи, показуе сусиджи пидтёки крови и сынци—гостынци п'яного сердытого чоловика. Сусидка с жалем покачуе головою.—„О! ох! доленько моя! А мій?! Як оце выпье, то и не приведы Господы... хочь тикай на край свита... Чым попало голоншыть: попаде рубель—рублем; качалку—качалкою; горщык—горщыком. Я вам скажу, що и... и... и не дай Маты Бога!—„Ни, вы тилько скажить—чи не здурив, не сказывся чоловик? Чужу дытыну браты, та шей на мою голову? Ему, муляв той, ничогисенько не вадыть: вин не буде ни ораты бильше, ни сіяты, ни молотыты: ему все идно! А мени: и нагодуй, и вмый, и сорочку пошый, и талапайся з ними, и няньчь ёго. А щоб ти не дждало, щеня суче! Та ще за него бійку та сварку чыны в хати! Никчемне!“ И Ульяна з злыстю и ненавыстію глянула у той куток, де в колысци хныкало маленьке червоненьке, никому ничего не винне дитятко. Як би воно знало, як-бы розумило, що ему за життя буде, воно б, невинне, и жыты не хтилоб на свити, не вважаючи на те, що недавно побачыло й той прекрасній свит Божый и те ясне сонце! Горе ёму!

Двери рыпнули и в хату увійшов Харитон Шакула. Вин похмуро глянув на жинку, що замовкла з сусидкою, мов им языка втяло, як вин увійшов. Потим також похмуро скинув з себе пояс, свытку и поклавшы их на постиль—сив за стил, де жинка поставила уже полудновать. Мовчки, похмуро ив вин хлиб з часныком, та часом сердыто покриковав на дітей, як вони вже дуже мицно почнут дерты иден другого за чубы, та нароблят галасу. Харитон Шакула був чоловик вже не молодой—лит пид сорок. Высокий, з довгою чорною чуприною, в котрій як срибни нитки выблыскувалы де-не-де сыви волося, з выбрытою бородою, короткими, пидстрыженымы вусамы, з густымы, навит дуже густымы бровамы, що нависнулы над блескучымы похмурымы очамы, з чорным, як той чобит лыцем и takimы розхрыстаннымы грудьмы, вин наводыв своєю сылою и хыжыстыю страх на самых навит одважных. Та проклята панщина, що заила стилько людей, поклала свою печатку и на Харитона, зробыла его таким похмурым, таким сердытым. А оце недавно—з пивроку—почав вин тягнуты и горилку. Часом, часом прокынется у нему чоловик, и вин тоди стае таким добрым: и дітей лащыть, и до жинки заговорить як слид. Але це бувало дуже ридко. Звычайне ж вин лупыть жинку, як тая его не послуха, або що ему скаже, голоншыть и дітей, котри тилько бояться батька, навит ненавыдят его за те, що вин и за выну и без выны заставляе сынци на маленькому тили. Дытыни хтилось бы побавытыся з котом, що он пид постелью муркае, та так гарно простягае лапку до клубочка з ниткою, хоче его спйматы, а тут дытына хвыть за нитку и клубок вырывається з пид лапки котыняты. Весело хлопчикови! Кругленьке, заваяне лыченько ёго освичуется невынною, чыстою радистью... Але тут летыть з верху тяжкій батькивській кулак и з сердытым крыком опускается на спыну переляканой дытыны: „чого пид ноги лизешь, стерво! Немаешь кутка?!“ И в одну хвылыну скочыла дытына у куток; закапалы вид болю и страху слёзы. Стоить и з пид лоба з злыстю поглядае на батька,

та думає своїм дитячим розумом: „чого він бється, проклятий? Що я йому зробив?“ І батьківська несправедливість закладає злисть і ненависть в дитяче серце. „Чекай, думає хлопчик, як виросту—недамся я тобі. Я тоди тобі всю твою чуприну обирву, щоб ты знав, як то бытыся!“

І мерещиться дитини як він виросте, буде здоровим, як він тоди видасть батькови, як его руки влизуть в густу батьківську чуприну, будут рвати її. Злая радисть наповняє серце дитини. О батьки, батьки! З дитини—янголя вы робите чорта-лютого, а як зистарітєсь, то маракуєтє, що диты не любят вас, не поважают. Маты також не лучша. Забыта батьком, забыта працею, забыта горем—вона ридко прытулыт до серця свое ридне дитя, ридко весело усмихнєтєся. Усе також сердытє, усе з лайкою та бийкою. Лыхо дитям з такімы батькамы, та з такімы мамамы! Цилє житя не знаюг воны ни ласки, ни доброго слова; зачерствіє в ных серце, и вже нихто, навит их диты, непочує вид ных доброго, щырого слова!

II.

Тяжко, важко в свити жыты
Сыроты без роду..

Т. Шевченко.

Пополуднував Харитон. Глянув на злосне, надуте лице жинки, на колыску, в котрій лежала Соловійкова дитына, глянув на округы себе, сив на лавку—тай задумався. Нечув навит як выйшла з хаты сусидка: так задумався. „Заклыкав мене Овксень Москалык... выпылы по чарци, другій... а добра горилка була... швыдко голову забыло... та ще така в мене собача натура, що як пьяный, то зараз добрищаю: хочєтєся що-небудь доброго зробыты... и покойный тато, царство им небеснее, прыходят на память... и що пип казав у церкви—усє згадаю. И тоди: лыхій мене надав взяты оттого хлопчика... Соловійкового.. Вин хоцяж и добрый чоловик був и навит кумом мени доводывся—але тут и свои диты... здурив, тай годи! И жинка рипаетєся... Щоб мени языка було на той час вкрутыло, як мав ото вымовыты: „дайте, кажу, его мени... я ему як батько буду“... та шей расплакався... Ото дурный... що то горилка!.. А жинка аж вогню дає... Ничого. Най там як хоче, а я як сказав слово, то вже не переменяю. Хоч сказыся. На злисть жинци`зроблю, щоб бачыла „що поки я жыю—я всему голова! А всеж паршыво зробыв, що узав дитыну—чыстый клопит... И нагодуй его, и порайся з ным... Эт... Видказатыся, виддаты дитыну назад—якось няково... Сам просыв, щоб далы... Засміют люде: скажуть—жинки злякався... Що буде, то буде, а буде що Бог дасть.“ Харитон встав з лавки, пошкрабався в голову, надыг свытку и, не сказавши жинци ни слова, выйшов з хаты.

Так и зостався маленький Андрій на госпытаніи в Шакулы. Яке ему там жыття буде—можна вгадаты: то буде жыття сыротыны, гиркого сыротыны, котрого ненавыдят. И тепєрь: лежить голодна дитына, а Ульяна и думки не трымаєтєся—байдуже. Закрычыть дитына, зарепєтує на свою долю—Ульяна тилько вылає, та штовхне ногою колыску, щоб сама гойдалась. Мокро коло дитыны—нихто не видає, нихто не журытьєся... Кругом сыротына, тай годи. Нєма кому его доглядаты, лад з ным вывесты. Раз Ульяна пійшла кудысь до сусиды—чы що—диты давай бавытыся з Андрійком: гєть ему хвасоли у нис понастромлялы... Насылу потим выйняла Ульяна, як прыйшла.

Мынуло тры рокы. Хоцяж и не дбалы за Андрійка, не доглядалы его, але з него була дитына здорова, крепка. Нянчыла его дивчынка

Шакулы—також дытына—рокив у шість. Ну, як воно могло доглянуты?! Дытына—дытыну! Несло его колысь на рученятах через подвирья, зашпортулось за Рябка, що грився на сонці, и полетило з дытыною. Андрійко выламав ногу, слабував, мало не вмер и на щиле жыття зостався каликою.

Вси нелюбылы Андрійка. Ульяна за те, що вин час іи гаив—вин, чужа дытына. Вона вичне сварылась, грызла чоловіка, що вин взяв клопит на іи голову, а Андрійка лупыла и як було и як не було за що. Харитон, слушаючи нариканя жинки, бачыв виною их—Андрійка—и також не любив его и не спускав ему. Диты, дывлючысь на маму та тата, не дуже гарно обходылись з сыротою, а надто ще за те, що вин недавав наплюваты соби в кашу, сам себе обстоював и за кожний кулак выдавав з процентом—два, а той скільки можна було. Бувало Ульяна, як зостанеться тиста з хлеба, спече перижкив своим дитям, а за Андрійка нибы забуде. Прыйде Андрійко з поля, прыжене худобу (ему рочкив из висим мынуло)—диты хваляться, показують перижки.

— А мени? спытаеця Андрійко.

— Мама тоби не спеклы, видказуе ему дивчынка.

— Чому? допытуеця Андрійко.

— Бо ты кривый чойт! длубаючи в носи протяуе найменче.

— Бо ты стейво! выгукуе друге.

— На тоби дулю, на... другу... третю... на!.. ото тоби перижки, дидько кривый! лизе до него дивчына.

Андрійко іи за косы, шарпае, а у самого очи так и бльщать недобрым вогнём, так, здаеця, и зылыб и розирвалыб усих... Дивчына вщипылась зубамы в лыце Андрійка... Диты наробылы галасу... Входить Ульяна и забачывши, що Андрійко—чуже, никчемне лупыть іи ридну дытыну - з злыстю хватае за чуб Андрійка и давай его голомшыты.

— Ах, ты, стерво собаче! Ты бытыся?!.. Та я тебе, сучый сыну, задушу оттугай! Ты бытыся?! Та я тоби голову твою навижену на мязки побью! Ах ты подлый, погань крива!

— Вин, мамо, за те быв Маійку, що вы ему пеложка не спекы! лепече маленькій хлопчык з двома соплякамы, що потеклы з носа и заглядают, аж просятыя у саму губу.

— Перижка? лютуе Ульяна. А щоб ты холеры наився! Бач, чого захтіло, смитя никчемне?! Та я тебе так нагодую перижкамы, що ты и ноги вытягнешь, шыбенуку проклятый!.. Геть з моих очей, геть!.. И Ульяна з кулаком на дорогу выпыхае Андрійка за двери. Довго ще вона лютуе отак...

А Андрійко, выбигшы з хаты, пишов у садок. Вин не плаче. Злысть его душыть. Очи бльщать недобрым вогнем. Страх, що робытыся у его маленькому сердци! Вин бы хтив на шматки розирваты и титку и дядька (так вин клыкав Ульяну и Харитона) и дитей их. Хтив бы розирваты увесь мыр, себе самого... Его маленьке сердце просить помсты всим тим, що его мучать... А хто его не мучыть? Хиба той, що не хоче. Ни вид кого, ни вид титки, ни вид дядька, ни вид дитей, ни вид усих людей—ни вид кого не чув вин ласкавого слова, ни хто не дав ему ни идной, навит идной тыхой, счасливой годныны... И злысть охвачуе его, як пролумья охвачуе сухе дерево. Голова горить, руки стыскаются у кулаки, очи бльщать...

— Чекай, думае соби Андрійко, ты мени не дала перижка (що то дытына!)—я соби вкраду... Вони радют, що мают перижки... чекайте, будете вы плакаты: я их уси покраду... И ему так хочеться, щоб вони плакалы, Господы, як хочеться!

— А як будут титка быты? Ничого... най бье... а я покраду...

И вин трохи стых, миркуючи, як бы выповныты свій замир. Поляглы вси спаты у хаты. Разом лиг и Андрійко. На другий день, рано,

дити кинулись до перижкив, котрымы не натишылысь и сховали на другій день—перижкив немає... Піднявся рев... Гирко ревуть диты... А Андрійкови неначе празник на серци: радисно так...

— То Ан-дрій-ко-о вкра-а-ав пе-риж-қи-и! не своим голосом заверещала идна дыгына, а за нею вси, в иден голос, закрычали: „то Андрійко-о!“ Ульяна нибы и соби догадалась, та до Андрійка.

— То ты покрав, сучій сыну! Та хвать его за чупрыну. Признавайся! чортова ледачь, бодай ты загынув, проклятый!

Андрійко мовчить. Легше йому зносыты тумакы: вин радіе. Лупыла, лупыла его Ульяна, а дали выпхала з хаты.—Чекай, суко! только и промовывае Андрійко, сципывши зубы. Раз Андрійко, як и завше, пас худобу: пару коняток, корову та двое телят. Корова була буйна, насылу з нею справлявся кривый Андрійко. Але у той день, що я розказую, ии щось зробылося. Задершы хвист и зигнувши голову, вона чвалём пустылася на город Панаса, що був зараз за тим выпасом, де Андрійко пас худобу. Андрійко кинувся за нею, щоб перейняты ии. Але корова кынулася на него, звалыла на землю, змысила ногамы, а сама опынылася на городі Панаса—ворога Шакулы. Заким Андрійко встав, заким видійшов вид переляку—Панас радючы, що прыслужыться ворогови—зайняв корову.

Пійшов Андрійко просыты Панаса, щоб пустыв корову. Панас и слухаты не хоче.—„Дай, каже, карбованця“. Горє! Прыгоныть Андрійко худобу ввечери; Ульяна глянь—нема коровы.

— Корову де подив? пытае.

— Здурила, чы що... Побыгла на город Панаса—хтив перейняты... вона змысила мене... заким устав, а вона у Панаса... хоче карбованця...

Як почула Ульяна, аж зблidlа. Гей! Карбованця даты! То не жарты! И все через того бахуря, що и сам з шкурою не варт карбованця! Як кинется до него:—У-у!.. проклятый! Що ты наробы?! Головонько моя бидна! Карбованця? А щоб ты лоп, окаянный, щоб ты не дочекав вечера, чорте кривый!.. Харитон, почувши отой галас, выбиг з хаты и, мов той звир хыжий на здобычу, кынувся з кулакамы до Андрійка. Аж сам себе не памятае, так бье его та выгукуе:

— Ты чого глядив! Ты що робыв, стерво, гаспід?! Спав? А-а! Парубок дванадцять рокив, а ни до чого не здатній?! Ты тилько красты вмєшь... Я ж тебе провчу! Попомятаеш ты мене!.. Карбованця? Ось наж тоби карбованця! Ось на!.. на!.. на, сучый сыну!.. на!.. Ледве живый вырвався Андрійко з рук Шакулы. Побытый, рєзтрипаный, ледве дыхаючи, сховався вин у рив вид города. Сыдыть... Не плаче... Тилько перелякани блыскучи очи бигають то туды, то сюды... Мовчыть... —Або себе зарижу, або их... просковзнуло у него в голове... Ни, сказав вин голосно и твердо, ни!.. И пиднявшысь, скорою ходою пишов до клуни. Згорнувши солому, вин полиз у кишєню, выйняв сирнька... черкнув—негорыть... Руки трасутся, очи блыщать... Черкнув у другє... запалыв, пидклав пид солому... вогняный язык лызнув по соломи раз, другій... И в ту же хвылыну на порози зьявывся Шакула... Як зобачыв, так и захолов... А дали кинувся, затоптав вогонь, не тямлюче себе вынис за комнир Андрійка на подвирья, поклав его и, взявши килька прутив, що лежалы коло него, почав быты. И быв, быв доки миг, доки не насытылось его переляканє, озлобленє серце.

Тилько через недиль пять, писля довгой слабисти, опамятався Андрійко, почав пизнавати дядька, титку, людей... Вычунявши, вин став похмурым, мовчалывым. Недобрый вогонь ще сыльнице, ниж перше, горив в его очах.

Зостався Андрійко у Шакулы.

Але Ульяна усе частище та частище выкладала на него свои жали сусидци.—За що оце Господь покарав нас отым хлопцем, то ей-Богу не

знаю! Чы мы забылы кого, чы заризалы. Непорядна з ным годына: вдарышь ёго, то вин и тебе берется быты... А што ще гирше: усе, што есть у хати — выкрадае! Чы де грош якій, чы сало, чы што пропаде — усе его справа. Я вам кажу, што це чысте наказаніе Боже!

— О! Ох!... кивала сусидка головою и не кажить! Онде в Мыкиты Лындрыка свята пропала—кажуть вси, што то Андрійко постарався. А у вдовы Тодорчыхи вчора комору обикралы — знову на Андрія говорять... Ох, Господы! Чысте наказаніе!

Рис порубок — росла и нехороша слава про него. Люды звалы его злодіем, хочь ниhto ще не спіймав ёго. На сели почалы его боятыся.

Стукнуло Андріиви 19 рокив.

Темна нич. Чорни хмары, нибы вельки хвылы насуваютыся идна на одну. Дощ... Блыскивка.—грим...

Васылеви Стецюку не спытсы. Е о чым думаты, е в чым душу гноиты: подушне, недоимки, чынши... Але чуе, коло стани щось стукнуло... о! знов... Одягся вин, взяв сокиру, пійшов. Пидкрався. Серце захололо. Злодій видбывае колодку... Васыль схопыв злодія за руку... Блыскавка мыгнула... „А, то ты, Андрію!“ Але Андрій так штовхнув у груди Васыля, што той впав, а сам счез.

Рано Васыль Стецюк пишов у волость, розказав усе старшыни. Други люды теж сказалы на Андрія, што вин не путящый. Старшына велив заклькаты Андрія.

— Слухай, парубче, сказав вин Андріеви, як той прийшов; ты займаешься не добрым дилом. Хоцяж тебе ще не спіймали, але можут спійняты... А также громада може зробіты прыговор, што не хоче трыматы в сели злодія и ты помандруешь у Сибирь... Лучшее на тоби оцей паспорт — в москали ты не пійдешь: кривый—та йды соби межы люде... Иды, кажу добром... Може з тебе йше што буде...

Помирковав Андрій, дали взяв бомагу, забрав свою одежыну, тай пишов из села.

III.

Дыво-дывне стало
Надо мною, недолюдом...

Т. Шевченко.

Гуркитня брычок по выкладянных каминням вульцях, высоки будынки, вельки крамныщи, довги, прямы и душини вульци, гурмы усякого люду: панив, мищанив, москалив, цыганив, мужыкив, жыдив найбильше; куды не повернешься — усе жыдивськи пейсы, бороды, засмальцевани лахманы, та такиж спыдныщи...

Перший раз Андрій у такому велькому та славному мисти, хоцяж вин и зайшов у самый гирший, жыдивський куток. Але не дывуется вин на невыдани дыва. Иде похмуро з вузлыком на плечах. Дали, угледивши лавочку пид деревом, сив на ню, тай задумався. — Що тут робыты? Тра шукаты якои небудь роботы... А де ии знайдешь? Никого не знаешь... А исты хочется... Эх, як бы хочь хлиба шматок... можна б купыты, але як на злисть—а ни копійки!..

— „Булки! бублы-ки!“ выкрыкуе безносый жыд, носячы на руци повный кошык румяных, свижих булок.—„Як бы вкрасты“, просковзнуло в голове у Андрія. В ту же хвылыну, як вин оце подумав, у его ниг опынвився соломяный брыль, зирванный витром у якогось чоловика, што з рострипаным волоссям пидходыв до Андрія. Андрій, пиднявшы капелюх з земли трымав его в руках.

— Спасыби, промовыв чоловик, взявши брыль. Куды йдешь, небого?

— Та у сеж мисто... Прийшов роботы, чы службы шукаты, та никого не знаю тутечки. Порайте мене, дядьку, що тут робыты, куды обернутыся...

— Ой, труднож тепер за добру службу... Та навидайся лышень до пана Лотоцького, або Жука... Може вони и потрібуют... та не знаю... Бувай!..

— Спасыбы, дядьку! Йдуть здорови!

Пишов Андрій шукаты пана Лотоцького. Пытав, пытав, допытався. Приходьт—каже чого—не треба. Пораили ему ще пійты до двох. Ходы: нигде не потрібуют. Нарешти иде вин до пана Жука, на другій кінець миста. Входить у невеликій биленькій будынок. Выбигае пан Жук, чоловік рокив из двадцать два—такій прыятный на выд. Доброта так и просвиче в его открытому лыци.

— Чого тоби, парубче?

— Та я прышов до пана, чы не потрібуют пан... чы не приймут мене на службу?..

— Та мени и траб було чоловіка до дому, щоб позамитав, пишов куды треба... А ты звитки, парубче?

— Э Басивки.

— Э Подольської, значытсь!

— Та вже-ж?..

— То мы и земляки з тобою. Ну, земляче, ставай у мене, колы хочеш... Платою не скривдю.

Зостався Андрій у Жука.

Добре ему там. Пан такій добрый, ласкавый, заговорыть по чоловічому, хоцяж и пан.

Полюбывся вин Андрієви. Андрій позамитае покои, внесе самовар, пиде, куды часом треба—ото и вся его работа. Якось раз Андрій замитае той покой, що стины обставлены книжками и, стыраючи порох из стола, зобачыв на нему килька мидакив. Нибы який чорт шепнув ему: „вкрады“. Здається и не хоче взяты, а щось так и тягне: прывык. Тилько що вин, набравшы повну жменю, ховав у кишению, як его хтось легенько взяв за плечы. Оглянувшись—вин мало не зомлив: то був его пан. „Усе пропало... выжене!“... подумав Андрій.

— Як тоби не сором чужи гроши красты? Хибаж ты их заробыв? тихо и мягко казав Жук. Як ты хтив бильше грошей, ніж я тоби плачу, то чому ж ты мени не сказав? Я б тоби був накинун йще килька карбованцив. А красты?!.. Так чесни люде не роблять! Ты соби помиркуй: за таки речи тебе всюды выгналыб и ты, скитаючысь по чужыни, пропав бы ни за що, ни прощо... Я тебе не прожену. Мени тебе жаль. Такій модий парубок—и краде. Мени дуже жаль таких людей... Скільки ты отут взяв? Два чы тры злоты? Дарую тоби карбованця, та не робы мени отак, бо то сором... погано. Чомуж ты не береш? Здывовався Жук и глянув на Андрія. Андрій стояв спустывшы голову, и почервонившы. Перший раз в життю у нему прокинулася совисть... Вин чекав, що его вылають, проженуть, а тут тыхе, ласкаве слово... Замисть того, чтобы быты, проклянаты, ёго жалують, не проженуть ёго. Перший раз в життю ему стало соромно, страх як соромно. Ему хотилось поцюлюваты у руку ёго доброго пана, перепросыты ёго...

— Чомуж ты не береш? Знов спытав здывованый Жук. А! ты содомишься,—тоби жаль того, що наробыв—ну, тоди руку, товаришу, и забудемо те, що було... хто з нас без гриха? И Жук взяв за руку Андрія. Але Андрій швидко нахилывся и перше, ніж Жук стямывся, поцюлював его руку, на котру, разом з поцюлюем, капнуло дви горячи слёзы.

— На що цюлюеш руку, на що? А! ты плачеш!.. ты каешсь!.. хочеш чесним буты... Як так—ты мени брат... поцюлюемся у губы...

И вони, як брати, поцілювались.

З того часу дуже полюбив Андрій Жука. Він став до него прыхильнищым, нибы стараючысь закладыты свою выну перед ним. Раз Жук каже Андрієви:

— Слухай, Андрію, в тебе часом есть вильна година.

— Та вжеж е!

— А чы не хтив бы ты вчытысь грамоты? То так весело: усе идно, що слипому свит zobачыты.

— Чому не хтив бы, пане; я ще з малку таку охоту маю до грамоты, що Господы!

— От и славно!.. Прыходь що вечора до мене, будемо вчытысь. Але чога ты мене называешь паном: мени соромно. Я такій же чоловік, як и ты. Ты дывышся на одужу? Не той пан, що одягняный в панську одужу, а той, хто по панськи думае и робыть. Кычь мене просто Семеном, як тебе — Андрієм. Та гляды—прыходь що вечора.

И почав Андрій що вечора ходыты грамоты вчытысь. Повчатсья вони трохи, а потим Семен почне розказуваты и про свит Божый и що робытса на свити... так усю правду и выкладае, так и показуе усе як на долони. И любо, прыятно та мыло слухаты Андрієви его речи! Покохов Андрій Семена як ридного брата, як батька, як неньку... Душу свою готов за него покласты... Зберутся, бувало, до Семена гости, такиж студенты як и вин, що на докторив вчатсья, на вчителив... З Андрієм вони обходятся як з ривнею, не вважаючы, що вин мужык.

Як почнут вони розмовляты, то розум Андрія наче яким свитом освитыть: бачыт вин ясно те, о чим перше и не знав, о чым и не гадав, не марыв; бачыть яким вин перше був нехорошым и яким треба буты...

Не счувся Андрій, як пробигло тры роки. И пизнаты его не можна. Де дилася та похмуристь, той недобрый вогонь в очах? Як нибы и не бувало. Вин теперь веселый, розумный, грамотный чоловік. Ось сыдыть вин над книжкою — задумався—„Господы, думается ему, Господы! Я був темный, нерозумный, недобрый... а теперь я свит бачу... а теперь я инчий... сам соби не вирю... я свит бачу... Господы!.. Якій же я счаслывый“!!.. и слэзы, слэзы чыстии хорошии, святїи слезы капают на кныжку.

— Знаешь що, Андрію? Мени часто споминается твое жыття у Шакулы. То було страшне, тяжке жыття. Як бы ты не попал до нас, або до таких як мы, то може и пропав бысь. А помиркуй, скилько то в сели, не кажу вже в селах, погыбае отак дитей вид темноты батькив, мамив, вид того, що нема чоловіка, годного пидтрыматы тых несчастных дитей словом любви, науки... От добре мы: не голодни на науку, на свит, а селяне? Як ты думаешь?

— О! Я памятаю те прокляте время! Я памятаю ти люти муки! Ще доси волося до горы встае, та мороз по шкури подырае. Я так думаю с собою зробыты: повчуся ще рокив зо два, тай поступлю у народни вчытели на село. Всю свою любовь, яка есть у моему серци, весь свій разум, що есть у мойй голови, все те я виддам бидным, замучаным сельским дитям и их темным батькам та мамам. Ты думаешь, Семене, що я вынью Ульяну та Харитона, хоцяж вони и зальялы мени горячого сала за шкуру, хоцяж вони мене мало не згубылы... ни, я их не вынью, я им выбачаю: не вони так погано чынылы, а их темнота...

— Руку, друже. Робы, як тоби разум та совість каже. Через двароки и я вже выйду з школы, буду доктором. Чы ж ты думаешь, що я пйду межы панив, де и так е багато докторив и грошей на них? Ни, я пиду межы ти несчастни люде, працею котрых вси жыють и для щастя котрых никто и пальцем не хоче поворущаты! От куды я пиду: так мени говорыть моя совість!

— Слава Богу! кричав через два роки Семен Жук, вбигаючи в хату, де сидів Андрій, і махаючи паперами: нас поназначали: тебе народним вчителем, а мене сільським доктором.

— Куды, запытав Андрій.

— Тебе в Босівку, а мене в Круты-Горы... тебе в идну губернію — мене в другу. Прощай, друже! Дай Господы, щоб мы малы сылу чесно и смилыво сповныты свій довг и щоб з того була така корысть, якои мы бажаемо!...

— Дай, Боже!

IV.

Учытыся, браты мои!

Т. Шевченко.

Не дуже зминылася Босівка через пять рокив писля того, як іи покинув Андрій. Тиж зелени садки, тиж весели ливады. Де яки стари хаты похылылысь ще бильше, та килька новых понаставлено, а миж ными брылюе биленька, чыстенька школа, торик побудована. Килька людей померло, — межы ными и Харитон з Ульяною. Ульяну на смерть забыла глына, за котрою вона ходыла перед велькоднем два роки тому назад, а Харитон розпывся и з перепюю вмер в рик по Ульяни. Декотри парубки поженылысь та дивки повыходылы замиж... килька дитей народылось.

Жыд постановыв нову корчму, навиз бильше горилки, та споював людей, пидсыпаючи до розбавленной водою горилки дывдырова та тютюну, щоб мицнійшою здавалась... Вряднык настав та почав налитаты на людей, як той шуляк, та скубав их, що аж пирья летило, от и все чым зминылась Босівка в пять рокив. Про Андрія забулы и думаты на сели: поришылы, що вин загынув де небудь у тюрми, чы що...

А Андрій тым часом, в соломяному брылю та свытци, пидъиздыв до Босівки. Довидавшись дорогою вид хлопчика, котрий виз его и не пизнав, що Шакулы померлы, вин, зитхнувши, промовив: „просты им, господы, их согришенія!“... Чым бльше пидъиздыв Андрій до села, тым ёго сердце былось скорище и сыльнище, наповнялось то смутком, то радистью...

Пидъихавшы до волости, вин зобачыв, що коло неи зибралась сходка. Люде щось говорылы, выкрыкувалы, шкрабалы соби головы... Тыхенько, так що никто не прымитыв, вин пишов у канцелярыю и показав старшыни бомагу.

Старшына здывувався, навит перелякався, пизнавшы Андрія.

— Чы деж вы, Соловійко? А в нас пишла чутка, що будим то вы у тюрми померлы...

— Ото як бачте—жив, здоров и до вас вчителем прыхав...

— Як же оце вы... перше... недоговорыв старшына, здывованным поглядом оқыдаючи Андрія.

— Хвалыты Бога, люде навчылы розуму та совисти... але от що, старшыно: мени треба поговорыты з громадою; як раз теперь и сходка зибрана. Як покинат люде, що им треба, то скажит им, щоб трошки зачекалы, бо, скажит, вчытель прыхав и хоче поговорыты з вамы.

— Та воны вже и покинылы; чекают тилько заким не скажу, щоб йшы до дому, казав старшына, видправлячысь на кганок волости. — Чуете, люде, гукнув вин до громады; вчытель прыхав... щось говорыты до вас хоче... зачекайте трохи...

Андрій з повагою выйшов на кганок и склонышвись людам на вси стороны, ривным, спокійным голосом промовыв:

— Чи признаете мене, люде добри? Громада мовчки и розглядуючи прысунулась до кганку... Нихто не пизнав, декотри роты пороздзявлялы...

— Та це Андрій Соловейкив, крыкнула якась баба.

— И справди вин, загула здывована громада.

— Правда ваша... Я Андрій Соловійко... Я той самый, котрого вы рокив пять тому назад боялыся як злодія, мало не розбийныка, котрого вы ненавыдылы, называлы не путящым. Я той самый. Теперь я прихав до вас вчытелем. Здывовалысь, люде? Не дывуйте, браты мои! Вы знаете, памятаете певно, як я рис? Я був сырота,.. мене не любылы, мене былы, надо мною знущалыся... Ни вид кого я не бачыв ласки, не чув щырого слова, слова правды... За таке життя я виддякував, чым миг. Шакулам, царство им небесне, нещасным людям... а потим, як стало сылы, я свою злысть зганяв на неповынных людях. Я не знав тоди, що то за совисть, що то за Бог... Я був темный, нерозумный... Сором мени за мои дила! Теперь я не такой: знайшлыся добри люде, показали мени совисть, освітылы розумом мою голову—теперь я не такой! Перш я тилько вмив ненавыдыты людей—теперь навчывся их любыты, навчывся выбачаты их выну темнотою их. Бачте, люде, що зробыла з мене наука? З пропащого, нечесного—вона зробыла мене чесным, годным на добро, чоловіком. Розум, вченіе, грамота велька сыла. Як добре буты грамотным! Нихто тебе не ошахруе—сам усе знаешь. Неграмотному все в голове трыматы—часом и забудется—а грамотный запысав—папер не голова—з него не втиче. Та грамотный и понятливыщый до всего: чи ремесла якого навчытыся—вин швыдче навчытыся вид неграмотного. Чы от як позыватыся: треба напысаты прошеніе—йдешь до пысарця—несешь карбованця. А пысарець, корыстующысь з твоей темноты, невмысне напыше так, щоб ты и у друге ишов до него, та нис карбованця... А як грамотный, сив соби, напысав и добре. Пораитесь тра у якому дили—знов идешь, знов даешь. А грамотный прочытае закони знае усе, и гроши в кишени. Прыпамытайте соби: скыльки вы ночей не доспалы, скыльки голову соби пошкрабалы, скыльки працы згубылы через те, що ходыте, здаетя и у день, а мов з завязаннымы очыма,—во тьми!

Чы поихав куды небудь чоловік далеко—не знае що в дома робытця—хоче пысьмо (лыст) напысаты—шукае такого чоловіка щоб напысав; знов платы—та ще гляды чы напыше так як хочешь?

Або грамотна мама не може вчыты своих дитей. Неможе замість того, щоб гноиты их дытячи чысти души всяким поганым словом, неможе наповныты их добром, а головы розумом? Хыба не може? А прыгадайте соби, люде, скылько лыха наробылы вам шыньки, пьянство? Скыльки воно уйняло в вас здорovia, счастья, скылько заграбало в тяжкій праці добутых, кровавых грошей? А через що? Напрацюешься цылый тыждень—в недилю хочетя одпочыты, розвеселытыся... Дома скучно сыдыты. Або спышь, або з нудьги лаешься з жинкою, часом до бійки доходыть. Идешь в корчму, де здыбаешься, з кумом, з сватом, з прытелем, побалакаешь, выпьешь по чарци, потим, по другій, а дали пышло пысаты—и образ Божый загубышь... Втянешься отак—потим вже жалуешь—та не поможе. Идно разореніе та печаль...

А грамотный? Визьме у недилю кныжку, чытае, або жинка чытае. Навчаेतся... Кажуть иден розум добре, а два лучше. А що не кныжка—то и розум. И грызотни нема з жинкою: любо та тыхо, по Божому. Тоди вже чоловіка не потягне у корчму:

А жыды як тяжко корыстуются з вашоі темноты? Тай хтож не корыстуется? Хыба той, хто не хоче! Перше не так трудно було прожыты без грамоты. Але що року грамота все бильше та бильше потрибна. Скоро настане таке время, що без грамоты зовсим трудно буде жыты. Вы—диды та батьки ще дожыете з бидою свій вик неграмотными. Але вашим дитям зовсим буде кепсько. Браты мои! батьки мои! выдавайте

дитей своїх вчытыся! Не робит их нещаснымы, не занастит ¹⁾ их жыття!..
 Бы ж им не вороги: вони ваши диты!..

Тай сами учытыся, браты мои! Побачыте, що легше буде жыты на свити, як освитытыся свитом науки. Лучше тепер—ниж николы! Я ваш жывыи приклад! А я, люде добри, щоб залагодыты свою выну перед вамы, и для того, що мени довг мій велыть, завше готовый помогты кожному з вас чым могу, готовый быты братом, шырым порайчыком.

Андрій склонывся людям и пишов у школу, щоб трохи спочыты писля довгой дороги.

Ще довго стояла громада нерухомо... Нарешти розійшлась: кожный мав о чим думаты писля слив Соловійка.

Через дви недилы, як Андрій видкрыв школу—вона була повни-сенька. Дитвора з охотою бигла до доброго вчытеля і добре, прихильно вчылась. Декотри и батьки прыходылы до Андрія вчытыся розуму.

За розум, добре серце, чеснисть, шыру пораду и помич, вси люде з Босивки и ынчых сел казалы, що не зналы и не знают лучшого чолвика як Андрій Соловійко.

г. Винниця
 Року Божого
 1884.

К и н е ц ь.

Подав Ан. Лебідь.

ПРОТИВОСЕННИ ПРОКЛАМАЦІЇ ЧАСІВ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Світова війна 1914—1917 рр. своїми наслідками провела в історії людства межу, що ділить дві важливі епохи. Впевненість ідеологів капіталізму та імперіялізму, що була так характерна для початку війни, змінюється наприкінці її впевненістю в своїй перемозі європейського пролетаріату, що, на сході Європи почавши, вигодошує в практиці революційної боротьби ідею соціалістичної перебудови суспільної організації.

Одначе, на початку війни залізна сила імперіялістичної організації, її показна непереможність і широка агітація на користь імперіялізму всюди—з університетської катедри, зі шпальт поширеної газети, зі сторінок популярної книжки—сприяло задержанню в проміжних соціальних групах почувань не тільки не революційних, анти-імперіялістичних, а навпаки—прихильности до пануючої організації; і ця прихильність породжала реформізм, що доходив часами в своєму практичному здійсненню до сервілізму.

Під час війни під впливом отих внутрішніх протиріччів розпався II Інтернаціонал: елементи, що справді відбивали настрої революційного пролетаріату мусіли піднести прапор інтернаціональної соціалістичної солідарности на конференціях в Цімервальді та Кінталі. А більшість з колишніх ватажків II-го Інтернаціоналу опинилася в таборі оборонців ідеї імперіялістичної війни, прикриваючись ріжного роду пишними, але не дуже змістовними гаслами.

В Росії боротьба основних двох течій соціалістичної думки утворила два непримиримих табори—„оборонців“ та „пораженців“. І остання група, не зважаючи на весь отой напружено „патріотичний“ настрій, що став пануючим в Росії з липня 1914 року, не зважаючи на страшні умови постійного і не паганом зорганізованого шпіонажу, зуміла працювати, вести пропаганду і поволі сприяти підготовці того перелому в настроях, що приніс лютий місяць 1917 року.

¹⁾ Певне тут треба „занастит“. А. Л.

Інтернаціоналістичним елементам, послідовним сторонникам ідейних позицій Цімервальдської конференції, приходилось з гірким почуттям часто констатувати свою самотність і зраду тих, з ким власне до вибуху війни доводилось їти й працювати спільно. В Архіві Київського Губ. Жанд. Упр. зберігся один документ, що добре і талановито передає той настрій. Це вірш, який розповсюджувано в Києві розкиданням, бо один примірник його був підібрав на Кузнечній вул. філер. Наводимо з того уїдливого на адресу „марксистів“-оборонців вірша де-які місця:

„Отречемся, друзья, от марксизма,
От доктрины великой, святой,
Нам дороже кумир шовинизма,
Нам не нужно борьбы классовой.
Мы пойдем к нашим ньюенским братьям,
Мы к Гучкову ¹⁾ пойдем в комитет ²⁾.
Что нам стоны людей и проклятья,
Что нам Маркса великий завет!
Вставай, подымайся, эс-дек, патриот,
Иди на врага иноземца,
И бей пролетария нѣмца.
Вперед, вперед, вперед!....
Пусть по фабрикам всем и заводам
Раздается наш голос смелей.
Что иного пути нет к свободе,
Как чрез войны и трупы людей.

Далі в цій дотепній пародії на російську революційну марсельезу, висміювалося вождів „оборончества“—Шайдемана, Плеханова і інші, та іро-нічно ставилося питання:

„Не пора ли, нам, братья-марксисты,
Погубить классовую борьбу:—
Нас зовут социал-шовинисты
Постоять за буржуев судьбу.
Бросим красное знамя свободы
И трехцветное смело возьмем...“ ³⁾.

Наведений вірш являється тільки виявом внутрішнього процесу одвіювання від послідовно-настроєних інтернаціоналістів елементів випадкових або таких, що не доводили до логічного кінця в діяльності своїх принципів та переконань.

Інтернаціоналістичні групи виявляли своє життя і свою діяльність не тільки в оцій внутрішній полеміці й навіть не тільки у виробленні певних теоретичних поглядів на події, що одбувалися навкруги; їхня діяльність виявлялась і в спробах мати вплив на маси, в агітації серед мас робітництва, селянства, а особливо тієї частини, що її мобілізація поставила до зброї та вдягнула у військовий мундир.

Навіть у провінції ми бачимо, як одночасно з оповіщенням мобілізації, а вслід за тим і війни, місцеві соціалістичні групи відповідають на це тим, чим могли вони відповісти своїми технічними засобами, а саме, анти-мілітарними, на гектографі друкованими, прокламаціями.

¹⁾ Депутат Державної Думи—октябрист;

²⁾ „Военно-промышленный Комитет“ куди входили представники від робітництва, і де, таким чином, здійснювалась ідея „горожанського миру“.

³⁾ Ар. К. Г. Ж. Упр., 1916, № 16.

В Чернигові, напр., разом з оповіщенням в липні 1914 року мобілізації, появляються такі прокламації, відбиті на гектографі:

1.

Россійская Соціалъ-Демократическая Рабочая Партія.

Пролетаріи всѣхъ странъ соединяйтесь!

ДОЛОЙ ВОЙНУ!

ТОВАРИЩИ И ГРАЖДАНЕ!

Сегодня по приказу царскаго правительства нас согнали сюда, завтра под грохот барабана нас пошлют на смерть и на гибель. Так рѣшило правительство. Покинем родной дом, пусть остается неубраннымъ хлѣбъ на полях, пусть сидятъ без хлѣба наши жены и дѣти, в печали и горѣ дожидаясь своихъ кормильцев. Еще вчера по его приказу разстрѣливали рабочихъ в Петербургѣ, глумились над правами народа, издавали каторжные законы противъ финляндцев, евреев и поляков—сегодня оно готово вовлечь Россію во всемірную войну, поставитъ на карту жизнь и благосостояніе народа. Кто повѣритъ лукавымъ вымысламъ царскаго правительства, которое разоряет и угнетаетъ крестьян в родной странѣ, не давая им ни Земли, ни Воли. Ложь и лицемеріе! Не за свободу сербскихъ крестьян собираетъ с васъ русскій царь кровавую подать, а за интересы русскихъ помѣщиков, фабрикантов и купцов, мощнѣ которых не выгодна усиливающаяся мощь австрійскихъ и германскихъ капиталистов. Заглушая наглое бряцаніе оружія и жидкое „ура“ лже-патріотов, несется громкій и рѣшительный протестъ рабочаго люда Германіи, Франціи и другихъ стран.

„Долой войну!“ Мы не хотимъ быть пушечнымъ мясомъ для капиталистовъ и прислуживающихъ имъ правительствъ.

Долой войну! Долой царское правительство!

Да здравствуетъ братство народовъ! Да здравствуетъ социализмъ!¹⁾

2.

Вся страна поставлена под ружье. Еще несколько дней и всѣ лучшіе работники пойдутъ на убійство, на смерть, бросивъ семью и работу, даже не зная, за что и в кого надо стрѣлять, за кого жертвовать жизнью. Правительство Николая, погубившее в войнѣ с Японіей тысячи русскихъ солдат, хотѣвшее утолить в морѣ народной крови, рвущихся къ свѣту, свободѣ, которое недавно разстрѣляло в Петербургѣ сотни русскихъ рабочихъ, открыто протестовавшихъ противъ гнета русскаго самодержавія, снова не останавливается перед потоками крови. Война—бѣдствие народное и не бѣднымъ и голоднымъ крестьянамъ, не угнетаемымъ рабочимъ сулитъ она выгоды. Она нужна разнымъ дѣльцамъ: погрѣть руки на солдатскомъ хлѣбѣ, увеличить производство на фабрикахъ и заводахъ для нуждъ войска. Имъ, живущимъ на счетъ трудового народа, и самимъ уклоняющимся отъ войны, а не тѣмъ, кого отрываютъ отъ семьи и работы, кого посылаютъ на смерть нужна война. Не в расширеніи огромнаго русскаго государства лежитъ цѣль трудового народа. Онъ знает, гдѣ найти ему пропитаніе, онъ знает, гдѣ онъ улучшитъ свое положеніе. „Земля и Воля“—вотъ кличъ трудового народа. Какъ и раньше мы социалисты-революціонеры поднимаемъ свой

1) Арх. Черн. Губ. Ж. Упр. 1914 г. № 58.

протест против страшнаго обмана трудящихся: рабочему и крестьянину крови не нужно, ему ничего не сдѣлали австрийскій рабочий и крестьянин, потому что и там есть такіе же угнетатели и угнетаемые, бѣдные и богатые. Мы призываем к единенію всѣх трудящихся для борьбы с истинными врагами: самодержавіем, помѣщиками, капиталистами.

Долой самодержавіе! Да здравствует вторая русская революція!
Да здравствует борьба за волю и землю!

Черниговская группа социалистов-революціон. 1).

За 2¹/₂ роки війни агітаційна проти-воєнна література зросла, і на українській території появились прокламації Петербурзького походження, де підпольне революційне життя билось живіше ніж на Україні. Але і тут, особливо після Цімервальда, число прокламацій стало зростати. Прокламації адресувались до мас, до війська, і уряд, знаючи про те, що агітацію ведеється, і передбачаючи неминучість пропаганди зуживав всіх сил щоби викрити та вислідити ту пропаганду та агітацію.

В справах Київського Арх. Ж. Упр. заховався вказівки на те, як старанно, хоч по суті безрезультатно, проводила жандармська влада шукання винних в „паціфістичній пропаганді“. В 1914 році звертають увагу жандарми на те, що в „дієвій армії, по госпиталях, лазаретах, у військових ешелонах шириться революційна і паціфістична література таким способом, що вона вкладається в легальні і допущені до читання у війську газетні аркуші та журнали“. Виновників цієї агітації жандарми гіпотетично вбачають, розуміється, в „евреях, ведущих агітацію на немецкіе деньги“. Одночасно з тим бачимо, що жандарми додумуються до існування й іншої категорії винних в анти-воєнній пропаганді. Жандарми називають цю категорію так: „дамы и барышни, посещающие раненых воинов“; іноді ця категорія поширюється тим, що вказується на студентів, і взагалі на інтелігенцію, що працювала під час війни у військових лазаретах. Але здебільшого в тій праці ліберальної і соціал-„оборончеської“ інтелігенції нічого „проти-воєнного“ не було. Лойяльна й патріотична інтелігенція тільки намагалася ширити свій, по суті не страшний, але жахливий для заскоружлих охранных—лібералізм. В жовтні 1914 р., напр., київський губернатор дізнався якимось способом, що в продовольчому та перев'язочному пункті, що містився в Київському Політехнічному Інституті, і якого обслуговували студенти та професори цього Інституту, поширюють проти-урядову пропаганду студенти-політехніки. Перевірка цих чуток, що її зробив начальник київського жандармського управління, не дала жадних підтверджень тих чуток. Була справді якась історія з протестом ранених, але його було викликано з причини гнилої провізії, що нею годували в шпиталі, і нічого політичного в собі він не мав. Інтересні ті загальні висновки, до яких мусів прийти начальник ж. упр., про революційну роботу в лазаретах. „Установленным наблюдением — формулував він результати своїх шукань,—пока не представилось возможным зарегистрировать ни одного факта, чтобы кто либо из студентов позволил себе вести преступную пропаганду. Агентура указывает, что среди революционных деятелей за последнее время начало обрисовываться стремление использовать уход за ранеными в госпиталях и лазаретах, но при настоящем патриотическом подеме общества и войск, деятельность преступных элементов может выразиться не в форме пропаганды чисто революционных идей, а в пределах легальных возможностей,

1) Ibidem.

т. е. в предоставлении раненым газет прогрессивного направления и тенденциозной литературы. Таким образом, при должном контроле за снабжением нижних чинов печатными произведениями и возложении на когонибудь ответственности за надзор в этом отношении, пропаганда может быть сведена на нет.

Циркулирующие в настоящее время сведения о ведущейся будто бы пропаганде в лазаретах пока носят голословный характер¹⁾.

Крім цих висновків, ми маємо ще дуже інтересну зводку того ж самого начальника жандармського управління полковника Шределя, що робив він для доклада київському губернаторові. Ця зводка малює і побоювання влади перед ліберально-конституційним рухом, що пускає міцні організаційні ростки в таких об'єднаннях, як Всеросійський земський та міський союзи, і ще більший страх перед анти-мілітарною пропагандою, що її ширили революційні групи на фронті і в краю. Наводимо цю жандармську зводку. Писав її полк. Шредель до київського губернатора 30/X 1914 р.

„Имею честь сообщить в-му п-ву, что агентура, направленная мною для наблюдения и предупреждения революционной пропаганды в лазаретах, а также за возможным снабжением раненых изданиями левого направления, дает указания, что революционные группы пока воздерживались от активных проявлений в этом отношении, но в то же время агентура отмечает, что среди оппозиционной правительству интеллигенции, принявшей широкое участие в той или иной форме помощи раненым, замечается старание использовать установившуюся через раненых нижних чинов связь с „народом“.

Среди местных революционных элементов циркулируют определенные сведения, что лидерами от партии, в особенности „конституционно-демократического“ лагеря, выработан лозунг, дошедший до Киева из Москвы, — „вести безпартийную пропаганду среди раненых путем чтения им беллетристики, газет, журналов и т. п., объясняя прочитанное под известным углом зрения“.

Означенный лозунг, выработанный в Москве, принят и в провинции по тем соображениям, что вести пропаганду по определенной программе среди временных слушателей, так сказать мимоходом, нет возможности и таким образом самый тип организации пропаганды принял не совсем обычную форму, т. е. здесь нет обычных руководителей, программы и прочих атрибутов революционных партий и кружков, а есть лица, объединенные общею мыслью, разсыпанные по многочисленным лазаретам, благотворительным комиссиям, комитетам и т. п. и каждый делает то, что ему представляется возможным в данный момент в пользу „прогресса“, имея целью подготовить сырой материал для будущей партийной работы. Также замечается большое стремление со стороны оппозиционной интеллигенции завязать побольше связей с семействами раненых, в особенности из крестьян.

Одновременно с сим, я считаю долгом остановить свое внимание и на той массе, которая влилась в состав лазаретов в качестве лиц, добровольно предложивших услуги по уходу за ранеными и занявших ответственные должности заведывающих, патронесс и т. п.

В этом отношении пришлось отметить, что выбор достойных лиц и так сказать фильтровка предложивших услуги совершенно ускользают от влияния правительственной власти и инициативу взяли в свои руки люди из „общества“, т. е. именно из той интеллигенции, среди которой глав-

1) Арх. К. Охр. Отд., 1914, № 65.

ным образом и развиваются „конституционно-демократические“ идеи. Лица последней категории, состоя заведывающими отделениями и палатами, пользуются захваченным ими правом безконтрольно, и было бы ошибочно предполагать, что, „кадет“, вошедший в роль руководителя, не составит вокруг себя атмосферы наружного кажущегося спокойствия, и не воспользуется возможностью устранить от себя лиц даже беспартийного направления, но чуждых ему по политическим воззрениям.

Суммируя вышеизложенное, имею честь высказать мнение, что я полагаю бы крайне необходимым теперь же отменить систему принятия в лазареты добровольных участников по уходу за ранеными и распорядителей и установить в этом отношении, если не полный административный контроль, то во всяком случае зависимость приема от представителей административной власти, с обязательством вести точную регистрацию постоянного и временного личного состава лазаретов по уходу за ранеными. Такой контроль необходим также и потому, что вливающаяся в армию масса выздоравливающих раненых, будучи обработана в оппозиционном правительстве направлении в лазаретах тыла легче усвоит призыв со стороны групп революционной молодежи, могущий передаться по фронту действующей армии: „Довольно военного угара. Не объединением, а дружной борьбой с царизмом добьемся мы счастья родины“. А те из вас, кому придется служить в войсках, по заключении мира пусть скажут себе и солдатам: „Не возвращать оружия, товарищи. Прошло время борьбы за землю и волю“.—Долой войну, долой самодержавие. Амнистия политическим ссыльным и заключенным! Да здравствует демократическая республика!“.

Этот призыв киевской группы партии социалистов-революционеров к „Товарищам студентам“ изложен в воззвании, обнаруженном 29 сего октября в г. Киеве в большом количестве экземпляров.

Таким образом явствует, что общая масса ныне патриотически настроенной молодежи, все таки продолжает выделять группы противоправительственных агитаторов, борьба с которыми не представляет особых затруднений, так как действия молодежи всегда откровенны в противоположность лицемерному поведению людей зрелого возраста, какими являются „кадеты“ и лица прочих „оппозиционных групп“¹⁾.

Серед війська справді повільно наростало почуття і втоми, і огиди від війни, недовіря до уряду і бажання покинути криваву бойню. Влада мусіла ловити кожен натяк на пропаганду серед війська, уже не ліберальну, а революційну. Верховний начальник санітарної частини принц Ольденбургський, пробуваючи в Києві, почув десь, що „в настоящее время среди вновь призванных запасных нижних чинов идет усиленная весьма деятельная пропаганда, которой преимущественно занимаются бывшие шахтеры, т. е. призванные из числа рабочих каменно-угольных и других шахт“²⁾. І жандармська влада і штаб київської військової округи напружив всіх своїх сил та старань, щоби викрити агітаторів поміж сотнями робітників копалень, що служили по військових частинах округи. Про кожного садата-шахтаря наводились найдокладніші відомості, і буквально вся Росія брала участь в тій ревізії, бо шахтарі в частинах Київської округи були звідусіль—і з Донецьких копалень і з Уральських шахт. Так не вдалося нічого і нікого викрити. Анти-воєнні настрої ширилися стихійно і кінцевим результатом того ширення явились події 19.7 року.

1) Ibidem.

2) Ibidem.

Трудно говорити про ту безпосередню ролю, яку в наростанні проти-воєнних настроїв грала нелегальна агітаційна література. Для того, щоб точно відповісти на це питання, треба було б докладно вистудіювати тиражі нелегальних видань, одраховавши від них ті досить численні паки, що їх відразу після виходу арештовувала поліцейська чи військова влада, треба було б також вистудіювати райони ширення літератури й т. д. Трудно навіть сказати, чи можна ті досліди перевести з належною повнотою та точністю.

Тим часом, хочемо ми подати читачеві, з нагоди 10-ти ліття оповіщення світової війни, де-які зразки анти-воєнних прокламацій, що ширились на Україні.

Частина з них українського походження, тоб-то або українськими політичними організаціями видана, або вийшла на українській території. Друга частина — це ті прокламації, що виходили по-за межами України, але ширились і на Україні або на південно-західному військовому фронті. Той факт, що вони справді тут ширились, засвідчується київськими жандармськими властями, що старанно розшукували на підвладній їм території прокламації та колекціонували їх.

Першою друкуємо ми славну відозву Цімервальдської конференції, що ширилась на Україні в російському тексті. Відозва II-ої конференції в Кінталі до України, очевидно, не дійшла, і в масах не була знана. Зовсім не вміщаємо ми зразків тієї агітаційної літератури, що, підбурюючи салдат не воювати, виходила не з мотивів інтернаціональної солідарности трудящих мас, напр., література „Союзу визволення України“, або прокламації австрійського уряду до салдат-євреїв російської армії з закликом не обороняти царський уряд, що пригноблює євреїв.

Прогалиною в нашій збірці явиться відсутність українських Шевченківських відозв (на роковини Шевченка 26/II — видаваних) різних українських груп та партій, в яких виразно виголошувалось „Геть війну“. Але ці відозви мають увійти в інше видання, виключно присвячене Шевченківським дням.

Прокламація „Бунда“ ширилась і в єврейському, і в російському тексті. Ми наводимо останній. Відозву до поляків від імени Генерального Комітету Союзу Польського Народу друкуємо не з оригіналу, а з жандармської копії і в жандармському ж перекладі.

О. Гермайзе.

I.

Интернациональная социалистическая конференция в Циммервальде (Швейцария).

ПРОЛЕТАРИИ ЕВРОПЫ!

Болше года длится война. Миллионы трупов покрывают поля сражения, миллионы людей превращаются на всю жизнь в калёк. Европа превратилась в гигантскую человеческую бойню. Трудями многих поколений созданная культура отдана на расточение. Самое дикое варварство торжествует нынче свою победу над всем, что составляло гордость человека.

Какова-бы ни была правда относительно непосредственной ответственности за возникновение войны — одно несомненно: война, породившая этот хаос является плодом империализма, т. е. стремления капиталистических классов каждой нации питать свою жажду прибыли эксплуатацией человеческого труда и естественных богатств всего мира.

Хозяйственно отсталяя или политически слабыя націи попадают при этом в кабалу к великим державам, которыя стремятся в этой войнѣ кровью и желѣзом в соотвѣтствіи со своими интересами перековать заново карту Европы. Цѣлым народам и странам как Бельгія, Польша, Балканскія государства, Армения— грозит судьба стать предметом торговли в игрѣ компенсацій и быть анексированными цѣликомъ или кусками.

Движущіяся силы войны обнажаются в ея теченіи во всей свсей изменности. Лоскут за лоскутом спадает тот покров, который должен был скрывать смысл міровой катастрофы от сознания народов. Капиталисты всѣх стран, которые из пролитой народной крови чеканят червонное золото барыша, утверждают, что война служит защитѣ отечества, демократіи, освобожденію угнетенных народов. Они лгут. *На самом дѣлѣ они потребуют на полях опустошеній свободу собственнаго народа вмѣстѣ с независимостью друиых націй.* Новые пути, новыя цѣпи, новыя тяготы вырастают из войны и пролетариату всѣх стран побѣдоносных как побѣжденных придется влечь их на себѣ. Подъем благосостоянія был возвѣщен при началѣ войны, — нужда и лишенія, безработица и дороговизна, голод и эпидеміи являются дѣйствительным послѣдствием ея. Военные расходы будут в теченіе десятилѣтій поглощать лучшія силы народов, угрожая уже завоеванным социальным реформам и препятствуя каждому шагу вперед.

Культурное опустошеніе, экономической упадок, политическая реакція таковы благословенные плоды этой ужасающей рѣзни народов.

Так война раскрывает *подлинную сущность новѣйшаго капитализма* который стал несомвѣстимым не только с интересами рабочих масс, не только с потребностями историческаго развитія, но и с элементарнѣйшими условіями человеческого общежитія.

Правящія силы капиталистическаго общества, в руках которых покоились судьбы народовъ, монархическія как и республиканскія правительства, тайная дипломатія, могущественныя предпринимательскія организаціи, буржуазныя партіи, капиталистическая пресса, церковь, оныя всѣ несут на себѣ всю тяжесть ответственности за эту войну, которая возникла из питающаго их и ими охраняемаго общественнаго порядка и ведется во имя их интересов.

РАБОЧИЕ!

Эксплуатируемых, безправных, униженных—вас при возникновеніи войны, когда нужно было посылать вас на бойню, навстрѣчу смерти—назвали товарищами и братьями. А теперь когда милитаризм вас увѣчит, терзает, унижает и губит, правящіе требуют от вас отказа отъ ваших интересов; ваших цѣлей, ваших идеалов словом: рабскаго подчиненія так называемому національному единству. Вас лишают возможности выразить ваши взгляды, ваши чувства, вашу скорбь, вам не дают выдвигать ваши требованія и отстаивать их. Пресса подавлена, политические права и свободы растоптаны ногами—военная диктатура правит бронированным кулаком.

Мы не можем, мы не смѣем болѣе молчаливо переносить это положеніе, которое угрожает всей будущности Европы и человечества. В теченіе десятилѣтій социалистическій пролетаріат вел борьбу против милитаризма. С возрастающей тревогой его представители занимались на національных и интернациональных с'ѣздах вопросом о все болѣе угрожающе выраставшей из имперіализма опасности войны. В Штут-

гартъ, в Копенгагенъ, в Базелъ международные соціалистическіе конгрессы указали пролетаріату пути борьбы.

Соціалистическія партіи и рабочія организации разных стран, участвовавшія в этих постановленіях, попрали однако с начала войны ложившіеся на нихъ обязательства. Ихъ представители призвали рабочих к пріостановкѣ классовой борьбы, единственного возможного и дѣйствительнаго средства освобожденія пролетаріата. Они голосовали за военные кредиты въ распоряженіе господствующих классов, они представили себя в распоряженіе правительства для разныхъ услугъ через посредство своей прессы и особыхъ дословъ они пытались перетянуть нейтральных на сторону политики своихъ правительствъ, они представили под видомъ соціалистическихъ министровъ своимъ правительствамъ заложниковъ для—охраненія національнаго единенія и такимъ образомъ они взяли на себя предъ рабочимъ классомъ, предъ его настоящимъ и будущимъ отвѣтственность за эту войну, за ея цѣли, и за ея методы. И подобно отдѣльнымъ партіямъ несостоятельнымъ оказалось также и признанное представительство соціалистовъ всѣхъ странъ: международное соціалистическое бюро.

Эти обязательства являются одной изъ причинъ того, что интернаціональный рабочий класъ, который не поддался національной паникѣ перваго періода войны или освободился отъ нея, еще до сихъ пор, во второмъ году рѣзни народовъ, не нашелъ никакихъ средствъ и путей, чтобы приступить къ рѣшительной борьбѣ за миръ одновременно во всѣхъ странахъ.

Въ виду этою нестерпимаю положенъ я собрались мы представители соціалистическихъ партій, профессиональныхъ союзовъ и ихъ меньшинствъ, мы нѣмцы, французы, итальянцы, русскіе, поляки латыши, румыны, болгары, шведы, норвежцы, голландцы и швейцарцы, мы, которые стоимъ не на почвѣ національной солидарности съ классомъ эксплуататоровъ, а на почвѣ интернаціональной солидарности пролетаріата и на почвѣ классовой борьбы, мы собрались для того чтобы вновь возстановить порванные международныя связи и призвать рабочий класъ вспомнить о своемъ долѣ по отношенію къ самому себѣ и приступить къ борьбѣ за миръ.

Эта борьба—борьба за свободу за братство народовъ, за соціализмъ. Необходимо начать борьбу за миръ безъ аннексій и контрибуцій. Такой миръ возможенъ только при осужденіи всякихъ помысловъ о насиліи надъ правами и свободами народовъ. Занятіе цѣлыхъ странъ или ихъ отдѣльныхъ частей не должно вести къ насильственному присоединенію. Никакихъ анексіей ни открытыхъ, ни скрытыхъ, никакихъ насильственныхъ экономическихъ присоединеній, которыя вслѣдствіе неизбежно связаннаго съ ними политическаго безправія носятъ еще болѣе невыносимый характеръ. Самоопределеніе націй должно быть непоколебимой основой національныхъ отношеній.

ПРОЛЕТАРІИ

Съ начала войны вы отдали вашу дѣйственную силу, вашу отвагу вашу выносливость на службу господствующимъ классамъ. Теперь вы должны начать борьбу за свое собственное дело, за священную цѣль соціализма, за освобожденіе подавленныхъ народовъ и поработченныхъ классовъ путемъ непримиримой пролетарской классовой борьбы.

Задача и обязанность соціалистовъ воюющихъ странъ—приступить со всей рѣшимостью къ этой борьбѣ, задача и обязанность соціалистовъ нейтральныхъ странъ—поддержать всѣми дѣйствительными средствами своихъ братьевъ в этой борьбѣ противъ кроваваго варварства.

Никогда раньше в мировой истории не было больше настоящей больше высокой, больше благородной задачи, выполнение которой должно явиться нашим общим делом; нѣтъ таких жертв, нѣтъ таких тягот, которыя были бы слишком велики для достиженія этой цѣли: мира между народами.

Рабочіе и работницы! Матери и отцы! Вдовы и сироты! Раненные и искалѣченные! Ко всемъ вамъ кто страдает отъ войны и черезъ войну, ко всемъ вамъ мы взываемъ:

Черезъ границы, черезъ дымящіеся поля, черезъ разрушенные города и деревни.

ПРОЛЕТАРИИ ВСѢХЪ СТРАН ОБЪЕДИНЯЙТЕСЯ!

Циммервальд, (Швейцарія) сентябрь 1915 г.

Отъ имени интернаціональной соціалистической конференціи.

За нѣмецкую делегацію — Георгъ Ледебур. Адольфъ Гофман.

За французскую А. Бурдерон. А. Мерргейм.

За итальянскую Г. Е. Модильяни. Константино Лаццари.

За русскую Н. Ленин. Павелъ Аксельрод. М. Бобров.

За польскую Ст. Лапинскій. А. Барскій. Ч. Ганецкій.

За Балканскую соціалистическую федерацію: отъ имени румынской:

Х. Раковскій, отъ им. болгарской: Василь Колларов

За шведскую и норвежскую: Э. Хеглунд. Туре Нерман.

За голландскую: Г. Ролланд-Гольст.

За швейцарскую: Робертъ Гримм. Шарль Нэн.

Независимая рабочая партія Англіи заявила свое согласіе с задачами конференціи и назначила специальныхъ делегатов. Но правительство „свободной демократической Англіи“ не выдало делегатамъ паспортовъ, такъ что поѣздка ихъ на конференцію не могла состояться. По этой причинѣ манифестъ, с основными положеніями котораго независимая рабочая партія согласна, не могъ быть подписанъ представителями англійскаго рабочаго класса.

2.

Россійская Соц.-Демократ. Рабочая партія.

Пролетаріи всѣхъ странъ соединяйтесь!

ТОВАРИЩИ!

Сотни тысячъ, миліоны рабочихъ и крестьянъ оторвали отъ семей, отъ мирной работы и посылаютъ на встрѣчу смерти. Берутъ нашихъ отцовъ, братьевъ, мужей, сыновей и гонятъ на бой, заставляютъ убивать нашихъ братьевъ, убивать такихъ же рабочихъ, только другихъ странъ.

Каждую минуту рѣкой можетъ политься кровь и сейчасъ уже лютя цѣлыя моря слезъ по всему міру.

За что-же, для чего все это дѣлается? Чьи интересы защищать будутъ тѣ миліоны нашихъ братьевъ, которыхъ мобилизуютъ сейчасъ по всей Европѣ?

Прежде всего интересы капиталистовъ и помещиковъ, интересы нашихъ эксплуататоровъ—Чтобы они могли получать прибыль, они должны рынокъ для продажи своихъ товаровъ. Рабочихъ посылаютъ завоевывать эти рынки.

У насъ въ Россіи голодаютъ миліоны крестьянъ, нищенская заработная плата у большинства рабочихъ. Чтобы внутри страны могли промышленники найти сбытъ своимъ товарамъ нужно улучшить положеніе рабочихъ и крестьянъ, нужно улучшить ихъ покупательную силу. Вмѣсто того, чтобы дать землю крестьянамъ, повысить заработную плату рабочимъ и организовать внутренній рынокъ для товаровъ, правительство пытается захватить чужіе земли.

Нам говорять, що эта война является защитой свободы и независимости наших братьев—Сербов.

Не вѣрьте этому товарищи!

Сербію сдѣлали только предлогом, колоніальная политика рускаго правительства сдѣлала неизбежной эту войну.

Это ищут рынка для промышленников, это стараются закрѣпить земли за помѣщиками, не желая дать ихъ крестьянам и обрекая их на нищету и голод. Это стараются рабочих держать в тѣх невыносимых условиях, в каких они живут сейчас. Для этого, кровавое самодержавное правительство захватывает Персію и Арменію. Там оно столкнулось съ интересами нѣмецких эксплуататоровъ и начинается кровавая, безпощадная всемірная война.

Товарищи! Насъ заставляютъ проливать кровь, нашихъ братьевъ гонять на убой, что бы еще больше увеличить гнет нищеты и эксплуатации. Хотятъ вѣчнымъ сдѣлать иго кровавого царскаго самодержавія, заставляютъ насъ самыхъ ковать для себя цѣпи.

Товарищи, мы должны всѣ какъ одинъ сплотиться в дружной борьбѣ за освобождение родины отъ гнета помѣщичьяго самодержавія.

Только революція, только сверженіе этого кроваваго самодержавія, конфискація помѣщичьихъ земель и надѣленіе ими крестьянства, только 8-ми часовый рабочий день и Демократическая-Республика дадутъ возможность Россіи развиваться и безъ кровавыхъ завоеваній!

Долой самодержавіе насильников!

Долой войну!

Да здравствуетъ Демократическая Республика! ¹⁾

Да здравствуетъ Революція!

*Да здравствуетъ Россійская Соціалъ-Демократическая Рабочая
Партія!*

Да здравствуетъ социализмъ!

Кіевскаго Комитета Р. С.-Д. Р. П.

Іюнь. 14 г. 13000

Відозва друкована звичайним шрифтом на одній стороні вузької шпальти.

3.

Українська Соціалъ-Демократична Робітнична Партія.

Пролетарі усіх країв єднатесь!

ТАВАРИШИ РОБІТНИКИ!

Настав тяжкий для нас час. Вісім найбільших в світі держав об'явили одно одному війну. По всім світі лється горяча кров трудового люду, городських робітників—пролетарів та селян—хліборобів: з усіх країв правительства позгонювали силу народу і ведуть їх як телят покірних, у вогонь смертельний, звідки мало хто повернеться до дому живий та здоровий і серед українського народу не позоставалося мабуть і одної сем'ї, де б чоловік, батько, брат або син не пішов геть далеко світ за очі, покинувши роботу, сем'ю, дітей, пішов і може вже не вернеться, зоставшись на чужій стороні мертвим, або вернеться покалічений без ніг чи рук, або з тяжкою на все життя хворобою; і коли спитаєтесь: „Хто ж поробив це все, хто винен у тому, що ми посиротіли, що кров'ю нашою залиті далекі поля, що тілом наших братів годуються дикі птахи? Кому

¹⁾ Див. прим. на стор. 140.

мало було поту, що ми день у день лиємо на каторжній нашій роботі біля землі, по фабриках та заводах, серед злиднів та горя?“, коли ми питаємо про це, то нам говорять, що це німці на нас напали, що ми тільки боронимося од ворога та визволяємо братів славян. Не вірте, брати, тим, хто каже вам таке, народ німецький, хлібороби та робітники, так само не хотів війни як і наш і там у них, як і в нас силою погнали народ не спитавши його, чи хоче він кров свою пролити не знать за кого і віщо. Панам, бачите, багатирам, правительству хочеться війни, ім увесь світ хочеться загарбати, упитись кров'ю нашою робітничою. Пани побились поміж собою, а ми кров свою проливаємо за них, німецьким панам хочеться собі земельки придбати, а нашим російськам собі, німецьким багатирям, фабрикантам та купцям хочеться кишені з робочої праці набити, а російським—собі. Подумайте, брати, над тим, що дадуть вам після війни. Як і раніш гнулись ви над риллею та по фабриках та заводах, так і тепер будете, а хто повернеться до дому калікою, неадатним до праці, тому один шлях — з торбою йти і чи варт воювати за те, щоб хтось з наших гнобителів жив краще ніж живе тепер і ми завсігди говорили що не треба воювати, війна то панська вигадка, а робочим людям війна не несе нічого доброго, вона в них візьме сотні тисяч братів, та синів, вона зоставить мільйони вдів та сиріт, вона накладе, бо вже й наклала на шию робочого люду нові податки. Тільки сили ми не маємо, щоб зараз повстати проти правительства та припинити війну. Бо темний наш народ, бо на його шиї і пани чужі, московські, що сміються з нашої мови, називаючи її „хохлацькою“, що деруть з нас шкуру на свою втіху, а ми слухалися їх та позабувалися про те, хто такі ми, куди й до чого нам треба йти. Російські царі роздавали нашу землю своїм прихвостням—панам, замість наших давніх вільних порядків вони позаводили свої, вони силою забирають наших синів у москалі, а тих, хто намагається здобути волі для робочого люду, вони садовлять по тюрмах та засилають у Сибір.—Та ми живемо не тільки у Росії. Була у Австрії така країна, що зветься Галичина, живуть там такі самі українці, як і ми. Тяжко їм зпершу доводилося, та завзятою боротьбою вибороли вже вони де-яких прав. Побачило російське правительство, що не вдається йому нічого зробити з своїми хохлами, поки в Галичині вони можуть вільно робити що схочуть, і рішило або підвоювати під себе Галичину і завести там свої порядки, або хоч вибити трохи хохлів, щоб їх менше зосталося. та правительству було з ними менче клопоту. Важко йти вбивати кого б то не було, а ще важче йти проти рідних братів, та не маємо сили ми зараз припинити це братовбивство, бо в нас кожен сам по собі, ми, незгуртовані, роз'єднані поміж собою, через те мусимо ми зараз гуртуватися—організуватися, щоб набравшись сили повстати против війни, боротись за права наші, за волю, за кращий лад соціалістичний, де не буде ні мужика, ні пана, ні робітника, ні капіталіста, нам треба звалити своїх ворогів а вороги наші—пани і багатири—капіталісти що сами нічого не роблять, а з праці нашої живуть—уряд, цар, міністри, великі чиновники; що не дбає про добро народне, а панам та дукачам допомагає і за їх інтереси посилає нас на братовбивчу війну, вони держать у темряві нас, забороняють книжки, де пишеться про кривди народні, учать у школі чужою мовою, щоб не порозумнішали ми й не побачили, що ми маємо право на краще життя. Будемо ж браття готові до повстання до боротьби не з німцями, а з своїми гнобителями—урядом та панством, що на нашій шиї сидять, кров нашу п'ють. Знайте, як і тепер скоримось панству, як тепер не скинемо його геть, то довго ще прийдесться ждати слушного часу.

Збирайтеж сили браття, здобуйте зброю, а ту, що видало вам правительство не оддавайте назад, бо знадобиться вона для боротьби з урядом, який тільки за тим і дивиться, щоб боронити панство, обороняти той лад, в якому найкраще пан може обирати мужика. Робітники, приставайте до своєї робітничої організації, яка бореться за ваші права, бореться проти капіталістів, що видавляють з нас усі соки і вашою працею здобувають собі багатства.

Геть війну..., геть панів гнобителів і їхнього оборонця—правительство.

Хай живе автономія України! ¹⁾

Хай живе воля народня! Хай живе соціалізм!

Збільшуйте ряди Української Соціально-Демократичної робітничої партії!

Надруковано звичайним друкарським шрифтом, чітко, на одному боці паперу довгого формату.

4.

Українська Соціально-Демократична Робітничая Партія.

Пролетарі усіх країв єднайтеся.

Т О В А Р И Ш І.

Сьогодні—трюхлітні роковини страшних і кривавих ленських подій, коли російський уряд просто навтіху капіталістам замордував сотні безвинних робітників...

Під відблиск тих пожарів, од котрих палають села і міста знівченої Бельгії, Польщі, Сербії, Литви, Арменії, східної франції і нашої до щенту знищеної галичини, під многотисячний рев гармат, яких ніколи ще не бачив світ, під стогін і крик скалічених і конаючих мільонів людей, яких з усіх боків підстерегає хижая смерть—з під землі і на землі, на воді і під водою, з під хмар і з над хмарами в часи світової війни, якої, ще не бачила земля, згадує сьогодні многонаціональний пролетаріат російської держави 9 апріля ²⁾ року.

Цієї події ніщо не в силі заслонити перед нашими очима. Ніколи робітництво наше не забуде тої науки, що дає йому оте страшне душегубство російського царату, воно завжди нагадує робітництву про його заклятого внутрішнього ворога-ката, російське правительство.

Той ворог не спиняється ні перед чим, а в його в руках увесь державний апарат, і цей апарат, всі його установи (законодавство, суд, військо, поліція і т. инш.), це все один могутній прес, за допомогою якого сучасний капіталізм видушує з робітництва його кров і додаткову вартість (баріші). Але ж докі пануватиме на світі така кривда. Може ж такі схаманеться ота ненаситна буржуазія зо своїм вірним попихачем-урядом. Ні, всі надії на це раз на завжди розвіяв сам уряд—його міністр в державній думі безсоромно кинув просто у вічі всьому робітництву свій розбішацький виклик: „так було, так буде“.

Та ні, тепер вже гірш, як було. Тоді вільніш лунало в державній думі слово робітниче; тоді ще поліцаї не виганяли з думи представників пролетаріату. Тепер же російський царат вже карає робітничих депутатів

¹⁾ Гасло автономії України висовувала У. С.-Д. Р. П., як вимогу, що здійснитись маля в умовах буржуазної державности; потреба автономії мотивувалась розвитком продукційних сил України, що стримувався при пануванні централістичної системи.

²⁾ Пропуск в оригіналі.

лише за одну належність до робітничої фракції, і кинувши їх у тюрми, хоче зовсім знищити фракцію, щоб нікому було прилюдно обставати за робітників—царат хоче далі ссати кров робітничу, хоче далі гноїти пролетаріат в ярмі, але так, щоб навіть нечути їх протесту, їх докорів; їх стогону. Уряд хоче задушити в думі вільне слово, в кайдани закувати вільну думку робітничу.

Однак і цього йому мало... Підганяючи штиками та нагаями, він нацьковує робітників різних держав одні на одних, він випихає мільйони їх на братовбивчу війну, щоб здобути нові ринки для своїх дукарів-капіталістів... та доки робітництво буде лити ріками свою кров за буржуазію, доки робітництво буде своїми кістками, своїм трупом торувати шлях до ще більшого розцвіту капіталізму, до ще гіршого поневолення.

Невеликої частини тих сил, тої крові, що зараз летється на війні було досить, щоб пролетаріат російської держави виборів собі волю, здобув свої права, а тоді здобув життя нове й лад новий.

Нехай же українське робітництво добре затамить все, що каже йому кривава подія 4 априля, нехай воно, не гаючись, гуртується біля свідомого українського пролетаріату на чолі з українською Соціал-Демократичною Робітничою партією. Нехай українське робітництво свідомою і організованою могутньою лавою стане в рядах усього свідомого робітництва російської держави, то тільки єдина робітничо-організована маса здолає конче звалити царат і закласти демократичну республіку на федеративних підвалинах.

Пора наближається, час не жде. Краще оддати життя, скласти голову за волю, за ясну будучину робітництва, за для загального добра, а не за жменьку людодів, за катів ненаситних, за багатирів-жмикрутів.

Тепер вони вже більш нікого не здурять.

Геть з війною. Хай живе революція.

Геть з царатом. Хай живе Демократична Республіка.

Хай живе автономія України.

Надруковано звичайним друкарським шрифтом, на одному боці паперу середнього формату; багато слів трудно розібрати, бо розмазалась друкарська фарба.

5.

ТОВАРИШІ.

Знову вимагають від нас сил, сил, для того, щоб підтримувати сю братовбивчу війну.

Вона нам не потрібна: вона руйнує наші землі й вкриває їх сльозами і кров'ю. Але ми йдемо, бо нас примушують ті кати, по волі яких війна виникла. Вже другий рік вона тягнеться, але користь від неї невеликою гурткові капіталістів-визискувачів. Простий же нарід шле мільйони своїх синів, які л'ють свою кров а воріг лютує й нових вимагає й нищить тих, що лишилися дома, не даючи їм і нам вільно піднести той протест проти війни, що

ТОВАРИЦІ.

Снова требуют от нас сил, сил для того, чтобы поддерживать эту братоубийственную войну. Она нам не нужна; она разоряет нас.

Но подчиняясь силѣ мы идем... 2-й год длится кровавая война на пользу небольшой кучки капиталистов-эксплоататоров. Народ же посылает своих сыновей проливать за других свою кровь. И они гибнут не только на фронтѣ, но и в тылу, не имѣя возможности свободно высказать протест против войны, который громко прозвучал на социал-конференции в Циммервальдѣ.

Не забудем же этого и сбере-

голосно пролунав на соціал. з'їзді в Циммервальді. Будемо пам'ятати це кожної хвили й збережімо по змозі свої сили, щоб знищити той царат, який тепер примушені захищати. Хай знають кати, що не радо йдемо ми, а з болем і жагучим вогнем ненависти в серцях наших. Ганьба й смерть тим тиранам, хай мир живе, хай згине „в'язниця народів“. Нехай живе кожен на рід вільно.

ГЕТЬ ВІЙНУ.

К. 1) 14/IV—16 р.

Група ст.-політ.

жем свои силы чтобы низвергнуть царат, который мы теперь принуждены защищать. Пусть знают, что починаясь грубой силъ, идем мы на это кровавое дѣло.

Позор и смерть этим тиранам. Долой „тюрьму народов“. Да здравствует мир и свобода народов.

ДОЛОЙ ВОЙНУ.

К. 1) 14/IV—16 г.

Группа ст. политехников.

Прокламація написана двома мовами: українською та російською. Відбита на гектографі чорною фарбою, великим, чітким шрифтом, писаним від руки під друк. Гектографовано на розгорнутому малому аркушеві.

6.

ПРОЛЕТАРИИ ВСѢХ СТРАН СОЕДИНЯЙТЕСЬ.

1-ое мая.

Сегодня 1-е мая...

С ентузіазмом и вѣрою встрѣчал всегда рабочій класс наступленіе этого дня, дня своего праздника, когда одновременно и однодушно пролетаріи всего міра заявляли свои требованія, свои желанія.

И громче всего в этот день раздавался всегда возглас: „Пролетаріи всѣх стран соединяйтесь“, ибо едины стремленія рабочего класса, едина его конечная цѣль, един путь к достиженію ея, путь совмѣстной борьбы пролетаріев, путь классової борьбы за полное освобожденіе.

Подсчитывались в этот день выросшія за год силы борцов, и каждый раз друзья и враги рабочего класса, одни с радостью, другіе с тревогой твердили: эти силы растут. Росли и завоеванія рабочего класса во всѣх областях жизни. И с гордостью могли рабочіе твердить: мы ближе к цѣли.

Сегодня снова наступил день 1-го мая, день праздника пролетаріата. Но угрюмы лица людей труда, нерадостны мысли, смутны и не опредѣленны ожиданія.— Два года войны поколебали в иных сердцах силу и вліяніе тѣх идей, провозглашенію которых посвящен первомайскій праздник.

Да, пролетаріат еще раз'единен. Несмотря на опустошительное дѣйствіе войны, миллионы пролетаріев еще оказывают ей поддержку. Еще не восстановлены связи рабочего Интернаціонала и с недовѣріем взирают друг на друга отдѣльные отряды великой пролетарской арміи.

Мы не должны скрывать от себя всей серьезности этого положенія, но все же озираясь на минувшій год, мы можем с большей рѣшительностью чѣм год назад, сказать: мы ближе к моменту совмѣстных дѣйствій. Мы уже и сегодня можем намѣтить то общее, что объединяет рабочій класс всего міра и что позволяет нам с вѣрой глядѣть в будущее.

1) Київ.

Пролетаріат был и остался врагом всяких захватов и насилий. Враждебный империалистической политикѣ современной буржуазіи, он изо дня в день боролся против непрерывного роста вооруженій, которыя при обостряющей взаимной конкуренціи, неизбежно должны были привести к войнѣ. Пролетаріат всегда требовал мирного разрѣшенія всѣх конфликтов, поддерживал всякія попытки к соглашенію. Такова же была его тактика накануне самой войны, пролетаріат не хотѣл войны, отвѣтственность за нее падает всецѣло на буржуазныя правительства, на буржуазныя партіи; они же несут отвѣтственность и за всѣ опустошенія и жертвы войны.

Враждебный империализму пролетаріат всѣх воюющих стран и сегодня является рѣшительным противником всяких захватов и аннексій вопреки волѣ народов. Протест против подобных аннексій сегодня же уже объединяет пролетаріат всѣх воюющих стран. Да, пролетаріат еще участвует в войнѣ, но его участіе ничего общаго не имѣет с тѣми цѣлями, которыя преслѣдует буржуазія каждой отдѣльной страны. Безсильный помѣшать войнѣ, безсильный прекратить ее собственными усиліями, он вынужден был принять участіе в защитѣ страны, с которой связан, за политическую власть и политическое освобожденіе которой он всегда боролся.

В 1912 году на Интернаціональном социалистическом конгрессѣ в Базелѣ социалисты всѣх стран обязались в случаѣ наступленія европейской войны всѣми мѣрами содѣйствовать скорѣйшему ея прекращенію. Подводя итоги минувшаго года, мы смѣло можем сказать: сегодня мы ближе к этой общей пролетарской цѣли.

Во всѣх без исключенія странах, равно воюющих, как и нейтральных, со стороны организованных рабочих все сильнѣе и настойчивѣе выдвигается требованіе прекращенія международнаго побоища. Отдѣльными социалистическими партіями сдѣланы уже шаги для восстановленія рабочаго Интернаціонала. В том же направленіи работает международное социалистическое бюро в Гаагѣ. Циммервальдская социалистическая конференція, на которой представлены были инныя социалистическія партіи полностью, а другія—в той или иной своей части, является радостным признаком того, что живущая в пролетаріатѣ воля к миру начинает находить дѣйствительное выраженіе.

Но задача, стоящая перед рабочим классом, слишком огромна для того, чтобы за ея разрѣшеніе могли браться отдѣльные, хотя и объединенные отряды международного пролетаріата. Созыв международнаго социалистическаго конгресса, разработка программы мира и методов борьбы за него, мобилизація всѣх сил Интернаціонала в борьбѣ за мир, отвѣчающій интересам народов, за мир, который обладал бы максимальной гарантіей прочности и длительности—вот тѣ задачи, которыя поставлены перед пролетаріатом и о которых он должен задуматься в день 1-го мая.

Небывалыя по своей сложности задачи станут перед всемірным пролетаріатом на слѣдующій день послѣ войны. Борьбу за их осуществленіе рабочему классу Россіи и в частности еврейским рабочим придется сочетать с собственной борьбой за политическую свободу, за гражданское и національное равноправіе. При всем многообразіи внутренних отношеній, при которых будет протекать борьба рабочаго класса в каждой странѣ, успѣшность ея будет в сильнѣйшей мѣрѣ зависеть от степени организованности и согласованности дѣйствій всего международного пролетаріата. Во имя борьбы за полное освобожденіе рабочаго класса, за свѣтлое царство социализма, во имя борьбы за мир, соотвѣтствующій

интересам рабочего класса, рабочие всѣх стран должны сегодня в день 1-го мая объединиться в едином стремлении к немедленному возстановленію Интернаціонала.

Да здравствует международная солидарность рабочего класса!

Да здравствует мир!

Да здравствует социализм!

Апрѣль 1916 года.

Центральный Комитет БУНДА.

Прокламація надрукована шрифтом друкарської машинки і гектографована, чітко і розбірливо. Гектографована на одному листі великого, піваркушного формату, на обох сторінках.

7.

Пролетаріи всѣхъ странъ соединяйтесь.

ТОВАРИЩИ РАБОЧІЕ.

Вотъ скоро три года длится эта кровавая война. Убито шесть милліоновъ народу. 11 милліоновъ искалѣчено и сошло съ ума. Царскому правительству и буржуазіи оказывается мало этихъ жертвъ: они одна за другой въ послѣдующихъ мобилизаціяхъ, исчерпнувъ все трудящееся мужское здоровое населеніе, призываютъ къ переосвидѣтельствванію калѣкъ и физически нездоровыхъ людей, твердо рѣшивъ во имя своихъ интересовъ принести въ жертву до послѣдняго поильца и кормильца рабочей и крестьянской семьи. Израсходовано на веденіе войны 35 милліардовъ народныхъ денегъ. И это оказывается мало. Придумываются новые способы привлеченія рабочихъ массъ къ большимъ расходамъ на уплату займовъ для веденія этой кровавой войны. Преступной политикой царскаго правительства и помѣщиковъ съ одной стороны и безпощадной эксплуатаціей капиталистовъ съ другой стороны трудящаяся масса доведена до нищеты и стоитъ передъ грозой голода и вырожденія.

Но для кровавой войны нужны все новыя и новыя жертвы: нужно не только пушечное мясо на фронтъ, но нужны еще кадры рабочихъ для эксплуатаціи капиталистамъ: нужно, чтобы женщины, дѣти и старики замѣнили оторванныхъ отъ обычнаго труда и убитыхъ и искалѣченныхъ на войнѣ мужчинъ—и для этого неуклонно стараются намъ ввести отжившее крѣпостное право въ видѣ принудительного труда. Всѣ корыстные и подлые дѣла, затѣянные правительствомъ для большей эксплуатаціи и притѣсненія рабочихъ массъ прикрыты мнимымъ патриотизмомъ и они съ своей продажной прессой стараются отвлечь рабочій классъ отъ истиннаго его пути—отъ самостоятельной борьбы за классовое раскрѣпощеніе. Мы рабочие должны требовать прекращенія войны, ибо война ведетъ насъ только къ разоренію и гибели. Капиталистамъ и помѣщикамъ нѣтъ никакого дѣла до народнаго горя и нищеты, ибо ихъ жены и дѣти не мрутъ отъ голода и холода, ихъ матери и жены и сестры въ борьбѣ за кусокъ хлѣба не бросаютъ своихъ дѣтей на произволъ судьбы. Мы должны сказать свое рѣшительное слово. Довольно вамъ распространять свою деспотическую власть надъ всѣми народами, довольно вамъ рѣшать судьбы народовъ, ибо каждый народъ судьбу свою долженъ самъ рѣшить. Намъ ненавистна и нестерпима эта власть и эта деспотическая власть

должна уступить мѣсто всенародному учредительному собранію на основѣ всеобщей равной прямой и тайной подачи голосовъ ¹⁾).

Долой войны.

Долой самодержавіе!

Да здравствуетъ демократическая республика ¹⁾).

Да здравствуетъ международный пролетаріатъ.

Да здравствуетъ социализмъ!

Кіевскій Ком. Россійской соціал.-демократ.
раб. партіи.

Прокламація надрукована звичайним друкарським шрифтом, вузьким корпусом, дуже чітко, на досить гарному папері, формат—чвертка. Друковано на одній сторінці.

8.

Россійская Соціалъ Демократическая Рабочая Партія.

Пролетаріи всѣхъ странъ соединяйтесь.

К Революціонному Студенчеству Россіи.

„Слава победы лишь храбымъ дается.
Срама не знаетъ погибшій въ борьбѣ.
Юность, тебѣ наша пѣсня поется.
Вечная слава тебѣ“

Т О В А Р И Щ И.

Въ годы реакціи, въ годы трудной будничной работы, совершившееся въ нашемъ студенствѣ разслоеніе не могло обнаружитися съ достаточной определенностью за отсутствіемъ вопросовъ, требующихъ для своего разрѣшенія опредѣленныхъ дѣйствій, и въ смрадномъ маразмѣ ублюдочной конституціи выросли и окрѣпли тѣ буржуазно-мѣщанскія настроенія студенчества, которыя только теперь появились со всей своей силой, свидѣтельствуя о полномъ идейномъ банкротствѣ студенчества, какъ цѣлаго, его идейномъ обнищаніи и безшабашномъ оппортунизмѣ. Казавшееся когда то единымъ по своему революціонно-демократическому настроенію, оно теперь, съ обостреніемъ классовыхъ противорѣчій въ обществѣ, раскалывается на двѣ противоположныя другъ другу группы: буржуазно-оппортунистическую, идейно связанную съ сильно окрѣпшей за послѣдніе годы русской либеральной буржуазіей, и революціонно-соціалистическую съ интернаціонально-классовой идеологіей мірового пролетаріата. Совсѣмъ не желая обращаться съ призывомъ къ первой части, мы обращаемся съ нимъ къ товарищамъ, стоящимъ въ сторонѣ отъ соціалистической работы пролетарскихъ организацій. Большая часть студенчества всегда только сочувствовавшая этой работѣ, теперь въ моментъ, когда революціонное воззрѣніе обявываетъ къ сочувствующему дѣйствію, силою событий поставлено въ необходимость, или отказать отъ своего сочувствія и совершенно слиться съ буржуазной частью студенчества, съ русской буржуазіей или отъ мыслей и слов пе-

¹⁾ Вимоги демократичної республіки та скликання установчих в були пунктами програми—пінтішт Р. С.-Д. Р. П.; вимоги ці ставились в передбаченні революційного перевороту, що мав би зліквідувати режим царату, привів би до влади ліберальну буржуазію та селянську демократію і дав би змогу революційному пролетаріатові організуватися й кріпити сили для класової, громадянської боротьби. Революційне гасло програми—тахітішт зводилось до виголошення диктатури пролетаріату. *У. Г.*

рейти к опредѣленно-революціонному дѣйствию, связать себя с пролетаріатом великой борьбой за сверженіе современнаго рабства. Да, студенчество очень много сочувствовало, очень много говорило об интересах народа, слишком много думало, чтобы быть способнымъ хоть что нибудь сдѣлать во имя великихъ идей. Погибали всѣ лучшіе. Сливая свое чувство и волю с чувствомъ народа—и волей голодныхъ и рабовъ, они шли впередъ прямой дорогой героической, горетрудной борьбы с хищной сворой царя—послѣдыша...

Вѣчная память погибшимъ за дѣло святое,
Вѣчная память замученнымъ в тюрьмахъ гнилыхъ,
Вѣчная память сказавшимъ нам слово живое!

А студенчество? Оно увѣряло себя, что занимаетъ опредѣленную идейную позицію и ею оправдывало свое бездѣйствіе и безволіе. И не замѣчало, что давно уже всякая позиція от него ушла и вмѣсто твердаго фундамента опредѣленныхъ идейно-общественныхъ убѣжденій под нимъ грязное болото пошлаго мѣщанскаго оппортунизма. И оно жило так не одинъ год, дышало отравленнымъ воздухомъ идейнаго разложенія, в сомнѣніи своемъ заявляя о высотѣ такой позиціи и абсолютной цѣнности своихъ болотныхъ настроеній. Годы проходили, студенчество погрязало все глубже и глубже...

Міровая война, вспыхнувшая в результатѣ разбойничьей политики господствующихъ классовъ и ихъ правительствъ, поставила со всей рѣзкостью в порядокъ дня такіе вопросы, от немедленнаго отвѣта на которые не возможно было уклониться сколько нибудь цѣльному человѣку. Разные слои русскаго общества по разному отвѣтили на эти жгучіе вопросы, по разному реагировали на развернувшіеся страшныя событія. В студенчествѣ къ этому времени не могло уже быть и не было единаго отношенія к этимъ вопросамъ.

Народ (сколько бы ни лгала буржуазная пресса „о единствѣ націй“) народ (пролетаріатъ и крестьянство) не желал и не желаетъ войны. С нимъ, а не с такъ называемымъ обществомъ шло и идетъ Революціонное меньшинство нашего студенчества. С нимъ оно было на баррикадахъ первой революціи, с нимъ оно страдало в тяжкіе годы реакцій, с нимъ оно пыталось предотвратить кровавую распрю буржуазій, для которыхъ народъ только средство; с пролетаріатомъ оно защищало красное знамя Интернаціонала от дружнаго натиска буржуазіи всѣхъ стран и нѣкоторыхъ учителей социализма.

Одураченные шовинизмомъ немногіе, правда, из студенческаго класса приняли войну и бросились избивать воображаемыхъ угнетателей, защищать „отечество“—государство и денежный мѣшокъ—его звонкую душу. Даже нѣкоторые изъ тѣхъ, которые когда то говорили, что государство—наиболѣе рѣзкое выраженіе классового господства, а современное государство—выраженіе господства буржуазнаго; даже они, считавшіе единственно правомѣрной войной только ту войну пролетаріата с буржуазіей и тиранній „Николая Кроваваго“, войну дѣйствительныхъ рабовъ противъ дѣйствительныхъ угнетателей, с момента начала міровой бойни не нашли ничего лучшаго, какъ только не противодействовать, и этимъ отдѣлили себя отъ большинства своихъ товарищей.

Итакъ ставъ лицомъ к распутинству, спиной повернувшись к пролетаріату, только теперь, после 28 мѣсяцевъ войны, они с ужасомъ начинаютъ сознать, что ихъ руки, поднятыя якобы для защиты угнетенныхъ народовъ, братски сплелись в страшныхъ обѣтяхъ с царизмомъ. Они чувствуютъ, что обмануты, что подобное братанье с царями является главной причиною

затяжної війни, війни без кінця. II-й Інтернаціонал, раз'єднений оппортунізмом, не пожелавший призвать пролетаріат к революційному выступленію в момент возникновенія міровой войны не в состояннї был выполнить роль революційной організації дѣйствія даже в мирное время, когда противорѣчія интернаціоналистических элементов с націонал-соціалистическими не обострялись в нем достаточно остро и в большинствѣ его отсутствовало сознание необходимости немедленно революційных выступленій в случаѣ возникновенія европейской войны. Благодаря неопредѣленности своей практической позиціи он часто заслуживал симпатію радикальствующей интеллигенціи. И если даже в мирное время не мог он сбросить иго милитаризма с народов, то тѣм болѣе не в состояннї был он этого сдѣлать в момент возникновенія „великой“ бойни, когда необходимость рѣшительных шагов поставила против него, необ'единеннаго единством дѣйствія, об'единенную міровую буржуазію. Банкротство практической позиціи II-го Інтернаціонала показало нерѣшительным дѣйствіем в нужный момент. Этот урок исторіи не прошел даром.

Из моря крови и слез, из стонов миллионных искалѣченных выйдет II-й Інтернаціонал—международная организациа революційнаго пролетаріата, организациа дѣйствія, как попытка собиранія сил грядущаго Інтернаціонала; мы в свое время привѣтствовали первую Циммервальдскую конференцію и ея „манифест“ к пролетаріям Европы.

Международный пролетаріат с самаго начала войны, разорвавшей организационную связь его отдѣльных частей, ограничивался только защитой своей соціалистической позиціи от об'единенной против него буржуазіи. Теперь он выходит из стадіи организационной раздробленности в стадію об'единенія на основѣ революційнаго дѣйствія. И с этого момента, товарищи, степень участія в соціалистических организациах есть для каждаго из вас проба на его убѣжденія. С этого момента,—кто не с нами, тот против нас.

Выходите на работу, товарищи, идите в нелегальныя соціал-демократическія рабочія организации. Создавайте свои студенческія организации для борьбы с войной и ея виновниками. Связывайте эти организации с Р. С.-Д. Рабочей Партіей. Работайте и в легальных демократических организациах в духѣ укрѣпленія в них соціалистической и революційной пропаганды.

Берите на себя инициативу выступленій. Разбивайте всѣми возможными средствами обломки иллюзіи освобожденія народов штыками все-россійскаго деспота.

За работу, за работу, товарищи. Вы слышали: К вам, рабочіе и работницы, к вам матери и отцы, вдовы и сироты, к вам раненые и искалѣченные, к вам всѣм жертвам войны взываем мы, протягивая друг другу руки через всѣ пограничныя линии, через поля, залитыя кровью, через руины городов и горы трупов: „Пролетаріи всѣх стран соединяйтесь!“ Эти слова I-го Циммервальдскаго манифеста Вы слышите ли? Два года міровой войны, два года опустошенія, два года кровавых жертв и бѣшенства реакцій. Кто несет за это отвѣтственность? Кто скрывается за тѣми, которые бросили пылающій факел в бочку с порохом? Кто давно уже захотѣл войны и подготовлял ее? Это господствующіе классы. Вы слышали, товарищи? Уложив миллионны людей в могилу, повергнув в горесть миллионы семей, превратив миллионы вдов и сирот, нагромоздив развалины на развалины и разрушив незамѣнимыя культурныя цѣнности, война попала в тупик. Ни побѣдителей, ни побѣжденных, или вѣрнѣе—всѣ побѣжденные, т. е. всѣ изошли кровью, всѣ разорены, всѣ истощены,—таков итог этой полной ужа-

сов войны. Таким образом фанатическія мечты господствующих классов об империалистическом міровом господствѣ не сбылись. Вы слышите ли, граждане? Во время мира капиталистическая система отнимает у рабочаго всякую радость в жизни, во время войны отнимает у него все—даже жизнь: довольно убійствъ довольно сраженій довольно также и опустошеній! Способствуйте всѣми имѣющимися у вас в распоряженіи средствами скорѣйшему окончанію человѣческой бойни. Требуйте немедленнаго прекращенія войны. Поднимайтесь на борьбу, разоряемые и умерщвляемые народы! Смѣлѣй! Помните о том, что вы большинство и если захотите, можете стать силой. Пусть правительства увидят, что во всѣх странах растет ненависть к войнѣ и желанію соціального искупленія. Тогда приблизится час мира среди народов. Долой войну!“ Это слова второго Циммервальдскаго манифеста к разоренным и умерщвляемым народам. Это призывный голос социализма. Мы у порога великих событій. Они не ждут. Не медлите товарищи! Бойтесь притти слишком поздно. На арену залитую кровью, вышли уже передовые отряды Интернаціонала для прекращенія бойни, для разрушенія ненавистнаго рабства, для творчества новых форм жизни. И всѣ новыя и лучшія силы идут к торжеству революціи, идут к празднику возставших народов. Мы не нанесем удара им в спину. Мы пойдѣм за ними. Так вперед же, товарищи! В ногу с рабочими в рядах Россійской соціал-демократической рабочей партіи под красными, под гордыми знаменами непримиримой борьбы.

К отвѣту царскую монархію!

Долой войну!

Да здравствует революція!

Вперед за Временное Революціонное Правительство за Россійскую демократическую республику, за социализм!

Да Здравствует III-й Интернаціонал Революціоннаго Пролетаріата!

*Об'єдиненный комитет студенческих Соціал-Демократических фракцій высших учебных заведеній
Г. Петрограда. —*

9.

Вгорі напис чорнилом:

Добыта Подполковникомъ Якубовымъ агентурнымъ путемъ и проведена въ копій Начальникомъ Контръ-Разв Отд. Штаба Главногоком. арміями Ю.-З. фронта при сношеніи отъ 12 марта 1919 г. за № 1577).

Копія съ копій.

Переводъ съ польскаго.

Братья соотечественники.

Страшная война, начатая Царемъ и партіей капиталистовъ съ эгоистической цѣлью, ужасомъ охватываетъ Ваши сердца. Вся Польша стала мѣстомъ сплошной бойни, залитымъ кровью и покрытымъ горами труповъ польскихъ сель и городовъ. Зарево пожара, покрывающее небо кровавымъ покровомъ, жаждетъ мести виновниковъ такъ ужасной ката-

строфы. Смерть и разрушеніе ниспослала война на польскія земли. Край, бывшій ранѣе житницей Европы и богатый природными дарами — нынѣ сталъ пустыней, на которой животное съ трудомъ найдетъ себѣ пропитаніе.

Кто же въ этомъ повиненъ. Кто творецъ нужды твоей, польскій народъ. Это Царь и его помощники—русскіе чиновники. Войной они хотятъ сильнѣе заковать в ъѣпи рабства свой народъ, а затѣмъ закрѣпостить, лишивъ свободы сосѣдніе народы. Подстрекатели къ войнѣ такъ-же поставщики и барышники военные, чтобы въ ущербъ народа увеличить и безъ того свои миллионныя состоянія. Правительство русское и русскіе капиталисты, какъ чудище безжалостно давятъ тебя, несчастный польскій работникъ. Политическая тираннія подала руку тиранніи экономической на твою же гибель. Гонятъ тебя, поруганный польскій работникъ, на грозную войну, какъ скотину на убой. Чѣмъ больше погибнетъ Васъ и выйдетъ изъ строя, тѣмъ лучше царскому правительству. Чего не сдѣлали висѣлица, каторга и Сибирь, то довершила война. Гибнуть отцы, братья и родственники твои, а матери, дѣти и жены и сестры мрутъ съ голоду, болѣзней и безпомощности.

Война является средствомъ къ тому, чтобы Вы, убитые горемъ и несчастьемъ, не имѣли уже силъ къ лучшимъ порывамъ свободы и волюности.

В Западной Европѣ каждый человекъ имѣетъ свободу политическихъ убѣжденій. Западно-Европейское правительство занято улучшеніемъ матеріальнаго положенія народа, народнымъ образованіемъ и культурными потребностями, въ виду чего нѣтъ свободного времени для занятія частными дѣлами своихъ гражданъ. Наоборотъ, русское правительство съ умысломъ сатаны пренебрегаетъ самыми простыми обязанностями каждаго цивилизованнаго правительства, а затѣмъ, при помощи своихъ продажныхъ чиновниковъ производитъ насиліе надъ совѣстью и проводитъ грубую политику самодержавія и православія; насильно вводитъ государственный языкъ и казенную религію, и мучить въ тюрьмахъ членовъ Государственной Думы, избранныхъ рабочимъ народомъ. Соціалисты въ Венгріи, Галиціи и вообще в Австріи, также какъ и въ Германіи въ первыхъ рядахъ сражаются съ царскими и воинами, защищая святые права эксплуатируемаго народа.

А потому прочь съ царской и капиталистической войной. Участвуя въ войнѣ, вы убиваете соотечественниковъ вашихъ, сыновъ той же, что и вы, польской родины и благородныхъ проповѣдниковъ идей соціальной свободы.

Да усохнетъ рука тому изъ вашей среды, кто братоубійственную руку подниметъ на братьевъ своихъ поляковъ и соціалистовъ, воюющихъ съ царской властью. Прочь съ войны. Призывъ этотъ пусть звучитъ сильней боевого сигнала казенной музыки русской. Мы ждемъ мира. Еще разъ долой войну и ея творцовъ.

Подписалъ: Генеральный Комитетъ Союза Польскаго Народа.

Съ подлиннымъ вѣрно: Пралорщикъ (подпись).

Свѣрчалъ Подполковникъ Ивановъ.

Съ копіей вѣрно: Письмоводитель (підпис)

Россійская соціал-демократическая рабочая партія.

Товарищи! Свыше двух лѣтъ льется человѣческая кровь. Милліоны уже погибли, милліоны навсегда искалѣчены. Опустошены цѣлыя области и страны, лишены крова и достоянія многіе милліоны мирных труженников. Воюющія страны накануне полного истощенія. Никогда еще не приходилось трудящимся массамъ переносить столько лишній и страданій, какъ нынѣ. И рядомъ с морями крови текутъ золотыя рѣки в карманы хищников, которыми затѣяна міровая бойня. Во имя чего истребляют друг друга народы? Во имя чѣго потоки крови своихъ сыновъ льетъ русскій народъ? Теперь вы знаете это: 19 ноября Треповъ пріоткрылъ в Гос. Думѣ завѣсу дипломатической тайны. Онъ повѣдалъ міру, что народъ обманывали, что вздор и сознательная ложь, будто война ведется ради освобожденія угнетенныхъ народностей; что не для защиты родной земли и родныхъ очаговъ вели и ведутъ на убой народныя массы. Онъ призналъ, что правительствами Россіи, Англіи и Франціи заключено соглашеніе о передачеѣ Константинополя и прилегающихъ к нему земель в руки Россіи. Такова добыча, предоставленная нашимъ захватчикамъ. Пройдетъ еще много времени и мы узнаемъ, что обѣщано захватчикамъ другихъ стран, являющихся пособниками и участниками кровавой свалки, затѣянной господствующими классами Германіи и Англіи в ихъ борьбѣ за господство надъ міромъ. Изливъ потокъ хорошихъ словъ и „освободительныхъ“ обѣщаній в началѣ войны, теперь, когда дѣло близится къ развязкѣ, обнаглѣвшіе грабители уже не скрываютъ что для всѣхъ ихъ одинаково рѣчь идетъ о захватѣ чужихъ земель и порабоженіи другихъ народовъ. Это тотъ „конецъ“, до котораго они хотятъ вести войну. И такъ какъ втянутые в свалку силы громадны, то „война до конца“ означаетъ для народовъ „войну безъ конца“, все новые и новые милліоны убитыхъ и искалѣченныхъ и разоренныхъ, растрату все новыхъ и новыхъ милліоновъ народныхъ денегъ. Это начинаютъ понимать германскіе рабочіе, в послѣднее время они все настойчивѣе требуютъ отъ своего правительства заявленія о его готовности начать мирныя переговоры.

Конечно, говоря теперь о мирѣ, германскіе хищники рассчитываютъ удержать за собою часть захваченныхъ земель. Противъ этого будутъ вмѣстѣ с рабочими Германіи бороться и рабочіе Россіи, Франціи и Англіи. Но в то время, какъ в Германіи рабочій классъ выступаетъ сплоченной силой и можетъ вліять на свои правящіе классы и правительство, у насъ народныя массы молчатъ, у насъ онѣ лишены вліянія на ходъ общественной жизни.

У насъ судьбами страны произвольно распоряжается правительство и помѣщичье дворянство. Третье-іюньская Гос. Дума, теперь какъ будто начавшая борьбу с правительствомъ за власть, на самомъ дѣлѣ ведетъ ее не за раскрѣпощеніе народа, не за обновленіе страны, не за то, чтобы в Россіи было установлено народовластіе. Нѣтъ, Гучковымъ и Милюковымъ нынѣшнее правительство не угодно потому, что оно плохо ведетъ войну: они хотятъ создать себѣ такую власть, которая обезпечивала бы имъ „побѣду“, т. е. захватъ Галиціи, Константинополя, Арменіи.

Они обманываютъ народъ. Они готовы расхитить его кровь и достояніе, лишь бы достигъ своихъ захватныхъ цѣлей. И они скорѣе столкнутся с Треповымъ и Распутинымъ, чѣмъ послушаютъ голоса народа и окончатъ войну. Послушайте, что отвѣчаютъ на предложеніе Германіи—Милюковъ и третье-іюньская Дума, что говорятъ либеральныя газеты. Они

открыто заявляютъ, что итти навстрѣчу предложенію Германіи не годится, что надо разгромить Германію и только тогда можно будетъ говорить о мирѣ, потому что только тогда они смогутъ предъявить свои захватническія притязанія. Так хищники всѣхъ стран,—германскіе, как и англійскіе, австрійскіе, какъ и русскіе, будутъ увѣрять свои народы, что миръ возможенъ только при полномъ разгромѣ противной стороны. Но лющіе свои народныя массы не хотятъ никакихъ захватовъ, никакихъ разгромовъ, никакихъ грабежей. Довольно войны. Мы требуемъ мира. Намъ не нужны чужія земли. Верните намъ еще не погибшихъ нашихъ мужей, сыновей и братьевъ.

Мы требуемъ мира. Мы требуемъ, чтобы правительство и господствующие классы заявили о своей готовности приступить къ мирнымъ переговорамъ. Мы требуемъ, чтобы открыто было заявлено, что Россія и ея союзники отказываются отъ всякихъ захватовъ.

Но не забудемъ, что правительство и господствующіе классы обрекли народъ на кровавыя жертвы. Не забудемъ, что продавъ интересы народныхъ массъ въ войнѣ, они также продадутъ ихъ и при заключеніи мира и все невыносимое бремя, созданное войной, постараются взвалить на плечи трудящихся. Нужный народамъ миръ могутъ дать только сами народы, только трудящіеся всѣхъ стран, протянувшіе другъ другу руки въ борьбѣ противъ хищниковъ всѣхъ странъ.

Пусть же не смѣютъ и наши хищники говорить отъ имени народа. Пусть будетъ созвано Учредительное Собраніе, избранное всеобщимъ, равнымъ, прямымъ и тайнымъ голосованіемъ, и пусть оно, а не Са-зоновъ съ Гучковымъ и Милюковымъ, рѣшитъ вопросъ о войнѣ и мирѣ.

Долой войну! Мы требуемъ мира! Да здравствуетъ Всенародное Учредительное Собраніе.

Группа Меншевикова-соціал-демократовъ „Интернаціонал“.

11.

Россійская соціал-демократическая рабочая партія.

Пролетаріи всѣхъ странъ соединяйтесь.

К ТОВАРИЩАМЪ УХОДЯЩИМЪ ВЪ ВОЙСКА.

Война затянулась и требуетъ новыхъ и новыхъ жертвъ. Въ борьбѣ за экономическое и политическое господство империалистическія „великія державы“ щедро расходуютъ и человѣческія жизни и культурно-экономическія цѣнности.

Россійскіе промышленники и бюрократія не устаютъ взывать къ патриотизму народа, хотя послѣдній и безъ того отдаетъ милліоны жизней и $\frac{1}{8}$ создаваемыхъ имъ богатствъ.

Теперешній призывъ студентовъ—очередная жертва богу войны. Вас, готовившихся отдать свои силы культурной работѣ, отрываютъ теперь отъ занятій, отъ подготовки къ предстоящей вамъ созидательной дѣятельности, направляя вашу молодую энергію на разрушеніе, убійства.

Но нужно помнить, товарищи, что правящіе круги, стремясь создать изъ васъ кадры молодыхъ офицеровъ, ставя васъ непосредственно во главѣ войскъ, на вербованныхъ въ массѣ своей изъ рабочихъ и крестьянъ, тѣмъ самымъ открываютъ для васъ и возможность созидательной работы. Помните, что страна ждетъ раскрѣпощенія, что не по днямъ, а по часамъ растетъ въ ней

революціонное движеніе, что это движеніе начинает проявляться и в войсках, в средѣ когорых вы будете находиться.

Товарищи, уходящіе в армію, гдѣ бы вы ни были—в военных училищах или в войсковых частях, в глубоком тылу или на передовых позиціях—всѣми силами поддерживайте это движеніе, оформляйте его, создавайте повсюду ячейки военной революціонной организаціи, связывайте их в одно стройное цѣлое с организаціями революціоннаго пролетаріата. Тогда рабочій класс и крестьянство при могучей поддержкѣ солдат-товарищей, смѣло поднимут знамя революціоннаго возстанія—знамя раскрѣпощенія трудящихся, знамя избавленія Россіи от распутиства и безправія.

Долой войну империалистическую! Да здравствуетъ война гражданская! Да здравствуетъ единеніе революціонной арміи и революціоннаго народа.

Мартъ 1916 г.

Объединенный Комитет студенческих социалъ-демократических фракцій высших учебных заведеній г. Петербурга.

Товарищ, прочитав листовку не бросай ее—передай другому. Помогай распространять нашу литературу.

12.

Россійская социал-демократическая рабочая партія.

Пролетаріи всѣх стран соединяйтесь.

Уже болѣе двух лѣтъ, как льется потоками человѣческая кровь на полях Галиціи, Польши, Прибалт. края. Милліоны молодых жизней принесены в жертву алчным аппетитам продажной буржуазіи и крѣпостническаго дворянства во имя их обогащенія. Эта кровавая авантюра принимает все болѣе и болѣе затяжной характер, угрожая затопить и весь мір. Милліоны разоренных жителей, калѣк и сирот—результаты этой ненужной для народа бойни, нисколько не заставляют думать самодержавное и крѣпостническое правительство о прекращеніи этой кошмарной войны. Солдаты, вас, которых оторвали от родных гнѣзд, разлучили с женами и дѣтьми, во имя чего и чьих интересов заставили вас идти сражаться с врагом, котораго вы раньше не видѣли и не знали. Для кого нужны тѣ потоки крови и горы трупов, которыми устланы галиційскія поля и Карпатскія горы. Лучше ли стало оставшимся здѣсь вашим семьям послѣ перенесенных вами ужасов, лишеній и страданій. Нѣтъ. Здѣсь по прежнему свирѣпствуетъ реакція, душится всякое проявленіе свободы, в корнѣ попираются права народа. Ваши жены и дѣти голодают. Здѣсь попрежнему разстрѣливают рабочих, попрежнему кнут, нагайка работает. Здѣсь все сильнѣе и сильнѣе слышатся стоны, несущіеся из разоренных деревень и сел. Рабочих, пытавшихся протестовать против затѣянной царской великой войны, прислали усмирить самых темных из вашей среды и 30 пулеметов, на них возложило правительство роль „семеновцев“ громивших Москву и разстрѣлявших рабочих в 1905 г. Товарищи, солдаты. Нет, не нам нужна война, не в наших интересах она затѣяна. Война нужна и затѣяна в интересах крѣпостников-дворян и хищнической буржуазіи. Это им нужна Галиція, Армения и Константинополь, как новые рынки, как мѣсто для сбыта своих гнилых товаров. В их интересах проливаются рѣки крови, гибнут милліоны жизней и возвращаются мил-

ліоны калѣк, разбредясь по деревням влачить жалкое существованіе. Товарищи, солдаты, не пора ли задуматься над вопросом, чтобы самим положить конец этой бессмысленной бойнѣ. Не пора ли сознать, что троны деспотов-царей опираются на невежество народных масс и на солдатскіе штыки. Не пора ли повернуть эти штыки против угнетателей народа—помѣщиков, буржуазіи, насилія царизма. Да, товарищи, пора; прислушайтесь, что говорят передовые рабочіе, организуйте ротныя, батальонныя и полковыя солдатскія дружины; читайте, распространяйте листки, подготовляйтесь и подготовляйте товарищей, чтобы, организовавшись, выступить вмѣстѣ с революціонным пролетаріатом на борьбу с царским самодержавіем и кровожаднохищными капиталистами. Ибо только революціонное выступленіе пролетаріата и революціонной арміи сможет положить конец этой кровавой ненужной войнѣ, несущей с собою разореніе и порабощеніе трудящимся массам—крестьянам и рабочим. Только совместной борьбой мы завоюем себѣ лучшую долю. Товарищи-солдаты. Не вѣрьте ложной присягѣ и не будьте убійцами своих братьев и сестер—рабочих, своих жен и детей, а становитесь в ряды революціонной арміи под красным знаменем русской соціал-демократической рабочей партіи. Один за всѣх, всѣ за одного. Да здравствует революціонное объединеніе солдат и рабочих. Долой царское самодержавіе. Да здравствует демократическая республика. Да здравствует конфискація земель.

Центральный Комитет Р. С. Д. Р. П.

Критика, звідомлення, обговорення ¹⁾.

Hauptprobleme des Soziologie.—Erinnerungsgabe für Max Weber,—
В. I—II. München und Leipzig. 1923, ст. 389+352.

Смерть німецького соціолога Макса Вебера в 1920 році викликала в наукових колах Німеччини щирий смуток. М. Вебер на протязі багатьох років був одним із визначних письменників на теми, як історичної методології, так і загальної соціології та економіки. Учень економіста Гольдшмідта та історика Момзена Вебер зумів поєднати в своїй науковій творчості й уміння використовувати історичний матеріал і блискуче освітлювати його, роблячи теоретично-соціологічні висновки, і тверезо дивитись на ту соціологічну проблему, що була виразно поставлена в науці Марксом та Енгельсом, власне на взаємовідношення економічної бази та ідеологічної надбудови. Буржуазний учений і навіть досить помітний буржуазний політик, Вебер, в своїх теоретичних працях близько підходить до марксистських способів дослідження і наукового мислення. В цьому сила М. Вебера, як соціолога. Але в тому, що він, підійшовши до Марксової соціології, зіставив проте буржуазним ученим, а не став пролетарським політиком, його слабкість. Шульце-Геверніц, автор вступної до отсього збірника статті про М. Вебера, підкреслює близькість Веберових соціологічних схем до Марксових, але ставить Веберу в заслугу як раз те, що Вебер, взявши у Маркса його способи дослідження „духа“ капіталістичної епохи, одкинув Марксову „виключність“, що походила у нього від Гегелевої діалектики. Ця оцінка дуже влучна. Маркс без діалектики,— як би ми її не називали: чи гегелівською, як пише Шульце-Геверніц, чи матеріалізованою і поставленою на ноги замість того, щоб стояти на голові—як писав сам Маркс, в усякому разі в такій ситуації Маркс перестає бути Марксом, бо від його теорії відпадає дух революційної боротьби, а остається академічна спокійність і безстрасна розважливість, яка в практичному здійсненні може прикривати яку хоче буржуазну ідеологію. Вебер і займав як раз ту позицію, до якої часто приходять в своїй роботі буржуазні історики та соціологи; він підходив до історичного процесу зі спробою пояснити його і його культурні вияви економічними причинами, не звязуючи цього пояснення з класовою боротьбою й діалектикою суспільного розвитку. Це своєрідний марксизм без Маркса. Цікавий і цінний в аналітичних роботах, він же може бути часто шкідливим в своїх соціологічних висновках!..

Отже Збірник на честь Вебера та ще під назвою „Головні проблеми соціології“ викликає до себе найживіший інтерес. В збірнику маємо найвизначніші імена представників буржуазної соціології в сучасній Німеччині; реєстр цих імен починає відоме й популярне у нас ім'я Вернера Зомбарта.

Всамперед викликає інтерес те, як автори колективної праці мислять собі основні проблеми сучасної соціології, на які розділи чи відділи роз-

¹⁾ В сім відділі, в найблизших книжках, обговорюватимуться публікації з 1918—1923 рр., а в де-яких випадках сягатимемо і до раніших видань, не обговорених в нашій науковій літературі, через брак наукової часописи.

бивають вони їх. Відділів в збірнику вісім. В першому зібрані статті по загальній теоретичній соціології та по питаннях методології історії. Приємно одзначити, що почитателі Вебера історію включають в число соціологічних дисциплін, і проблеми історичного пізнання, історичного дослідження та історичного мислення вважають проблемами соціологічними,— як це робив і сам Вебер.

Перший відділ одкриває стаття Зомбарта про початок соціології, як науки, і про початок власне того, що варто було б назвати соціологічним мисленням. Зомбарт заперечує думку, яку колись в середині XIX ст. мисловлював Р. Моль, а в нинішні часи піддержує популярний в Німеччині й поза нею історик-соціолог і філософ Пауль Барт,— а саме, що початок соціології можна відносити до найдавніших часів. Як відомо, П. Барт не робить принципіальної різниці між спробами зрозуміти суспільство та історичний процес в давні часи і в XVIII та XIX ст. Він визнає існування соціології в часи античної культури (Платон), зазначаючи тільки, що тоді термін нашої доби „соціологія“ замінювався терміном „політика“. В новітні часи, на думку Барта, соціологію породила бурхлива епоха французької революції та реставрації і фундатором новітньої соціології слід вважати Сен-Сімона. Зомбарт, одкидаючи такий погляд, дивиться на соціологічну науку, як на об'яв нової європейської капіталістичної культури, ідеологія якої одмовилась в своїх філософських концепціях від шукання абсолюту в державі і праві. Навіть перше століття нової доби з пануванням теологічного світогляду, ідей натурального права та догсворної теорії не могло утворити соціології. Соціологічне думання виникає в кінці XVII та на початку XVIII ст. в Англії у тих письменників, що починають полемізувати з думками Гоббза. Зомбарт зробив інтересну спробу виявити соціологічний зміст писань Чемберлена, Шефтсбері, Мандевіля, Фергюсона, Адама Сміта, Джона Міяра і инш. В результаті цієї спроби Зомбарт знайшов у зазначених авторів зародки, а іноді і досить розвинені форми основних сучасних соціологічних теорій. У W. Темпл'я (XVII ст.) та лорда Каме'а виразно позначається географічна теорія суспільства, що пізніше в Англії досягає найвищого свого ступня розвитку у Бокля. У Дж. Міяра маємо той напрямок який Зомбарт називає технологічно-економічним напрямком в соціології. Інтересне зауваження що до цього письменника у Зомбарта це те, що його ідеї про економічний характер суспільної організації відроджуються в європейській науці уже в теорії Енгельса та Маркса. Початок психологічної теорії суспільства ачить Зомбарт в писаннях Мандевіля та Шефтсбері. В сфері освітлення змісту держави Зомбарт так само серед тих письменників знаходить перших соціологічних аналітиків питання про державу. Зокрема спинається він на Фергюсоні, у якого знаходить виразні натяки на пізнішу Морган-Енгельсівську конструкцію походження держави, а в того ж Фергюсона та Адама Сміта вбачає зародки розуміння держави як організації пануючих класів, що так виразно було виявлено в Марксових соціологічних концепціях. На жаль автор статті не усвідомлює різниці між буржуазно-ліберальною соціологією першої половини XIX ст. та пролетарською соціологією Маркса—Енгельса; через те він може говорити про зовнішню формальну схожість, забуваючи про глибоку неоднаковість основ буржуазної та марсистської соціології.

Инші статті цього ж розділу не мають вже такого інтересного змісту, як стаття Зомбарта. Стаття Фр. Ейленбурга про те „Чи можливі історичні закони?“ власне ставить тільки проблему, а не рішає її. Стаття Г. Канторовича про „Соціологічну будову“ займається досить детально, але мало оригінально питанням, що так уже часто трактувалось,— про відно-

шення соціології до інших наук і про самостійне місце соціології в ряду інших наук; зокрема і порівнюючи багато спиняється Канторович над „соціологією права“, та криміналістикою, яку Канторович називає соціологією несправедливості (die Soziologie des Unrechts (der Kriminalistik).

Другий відділ носить назву: „Натуральні та індивідуально-психологічні основи суспільного життя“. Трохи незрозуміло, чому саме так називається цей відділ, бо в ньому зустрічаємо тільки дві статті. Одна В. Груле (Grühle) „Автобіографія, як джерело історичного пізнання“ і друга Л. Гартмана „Національні межі соціологічного погляду“. В. Груле в великій статті розглядає взаємовідносини між соціальним оточенням і окремим індивідумом, його соціальними і психологічними відчуженнями. У своїх висновках він хоче дивитись на автобіографічний пам'ятник, як на з'явище, що відбиває в собі тип певного суспільного шару, і через те цінне для історика джерело. Ця цікава стаття скоріш повинна бути віднесена до статей на теми історичної методології, аніж теоретичної соціології.

Коротка стаття віденського вченого Гартмана написана очевидно під впливом тих ідей, що ходили в німецьких землях після війни та германської і австрійської революції: про з'єднання німецької нації в одно ціле. Побіжно оглядає автор питання про державні та „натуральні“ границі певної нації, вивісняючи, що саме треба розуміти під поняттям „натуральних границь“ нації, та перебігає думки мерхангілістів, Мэнгеск'є та Руссо, нарешті Фіхте в цій справі, аналізує поняття язовикових границь нації та народнього суверенітету та права національного самоозначення. Нормальне національне розмежування можливе, на думку автора, тоді, як устанowitzється на довший час порушений міжнародній правовий порядок.

Третій відділ збірника присвячено статтям на теми про основні категорії та елементарні форми усупільнення (Vergesellschaftung). Тут маємо інтересно написану статтю Готгайна (Gothein) про де-які соціологічні питання. Готгайн, автор психолого-соціологічної праці про паніку, і в цій статті починає з спостережень над неорганізованим людським натовпом, ставлючи проблему, як неорганізований натовп перетворюється в „організоване“ суспільство. Цілком вірно зазначає Готгайн, що тут „кількість переходить в якість“, але шкода, що автор не знайшов потрібним спинитись, як слід і над проблемою, яка сила і яка необхідність сприяє збільшенню людського гуртування і переводить чисто механічне і психологічне гуртування в соціальну формацію. Відповіддю на це питання мусіло-б бути визнання об'єктивної сили, що організує суспільство, а саме економічної необхідності.

Коли Готгайн тільки не доводить своїх думок до кінця і тим позбавляє їх матеріалістичної закінченості, то слідуєчий автор Р. Турнвальд (Thurnwald), що дав свою статтю до цього-ж таки відділу, зовсім далекий від матеріалістичного мислення, хоч і не можна одмовити йому в де-яких оригінальних і цілком вірних думках. Стаття його присвячена огляду утворення розвитку господарства з найдавніших часів. Дотепно і вірно зазначає автор, що про початки усупільнення не приходитьсь говорити, бо людина завжди була суспільною. Але почавши з такого вірного твердження, автор на самому початку своєї роботи стає на хибну дорогу, роблячи спробу зрозуміти господарську діяльність людини, виходячи не з соціальних, а з біологічних передумов. „Господарство — каже він — є не тільки задоволення мінливих потреб, але воно незалежне від суб'єктивних почувань. Господарство глибоко ґрунтується на урівнюванні віддавання і одержування кожною твариною, на підтримуванні її біологічної рівноваги“. Тому з певною умовністю можна говорити про господарське життя у

тварин і навіть у рослин. Турнвальд цілком відкидає протиставлення людської економічної діяльності, як діяльності свідомої і планомірної, життю тварин, що будується на біологічній основі, на інстинкті. Для нього й те й друге по суті однакові вияви більшого чи меншого досягнення отої біологічної рівноваги. Стежучи за думкою Турнвальда, мимоволі згадуєш класичну і мудру простоту думки Маркса, який так блискуче провів різницю між діяльністю людини і біологічним існуванням тварин. „Бджола своїми будовами – говорив він, – може присоромити всякого архітекта, ніякий ткач не зможе конкурувати з тонкістю павукового плетива; але людина вища за ті істоти, бо раніше ніж збудувати дім або що архітект має його збудованим в своїй уяві, а цього уявлення бракує іншим тваринам“. Знаючи це дотепно-блискуче розмежування зроблене творцем матеріалістичної соціології, трудно вже вертатись до ототожнення інстинктивної діяльності тварини з соціально-планомірною, хоть і незалежною від свідомости, діяльністю людини. Оригінальна, хоть і далеко від соціологічного монізму дана Турнвальдом класифікація факторів господарського розвитку. Турнвальд ділить ці фактори на чотири категорії: фактори постійні, констатні, які ґрунтуються на психологічних основах— людських стремліннях і людському розумі; фактори змінні, що полягають в географічному оточенні, фактори змінні в часі або техніка; нарешті окремо ставить Турнвальд фактори мінливих революційних фаз, що повстають на ґрунті взаємних впливів історично укладених людських звязків з усіма вище-зазначеними факторами.

Останній четвертий відділ 1-ої частини присвячений темі „Соціологія мови“. Він складається з двох статтів— Лео Юрдана „Мова і суспільство“ та Карла Феслера „Межі соціології мови“.

Найбільший відділ другого тому присвячено працям про проблеми організації держави. Маємо тут статті і з історії нинішньої європейської держави (англійської держави в період першої виборчої реформи), і з питання про відносини між соціологією та наукою про державу, і з державного права. Але автори статтей цього відділу зовсім ігнорують той безперечний факт, що наша сучасність, позначена боротьбою пролетаріату за утворення нових організаційних форм суспільного життя, знаходить зовсім нові і мало знані в дотеперішній практиці державного життя способи організації держави. В книзі, що виходить в 1923 р. якось умудрились нічого не сказати про принцип радянської держави, коли весь час іде мова як раз про *новітню* державу.

Правда, де-хто із авторів згадує про принцип диктатури пролетаріату і навіть довше на ньому спинається. Напр., Р. Тома (Thoma) в своїй статті „Ідея новітньої демократії в своєму відношенні до державної ідеї“ робить протиставлення юридичної ідеї демократії держави з привилегіями; у нього під це останнє поняття підходять такі типи державної організації: „держави з рабами або з кріпацьким господарством, всі державні організації від абсолютної завойовничої монархії до сучасної демократичної республіки з класовим або цензовим виборчим правом або нарешті – диктатура пролетаріату“.

Автор вірний послідовник М. Вебера і знає, що сучасна демократія є організація справжнього панування; про це він пише в цій же статті в дальнішому викладі своїх думок, і в наведеній тираді, йдучи за цією думкою, цей буржуазний юрист вірно зазначив те спільне, що єсть в державах буржуазної демократії і в державі, де панує диктатура пролетаріату. Спільність полягає, розуміється, в організації класового панування, і вся різниця як в зовнішній організації, так і у внутрішньому

змісті державної політики, зводиться до різниці в класовій організації і в класовій психології пануючого класу.

Відділ слідуючий присвячено соціології релігії, мистецтва й науки. Із статей цього відділу варто одзначити студію Р. Гонігсгайма (Hönigsheim), в якій він вияснює соціологічні міркування середньовічних номіналістів. Випадкова по темі, але інтернальна по змісту стаття Артура фон-Ростгорна „Релігія та господарство в Китаю“.

Передостанній відділ має заголовок, що викликає до себе найпильніший інтерес: „Класи та стани“. Окривається цей відділ статтею П. Момберта „До суті соціального класу“. На жаль, автор більше займається справами про погляди на соціальний клас у попередніх та нинішніх письменників. Єдиний з усіх авторів двохтомного збірника він говорить про радянську Росію, але говорить про неї без самостійного студіювання класових взаємовідносин в ній, а цитуючи К. Каутського (його відому брошуру „Terrorismus und Kommunismus“, Berlin, 1919, що дістала таку сувору оцінку покійного Леніна) і цілком солідаризуючись із цим автором.

Останній відділ складається з статей на теми з економічної історії та економічної політики.

Короткій перегляд змісту збірника дає змогу зробити деякі загальні висновки. Укладачі збірника, очевидно, не мали на меті виступити в одності наукових поглядів, тому погодженности соціологічних концепцій у різних авторів ми не знаходимо. Учні послідовники та почитателі М. Вебера не подбали про теоретичний розвиток ідей покійного соціолога. Не дали вони навіть оцінки і характеристик наукової діяльності його, як би того вимагала поважна спадщина. Предмова Шульце-Ґевєрніца написана занадто побіжно.

Як що по змісту збірника міркувати про нинішній стан теоретичних інтересів німецьких соціологів, то приходиться вказати на те, що на інтересах їх лежить печатка сухого академізму та вузького історизму, яким прикривається те бурхливе життя, що одбувається в Європі і по за нею, і яке так багато цінного матеріалу дає соціологові, але одночасно вимагає від нього теоретичних відповідей на пекучі проблеми життя. В цьому відношенні незрівнянно ближчими до життя й життєвих проблем стоять не тільки праці, що виходять з-під пера соціологів-марксистів, але навіть праці російських соціологів плюралістів на зразок П. Сорокіна. В останніх багато плутанности, обивательської ненауковости, часто тенденційности, але хоч формально більше об'єднаности соціологічного мислення з реальним життям.

О. Гермайзе.

Emmanuel Cosquin. *Etudes folkloriques, recherches sur la migration des contes populaires et sur leur point de départ*. Paris, E. Champion. 1922, ст. 634.

Це посмертне видання менших праць много заслуженого французького фольклориста, що друкувалися в різних часписах між 1880 і 1919 рр. Видавництво каже, що покійний Коскен збиравсь обробити наново ці речі і видати їх більше суцільно, з покажчиком, як „свого рода фольклоричне memento“. Він не перевів цієї праці; статті передруковані так, як вони виглядали 30-40 літ тому, і ми не можемо судити, які нові думки новіші досліді з поля фольклору викликали у старого бенфеїста, та яку оцінку знайшли вони в його очах. На щастя його невидані рукописи і замітки зможуть бути використані: вони зібрані в католицькій Інституті в Парижі, де міститься також бібліотека покійного.

Ця ж збірка складається з 14-ти розвідок, що виразно поділяються на дві групи: розвідки полемічні в оборону теорії Бенфея і монографії на окремі казкові теми, що являються науковою ілюстрацією цієї теорії, дуже глибокою і послідовною, часто навіть надмірною в своїй послідовності, можна сказати, що всі вони небезінтересні й нині, особливо навіть для українського фольклору, чи краще фольклористів. Дослід українського фольклору найтісніше звязаний з іменем М. Драгоманова: він розбудив найширший інтерес до українського фольклору в громадянстві, й на полі казкової творчості остався останнім великим дослідником, він же завіщав українському фольклорному дослідові й ту „орієнтацію на Індію“, що являється найхарактернішою стороною методи Бенфея і його прихильників. З цього боку статті Коскена навіть дуже нагадують українському читачеві статті Драгоманова. Тільки французький учений розпоряджав більшим порівняним матеріалом ніж український: більшість „фольклорних студій“ Коскена написана вже по смерті Драгоманова. Тим вони й цікавіші для українських фольклористів, що немов продовжують той напрям праці, що визначив собі Драгоманов.

Особливо цікаві статті полемічні в обороні цієї школи звернені переважно проти Andrew Lang'a, як представника англійської „антропологічної школи“ властиво етнологічного чи соціологічного методу взагалі. Позиція Коскена бенфеївська, добре звісна: народні казки у всіх народів землі, які виявляють подібність між собою від оповідань Зулю до Грімових казок, мають одно спільне джерело походження. Всі вони були сотворені в Індії і звідти розійшлися на всі сторони до Європи, Азії і навіть Америки. Коксен не допускає можливости, щоб дві казки з подібними деталями повстали незалежно в двох місцях: муситься припустити, що в Індії вони вже мали своє індивідуальне походження: були творами одиниць і потім розійшлися в народі. Багато європейських казок походять з писаних індійських збірників, ті ж, що не мають такого писаного джерела, вказують на Індію своєю „накладною“, своїми ідеями, або побутовими деталями (*Les contes populaires et leur origine*, 1894, с. 17). Найважливіший між ними — це роля звірів в казках; їх здібність говорити й людське поведення виявляють у авторів цих казок високий погляд на звірів, а це ж, мовляв, все сліди індійської віри в метампсихозу і будійського милосердя до звірят. Бенфей і бенфеїсти, переважно історики літератури або филологи, зовсім природньо оберталися думкою лише в колі цивілізованих народів і зовсім зрозуміло, що в цім колі вони не знаходили країни, яка б виявляла більший інтерес до звірів, ніж Індія. В тим їх суперечки з антропологами, чи дослідниками примітивної соціології, які в своїх дослідах освоїлися з значно ширшими кругом культур, ніж цивілізований світ. В тим ширшій крузі високий погляд на звірів — ідея зовсім не „спеціально індійська, це ідея всесвітня“, як каже Ленг. Справді вона має джерело старше, глибше, загальніше, ніж будизм, — се тотемізм, який живе ще в побуті багатьох пів-культурних народів. Книга Ленг'a, з якої беремо цю фразу (*Myth, Ritual and Religion*, II, с. 335, 4 видання 1906 р.), не вважаючи на інші слабші сторони це твердження обґрунтувала зовсім відповідно. Легковажити її й усю ту науку, яку вона репрезентувала, з боку Коскена граничило з наївністю. Одначе Коскен поставився дуже легковажно до самих підстав цієї науки. В цитованій вище статті він з таким призириством говорить про „тих людей, більше або менше дегенерованих (Ленг ставиться до них так, як би вони були примітивні), котрих називають дикунами“, що цього ніяк не можна оправдати. Не надумуючись відкидає він духове життя цих „народів-дегенератів“, не задавши собі ніякого труду познайомитися ближче з дослідами, що зай-

маються сими народами. І це цікаво, що закінчивши 1894 р. свою полеміку з антропологами, він очевидно не піддав ревізії своїх старших поглядів навіть з огляду на величавий зріст примітивної соціології, що прийшов в пізніших роках.

Але, розуміється, ця наука не мала мети вирвати ґрунт з-під Бенфеєвої теорії. Вона б і не могла цього зробити. Ті статті в збірці Коскена, де він не полемізує, а обробляє окремі казкові мотиви, показують зовсім певно, що як не всі, то багато доріг „веде до Індії“. З того боку дуже цікава, наприклад, студія про легенду св. Єлисавети, королеви Португальської—тему спопуляризовану Шілеровою баладою „Der aGng nach dem Eisenhottner“, якій в збірці присвячено аж три статті (с. 73-169). Це історія про обмовця-майордома, що не можучи спокусити королеву (св. Єлисавету) оклеветує її і її пажа перед королем, так що цей посилає пажа на смерть до коваля (або гончара, то що) який повинен кинути пажа в піч. Та побожний паж затримується в церкві і замість його в огонь падає клеветник-майордом. Ця історія фігурує у всіх житіях святої (окрім хронологічно першого), і навіть в біографічних словарях, як правдива подія, звязана з історичною особою (Єлисавета померла 1336 р.). Але Коскен шукає для цієї історії фольклорних джерел. Перший етап його дороги—це збірка проповідей домініканина - Поляка, Martinus Polonus, зложеної 1278 р., коли Єлисавета мала тільки сім літ. Мартин оповідає вже цю історію, що потім ввійшла в життєпис Єлисавети. Далі, через латинську поему з першої половини XI в., Ruodlieb, з бенедиктинського монастиря в Баварії, через оден из наших синаксарів і богумильську легенду, Коскен доходить нарешті до індійського джерела: цілої низки народніх казок на цю тему. Це довга, цікава і інструктивна дорога, корисний взірєць фольклорного досліду.

На жаль не можемо спинитись на всіх розвідках збірки. Згадаємо лише ті теми, якими вони займаються: Осляча шкіра (Peau d'âne) Варлаам і Юсаф (с. 27). „Молоко матери і летуча скриня“ (тема украдених дітей, чудодійно вратованих їх зустріччю з матір'ю, з грудей якої в знак опізнання бризкає молоко (с. 199). Прольог 1001 ночи (с. 265). Кип'ячий котел і удавана незручність (тема звісна головно з казки Грімів „Haensel und Graetel“, с. 351). Байка про кота і свічку (на тему, що вдача сильніша за виховання: кіт, вивчений держати свічку на голові чи в лапах, щоб помагати хазяїнові чи хазяїці шахрувати в грі, кидає все, коли герой підпускає котів мишу і герой увільняється з неволі шахрая—казка орієнтальна, (с. 401).

Остання студія з 1919 р. займається епізодом з сирійського апокрифічного євангелія про дитинство Ісуса. Це тема невдячної гадюки і дитини-Мудрого Судді. Коскен бачить в цім епізоді індійську казку, властиво дві, занесені до Месопотамії, де вони ввійшли в апокриф. Ця студійка, хоч коротка, змушує нас особливо жалувати, що вона остання. Порівняні студії Коскена все були цінним вкладом в фольклорну науку. В часі, коли інтерес до неї притих, смерть Коскена і брак тої учености, яку він забрав з собою, відчуватиметься особливо болючо.

Катерина Грушевська.

Акад. Вс. Миллер. *Очерки русской народной словесности т. III: былины и исторические песни.* Гос. Изд., Москва—Ленинград, 1924, ст. IV+351. Ціна не показана.

Проф. М. Сперанскій. *Русская народная словесность. Введение в историю устной русской словесности. Устная словесность повествовательного характера.* Москва, 1917, ст. VI+474. Ціна 2 р. 50 к.

Обидві книги трактують питання, котрому я завсіди давав місце в українських бібліографічних оглядах, і тепер присвячую йому чимало місця в черговім томі історії української літератури: се походження й еволюція билинного епосу. В посмертнім томі начерків акад. Мілера (помер 5/XI 1913), крім останніх розвідок, опублікованих ним в рр. 1909—13, надруковані два розділи недокінченої загальної праці на тему: „Очеркъ истории русскаго былевого эпоса“, написані в рр. 1911—2. А в книзі ак. Сперанського більша половина також присвячена історії дослідів над билинним епосом, його походженню, розповсюдженню, консервації і под. Отже для дослідників героїчної традиції і для всіх, хто інтересується сим питанням обидві книзі мають чималу вагу, а загальні висновки обох авторів мають інтерес для всіх, хто цікавиться еволюцією української усної творчости.

Як відомо, в сій справі в українській науці здавна позначалось два напрями, чи теорії. Одні дослідники доводили, що хоч героїчна поезія в формі билини на Україні не існує, але вона жила тут довго, до половини XVII в. приблизно, і уступивши місце козацькому епосові, зіставила багаті сліди свого існування в українськй фольклорі—ймення билинних героїв, богатирські мотиви, і так само казкові, новелістичні та легендарні, що становили колись зміст героїчних поем. Отже героїчна поезія, нині представлена в билинах, мусить трактуватись як інтегральна частина української поетичної традиції. Вона на українськй ґрунті виросла, тут жила в формах, розуміється відмінних від нинішньої великоруської билини, і розкладаючись передала свою спадщину іншим родам поетичного українського репертуару. На такім становищі стояв Драгоманов, Петров, Дашкевич і чимало інших дослідників.

Інші, навпаки, думали, що героїчного епосу—прототипу билинного—на Україні таки й не було: він вхопив де-які київські ймення, де-які тільки поетичні мотиви, але зложивсь від початку по за Україною, в землях великоруських, і тому на Україні його нема. Так думав Ол. Котляревський, до сього погляду схилявся Антонович, в найбільш різких формах висловив сю тезу Халанський.

В. Мілер, що з поч. 1890-х рр. став читати курс народньої словесности в московськй університеті і скоро зайняв одно з перших місць серед дослідників билинного епосу (а з смертю Веселовського став безперечно найбільшим дослідником на сім полі) в своїй першій великій праці, присвяченій билині („Экскурсы въ область русскаго народнаго эпоса, 1891—2), стояв на становищу українського походження билин—по його гадці їх вітчиною була „простора країна Полян і Сіверян—басейн середнього Дніпра та його східних допливів“. На схід, можливо, потягнув він її під впливом своїх помічень про велику масу іранських мотивів в билиннім епосі, що захопили його тоді. Зайнятий слідженням сих іранських паралель, він лишив зовсім на боці всі інші елементи билинної поезії: питання про творчу роль української стихії і ті соціально-історичні умови, в котрих ся творчість розвинулась. Питання українського походження було тільки зазначене і зовсім не розроблене в сій праці. А звернувшись до нього слідом в ряді студій, які утворили потім I том його „Очерків русскої народної словесности“, він дав сьому питанню зовсім нову і відмінну розвязку: більшість билин проголосив новгородськими, доволі пізнього, після-татарського часу; поруч новгородських вказав групу билин галицько-волинського походження; найбільш типові богатирські билини признав полуднево-великоруськими; а українське Подніпрове, яке він сам уважав вітчиною билинного епосу в попередній праці, в сих його студіях цілком зійшло з дослідчого овиду і перестало займати яке-небудь

місце в перспективі сієї творчости. Дальші студії, зібрані потім в II томі Очерків (1910), займались переважно вислідженням того, що не належить Київській добі і Київщині в тіснійшим розумінню, так що досить неясним зіставалось, що ж саме автор лишав на долю старої української творчости в формації нинішнього богатирського епосу. І праці останніх літ—зібрані тепер в III томі його Очерків, були присвячені здебільшого пізнішим наверствованиям билинного репертуару. Але як виявляється—поруч із тим в нім жило сильне бажанне від сеї аналітичної роботи перейти до синтетичної. „За останні десятиліття—пише він у вступі до згаданого „Очерка історії руссакого билинного епоса“—нагромадилося чимало інтересних окремих спостережень в сфері „літературної“ (sit venia verbo) історії билин і виявляється потреба підсумувати їх та спитати себе, чи не може вже, при сучаснім стані наукового розроблення нашого епосу, бути зазначений хід його розвитку від давніших часів до нашої доби. Нам здається, що час для сього вже настав. Розуміється, ми не можемо потішати себе надією, що історія нашого билевого епосу буде роз'яснена вже тепер: нові матеріали, а може й нові, нам ще незвісні, способи наукового дослідження мусять внести більш певности і ґрунтовности в розумінне і конструюванне сієї історії, але все ж ми думаємо, в поході наукового досліду такі проби оглядання від часу до часу перейденої дороги та роблення виводів з маси нагромаджених окремих спостережень дають свою користь“. Виходячи з сієї гадки, автор поставив собі завданне: переглянути питання про початки „билинної творчости“ і дальші стадії його розвитку, які привели її до нинішнього билинного репертуару.

1911 р. покійний приступив до здійснення сього завдання. Але, очевидно, переведенне такої синтетичної праці, при масі сумнівів і застережень, видвигнених попередньою аналітичною роботою, між иншим—самого ж таки автора, показалось на ділі тяжшим, ніж він собі уявляв. Першого року на вакаціях був написаний перший розділ (с. 3—62), присвячений Київській добі. З початком 1912 автор приступив до другого—що мав на меті вияснити традицію суздальську; але видима річ—робота не йшла. В листі до свого ученика і товариша в билинних студіях Ол. Маркова (тепер також помершого) він писав в січні 1912: „Тепер передо мною найтяжша задача, котрої мабуть не подолаю: се вічний сгих нашого епоса—Ілля Муромець... мабуть прийдеться тільки критично розібрати всі гіпотези про Іллю та й признати, що досі ми нічого певного не знаємо про його походження“¹⁾. І дійсно праця урвалась на 28 сторінці II розділу, на вакаціях 1912 р., серед частини, присвяченої Іллі, і автор не повернувся до неї вже до смерти.

Вплинули на те якісь механічні перешкоди, чи сама задача—вияснення суздальської верстви епосу показалася при виконанні занадто проблематичною (досі ще дійсно ніхто такого вияснення не подолав), тільки праця справді урвалась на викладі гадок про походження Іллі—так як то передчував автор.

Як же ставить він питанне про походження билинної творчости в сім останнім своїм творі?

Підходить він до сеї теми чисто історичною дорогою. „Епічна поезія, як оден з проявів духового життя народу, нерозривно, звязана з усім укладом як матеріального так і духового життя взагалі“ пише він на початку. „Мусимо вияснити собі, в яких побутових обставинах жила та людність, в котрій могла зародитись епічна поетична повість, який був

¹⁾ „Обзоръ трудовъ В. О. Миллера по народной словесности“, Извѣстія отд. рус. яз. 1915, ст. 311.

її матеріальний стан і культура, які класи чи групи цієї людности стояли на чолі, яка була народня чи класова свідомість і які ідеали, які були зовнішні відносини до сусідів, і багато іншого. Тільки пильне студіювання культурної й політичної історії народу на протязі ряду століть дасть нам можливість відповісти і на чисто літературні питання: вяснити нам, які періоди були сприятливі для поступу духового і матеріального життя народу, і які часово гальмували поступовий рух та справляли його однібічно; який клас людности кермував її духовим життям і виявляв себе в літературі й мистецтві, і які обставини викликали появу тих чи інших памяток в першій і в другім“ (с. 6).

Отже автор зазначає 3 групи билин: новгородську, билин про героїв не звязаних з Володимиром, і теми Володимирового циклю, а своїм завданням ставить розслідження походження сього Володимирового циклю. Принагідно завважимо, що новгородська група має тут далеко менші розміри, ніж їх зачеркував автор в 1890-х р.р. Тепер окрім специфічно-новгородських тем: Буслаева, Садка і Терентища він з Володимирових зачисляє сюди Ставра, Соловія Гудимировича і Сорок Каліків: характеризує їх як билини-новели, до богатирського епосу не належні, зложені безсумнівно або більш або менш правдоподібно в Новгороді або його культурнім районі і здебільшого за межі сього району не винесені. Очевидно, критика колишніх критеріїв новгородського походження, поставлених автором в 1890-х рр., не пройшла для нього даремно,—хоча він свого становища супроти неї не зазначає тут.

Другої льокальної групи—галицько-волинської, він тут не згадує (хоч власне з погляду систематики треба було її поставити тут-же поруч новгородської),—він вимежує її низше (с. 49 і дд.) і робить се згідно з своєю давнішою студією про сю групу. Додає тільки до вказаних там тем (Дюка, Чурила, Потока, Дуная) ще Козарина, і далі стоїть на тім, що хоч про Романа мусіли бути епічні пісні, але в наших билинах про Романа нема їх сліду: се правдоподібніше Роман брянський.

Приставаючи до перегляду питання про походження того, що за вилученням всього неприналежного, зістається як властивий Володимирів цикл (на жаль вичислити сі теми автор не схотів, і в дальшій всуміш говорить про походження і тих билин, котрі належать до сього ранішого Володимирового циклю, і тих, що при інших нагодах з нього вилучаються), автор ставить дві загальні тези:

„Всяка проба вяснити тепер, які теми в стародавніх часах входили до циклю пісень, звязаних з іменням—Володимира, мусить зістатись безнадійною“.

„При всім нашім скептицизмі, що до стародавности самих тем сучасних билин, значне число історичних імен, захованих від сього (Київського) періоду, робить неминучим припущення, що основи епічних повістей були заложені ще в сім періоді“.

Автор тільки застерігається, що з полудневого київського походження для нього не витікає приналежність сього старого епосу Українцям-Малоросам, а не Великорусам, бо „про існування Великорусів, Малорусів і Білорусів в X—XI в.в. не маємо права говорити“: говори північні, середні і полудневі не мали ще різких відмін (с. 8). Але він не прихильник теорії Погодина-Соболевского, так що для нього ролю грає властиво питання термнології: не називати старих племен XI в. „Малороссами“, щоб не викликати асоціації з пізнішими народностями. Київська доба творила спільне поетичне добро для всіх: „збиваючи різні руські племена в руський нарід“, творячи „національну свідомість“, вона давала підставу для засвоєння „пісенного добра“, зложеного котримсь

племенем, іншими племенами, тому що викликала живі інтереси до спільних поетичних тем.

За поміччю „Курса русской истории“ Ключевского автор характеризує київську добу як період напруженого політичного і культурного будівництва, що й нині змушує історика з особливою симпатією спинятись на ній і дає ключ до зрозуміння особливої пам'яті і спочуття для неї в народі. Умови тодішнього життя були сприятливі „в ряді інших мистецтв також і мистецтву поетичної словесної творчості“. Але вся перед-Володимирова верства повістей, записана в літописі, по гадці автора—походження варязького, і не стоїть в звязку з народним епосом, бо між владущою варязькою верствою і владомою словянською відносини були неприязні. „Тому ледви чи можемо сподіватись знайти в народнім епосі сліди поетичних повістей з-перед епохи Володимира, хоч би вони й ходили серед дружинної верстви в формі прозаїчних саг чи пісень“ (с. 18). Виїмок він готовий зробити тільки для Ольги щоб об'яснити билину про Вольгу. Вольга — се Ольга, але не Олег,—стільки автор приймає з виводів Халанського, і додає до нього свою тезу (с. 57), що основна билина про Вольгу зложена була на півночі, на старій новгородській території. З мотивів старого Володимирівого циклу зазначаються заховані билинним епосом Володимиріві пири і поєдинки з невірним силачем (перейславська легенда), теми Добриніного змібборства і Добриніного сватання. Але автор далі обстоює новгородське походження сих останніх тем, і на тій підставі ставить тезу „живої участі новгородської творчості в утворенні прототипів билин т. зв. Володимирівого циклу“: „Старий Володимирів епос був стільки ж київський, скільки й новгородський“ (с. 25). Загальні ж висновки що до нього висловлює так:

„Отже гадаємо, що до XI віку: періоду сформованої руської національної свідомости, про котру свідчить літопись та інші письменні пам'ятки, належить утворення Володимирівого циклу героїчних повістей—прототипа пізніших билин. В утворенні пісень цього циклу могли брати участь і княжі співці і дружинні, бо предметом оспівування могли бути популярні серед дружини і народу князі і такі ж дружинники, воеводи чи „храбри“, такі як Добриня й Путята.“ (с. 26). „Київ, Новгород (мабуть також Чернігів і Переяслав—поки їх не зруйнували Половці) могли бути такими, так би сказати—пісенними центрами—так як були центрами письменної літератури, що зародилася в XI і розцвіла в XII в.“

На повісти, звязані з „Старим Володимиром“ лягла пізніш друга верства, звязана з Володимиром Мономахом,—головним чином епізоди боротьби руських дружин з Половцями перенесені були згодом на часи ласкового князя Володимира. Автор вказує такі ймення з епохи Мономаха, які ввійшли, з своїми повістями, до старшого циклу: Козарин, Ставр, Тугарин, Кончак; з Мономаховою добою звязує він також Івана Гостинного сина і 40 каліків, добачаючи в них новгородське походження.

В другій половині XII в. констатуючи упадок Подніпров'я і перехід людности на захід і північ (знов таки за „Очерком“ Ключевского), автор поясняє тим розвій галицько-волинського епічного циклу, і припускає, що образ симпатичного волинського князя Володимира Васильковича з звязаними з ним повістями (як напр. історія Дуная) міг також наверстуватись на старім Володимирівім циклі: „В пізніш м періоді нашої епічної поезії імя Володимира волинського мусіло здаватись іменем неодмінного епічного князя Володимира, і таким чином звязаний з ним воевода Дунай міг стати богатирем Володимирівого циклу, виконувати доручення Володимира „Красного Сонечка“—с. 53. Очевидно, мусіло се статись там, де могли обертатись епічні повісті про Володимира Волинського і галицько-

волинських богатирів, — але автор не спинається на сих обставинах. Від заміток про деяких осіб „княжих билин“, де героями виступають не богатирі, а князі, автор переходить до розслідування питання, як билина з'явилась на великоруськ'ім ґрунті.

Побіжно ставить він тезу, що „поетичні повісти звязані з кн. Володимиром, складалися в XI, XII і XIII вв. в ріжних областях, напр. в Чернігівській, Переяславській, Ростовській, Новгородській, — об'єднаних ідеєю „Землі Руської“. Для вияснення питання, чому билини заглохли тут так само, як в Київщині і в Галичині-Волині, він вважає потрібним вияснити питання, які були умови епічної поезії в XII до XV ст. „в періоді верхне-волжської Русі“. Піддаючися звичайній в російській науці ілюзії, він трактує сю хронологічну верству як „загально-руську“ („русскія силы, которимъ предстояло возстановить и продолжать разбитое національное дѣло Киевской Руси, искали убѣжища среди финскихъ лѣсовъ Оки и Верхней Волги“, цїгує він Ключевского). Тому від сього часу українські землі і їх епічна продукція для нього зникає. За Ключевским він характеризує сю великоруську епоху XIII—XIV в. не як таку, що існувала поруч такої ж української епохи, а як наверхствовавння на Київську добу і Великоруси і України XI—XII вв. Констатує (на великоруськ'ім ґрунті) регрес, здичинне—умови несприятливі для розвою епічної поезії. Перебирає відгомони епічних тем татарської доби (на суздальськ'ім ґрунті) та стверджує їх бідність. Далі переходить до історії епосу про Ілля—але тут його праця переривається в середині розсліду. Уривки з листів сього часу, наведені Марковим, дають деяке поняття про хід думок пок. автора:

„Рад був би, пише він, знайти сліди Іллі Муромця в київськ'ім періоді, але на жаль не переконуюсь ні Вашими доводами ні Ключевского... Найранішою темою, яка звязалася з іменням Іллі Муромця, вважаю, як і Ви першу поїздку, хоч і не зачислив би її до київського періоду, а до суздальського (надруковано мабуть помилково: и къ суздальскому). Більша частина інших тем зложилась мабуть в XVI в., а декотрі (Ілля і Святогор, Три поїздки) в XVII.

„Ви досі не захитали мого переконання, що XVI вік був тим періодом в еволюції епосу, коли збирались кришки, що полишилися від київського і суздальського періоду, і билини реставрувалися знову, згідно з загальним духом і напрямом сього століття, що зазначилося сформованою національною свідомістю і шовінізмом“.

Отже останки чи кришки більш яскравого, блискучого епосу київської доби (не тільки київського походженням, але і з інших центрів (галицько-волинського і суздальського—по термінології автора), які дожили до XVI в., в сім столітті були підібрані і зреставровані, в новім освітленню і з новими підходами.—Де саме? Автор сього не висловив, але очевидно, думав про Московщину. А улюбленим героєм, на котрого перенесено мотиви і теми інших повістей, в сім новім епосі став Ілля, котрого цїкль потім далі розвивавсь і збогачувавсь, коштом інших, в XVII—XVIII в. Так виглядає концепція пок. автора.

Я ширше спинивсь на його недокінченій праці—як на останнім слові дослідника, що протягом останніх десятиліть стояв в центрі дослідів над билинним епосом і давав їм напрям. Його проба синтезу, що її він замишляв дати, навіть в сій недокінченій і не вповні обробленій формі, зістається все такі явищем дуже замітним. Натомісць мова моя про книгу акад. Сперанського буде значно коротша.

Се курс читаний на московських вищих жіночих курсах в рр. 1912—5 і виданий по записям слухачок, так як і попередня „Історія древней

русской литературы". Для друку він був переглянений лектором, але все таки характер записи не-авторської на ній лишився. Складається він з двох великих частей: „Введенія въ исторію устной русской словесности“ (с. 3—178) і розділу, присвяченого билинам (с. 178—328). Менші розділи присвячені історичній пісні (328—358), духовному стихові (с. 358—392), казці (с. 392—432), замовлянням (с. 436—453), і зовсім малі—устній релігійній легенді—(тільки 4 сторінки), прислів'ям (дві) і загадкам (теж дві). Змістом своїм сей курс нагадує книгу пок. Владимірова, видану 20 літ перед тим, але виклад зовсім відмінний—більш загальний, характеризуючий, без тої маси цитат, текстів і джерелових ілюстрацій, яка наповняла курс Владимірова і надавала йому головну цінність—не зовсім пережиту й тепер.

В поглядах своїх на билину автор іде в значній мірі слідами Мілера, але серйозно рахуючись з вказівками інших дослідників (особливо Веселовского). На жаль він не збирає своїх поглядів разом і не формулує виразно—розкидаючи загальніші замітки тільки принагідно. Так на с. 277 ми читаємо такий загальний відзив: „Коли тепер в південній Росії ми билин більше не стрічаємо, то, пояснюючи се місцевими умовами, ми пізнаємо сю південну пісню в її північних перерібках, що почасті заховали й слід її мандрівки на північ: відбиття тої середньо-руської (московської) сфери, через котру та південна пісня перейшла на північ. Інше спостереження, котре дістаємо з переведеного огляду, що майже вся південна пісня підпала угрупованню навколо головного центра—Київа: первісно місцева, то чернигівська, то галицька, то навіть ростово-суздальська, вона зтягується до кругу пісень з Київом як ареною акції“. Такий погляд він розвиває спеціально і що до циклу Іллі (згідно з Веселовским): „Можна гадати, що як самий образ Іллі, так і де-які пісні про нього ведуть свій початок іще з Київської області, може бути сягають XI в. і пішли разом з кольонізацією, її дорогами на північний схід і руську північ. Які були сі старі пісні, ми не знаємо, але відгомони їх—поруч пісень про Іллю иншого походження, ми почасті можемо припускати в тих билинах, які до нас дійшли“ (с. 256). Основа билин про Іллю і Соловія по гадці автора—чернигівський переказ, може XII—XIII в., про місцевого богатира, що вирятував місто від ворогів,—він потім пішов на північний схід, і тут до нього прилучивсь переказ про голосного розбійника, привязаний до місцевости коло Карачева: за 25 верст відти тече р. Смородина, є урочище Соловіїне і Девятидубе (с. 258). Форма билин взагалі в основі своїй походження давнього—може бути не молодша XI—XII в. (с. 363). Історична пісня розвинулася з билини (с. 329), і т. п.

Чималий інтерес мають погляди автора на духовний стих, котрим він займався спеціально, від довшого часу,—тим більше, що в науковій літературі сьому релігійному епосові пощастило далеко менше, ніж богатирському. На жаль автор і тут висловлюється досить загально, наче умисно уникаючи докладнішого формулування тез. Говорячи про великий стих про Єгорія, він схиляється до погляду, що в ній лежать „відгомони руської легенди про перші часи християнства на Русі—коли нові початки християнського життя могли розглядатись як будова руського життя на нових підвалинах—і таке значінне мають і подвиги Єгорія і фінал його боротьби з Діоклетіаном“ (с. 383). З другого боку, він підчеркує, що на те, аби християнський світогляд, виражений в духовнім стиху, сформувався і знайшов собі відповідний вираз, потрібний був довший час: християнський світогляд в масі поширювався незвичайно повільно (с. 361). За свідство існування духовного стиха в нинішній формі, він приймає стих про Адама, в рукописи XV в., надписаний як „стих-старина за пивомъ“; більшість тем сягає теж XV—XVI в. „Отже попередні вказівки наче б то

показують, що XV—XVI в. були часом, коли не появи, то в кождім разі розвитку нашого духовного стиха в тій формі, в якій його знаємо досі“ (с. 363).

На закінченне одно слово про історичну схему книги. Вона має назву „Русскої устної словесности“. Але спеціально українському матеріялові—думам і історичним пісням присвячено в ній дві з половиною сторінки, в розділі про історичні пісні: розуміється виклад більш ніж короткий, збитий, і для ближшої інформації рекомендується „сжатая, но въ то же время вполне достаточная для ознакомления съ малорусской исторической пѣсней“ стаття Арабажина в „Исторіи Русской Литературы“ Аничкова. Автор, очевидно, виходить з інтересів до устної словесности великоруської і вводить український матеріял, по скільки він потрібен до з'ясування її еволюції. Але по що тоді „русская словесность“ в титулі, а не просто „великорусская“. А коли русская в розумінню „всіх русских народностей“, то мусить і українська і білоруська поезія трактована нарівні з великоруською! Двозначність і наукова непридатність, „русского“ терміну ще раз нагадує про себе.

М. Грушевський.

М. Чубатий. *Україна і Рим у XIII в (Записки наукового Т-ства ім. Шевченки СХХІІІ—СХХІV. Львів, 1917 р. ст. 1—107 іп. 8^о).*

Метою автора було прослідкувати взаємовідносини Риму і України власно, Галицько-Волинського Князівства, на протязі першої половини XIII ст., себ-то від Романа (1199—1205 рр.) до смерти Данила (1264 р.). Автор узяв добу дуже цікаву, але одну з найбільш темних в нашій давній історії, про яку ще старий історик Галичини, Зубрицький, сказав, що крутиться голова, коли розглядати цей період, завдяки, „смѣшаніи и запутанности дѣлъ, происшествій, отношеній и лицъ. Нѣтъ никакой политической системы, никакой постоянности, хаотическое только замѣшательство, беспорядочное шатаніе и смутность“¹⁾. Не дивлячися на те, що пізніше хід історичних подій в цю добу був повно встановлений М. С. Грушевським²⁾, багато різних деталей лишилося ще нез'ясованих і недосліджених. Одну з таких, не зовсім ясних, спірних сторін в історії і взявся освітити молодий галицький історик М. Чубатий.

З огляду на те, що нового матеріялу по цьому питанню не з'явилось, то авторові, як і попереднім дослідникам, часто доводиться оперувати гіпотезами. Треба сказати, що не всі з цих гіпотез мають характер переконуючий.

Розпочинає виклад автор з відносин Руси і Католицької церкви в період до смерти Романа. Що до самого терміну Русь автор додає в примітці, що він ужитий в розумінню церковному, в обсязі Київської мітрополії, в яку входило й багато земель російських („великоруських“). Мусимо зазначити, що такого, досить широкого, завдання, яке ніби-то обіцяно зазначенням автора, не виконано: увага автора весь час купчиться майже виключно коло Галичини і почасті Волині.

Далі автор, згадавши про місію легата Григорія 1207 р. в справі Галицької України, переходить до унії за часів Коломана, а потім до огляду діяльності домініканців на Україні в двадцятих і тридцятих роках. Після цього, сказавши про арх. Петра, що був на Ліонському Соборі, він розглядає унію Данила. Закінчується розвідка оглядом дотеперешніх наукових праць по цьому питанню. До неї додано акти й документи до історії цих подій (число 1—42), вибрані з різних друкованих збірок

¹⁾ „Исторія древнаго Галичско-руссаго княжества“ т. III ст. 107.

²⁾ „Исторія України-Руси“ т. III та спеціальні статті про хронологію подій.

В своїй праці автор досить часто виступає проти встановлених вже поглядів в історії по цьому питанню, ¹⁾ більш або менш обґрунтовано. З менш обґрунтованих гіпотез я й наведу кілька прикладів.

На думку автора, унія за часів Коломана (1214—16 рр.) хоч і була запроваджена мадьярами, але її підпирали місцеві люди („боярство, вище духовенство“). Доказом цього служить, на думку автора, лист короля угорського Андрія до папи Інокентія III, де він пише, що унії хочуть „вельможі і нарід (?) Галичини“; тут-же він застерігає заховання старого, грецького обряду. Це останнє і дає привід М. Чубатому гадати, що бажання уній походило від самих Галичан, але на нашу думку, це пояснення не являється переконуючим. Король Андрій, добрий політик і людина досконало ознайомена з ситуацією в Галичині (як близький сусіда і претендент), не міг не знати, що зміна обряду може потягнути опір з боку народу, який звик до нього. Слова ж його про бажання унії „вельможі і народу“ викликані були в нього, політика, з надії, що при таких перспективах папа поставиться більш сприятливо до коронації його сина Коломана на короля Галичини.

Далі, на підставі постанов Латеранського Собору ²⁾, в розвідці висунуто твердження, що в цей час мусіла існувати вже „перша унія на галицькій землі“. Думаємо, що цих постанов для висновку замало,—бо ж окрім України були ще словянські землі, до яких можна б було прикласти ці постанови, дуже загально висловлені.

Потім автор, ставлячи питання про особу арх. Петра, який був на Ліонському Соборі, доводить, шляхом виключення, що він був єпископом Галицьким і був посланий туди Данилом для в'яснення ґрунту для унії. Не торкаючись першого твердження (на нашу думку теж трохи сумнівного), ми спинимося на другому, яке нам здається зовсім неправдоподібним. Ми маємо згадку, що цей єпископ не знав ні одної з біблійних мов; окрім словянської, і папа сумнівався в його богословській освіті та казав йому викладати євангеліє, щоб доказати свої знання. Правдоподібно, коли цей єпископ Петро був послом Данила, хоч-би і неофіційним, папа не потребував-би його іспитувати що до богослов'я, дивлячися на нього, як на дипломата. До речі, обґрунтовуючи своє твердження, автор зазначає, що відповіддю на це неофіційне посольство Данила була б'улла, яку привіз Карпіні; але-ж Ліонський Собор розпочався лише 27-го червня 1245 р. (с. 33), а П'яно-Карпіні виїхав 16-го квітня цього ж року (с. 40) або майже на два з половиною місяці раніш.

Нарешті автор, говорючи про боротьбу Данила з Куремсою зазначає, що союзниками останнього були Болоховці („Волохи“). Зараз більшість наукових авторитетів тримається думки, що Болоховцями звалися зовсім не Волохи, виходці з Валахії, а людиність по р. Горині (Болохово).

В огляді історичних праць про унію автор поділяє всіх істориків на три категорії: тих, що виходять зі становища православного (Дашкевич, Голубинський), українських істориків, що стоять близько до них (Зубрицький, Петрушевич, М. С. Грушевський) і тих, що виходять зі становища католицького (Абрагам). Тут автор знов підкреслює, що справу унії (всупереч гадкам інших істориків) піднесли хоч і угрофіли, але таки Українці, та зазначає, що історію унії ще ніхто не освітлював „зі становища уніятського (українського)“! Критерій доволі дивний для наукової праці.

Де-яке пояснення автора дають його кінцеві твердження, що вже й раніш кілька разів пробиваються в тексті і якими, фактично, просякнута

¹⁾ Напр. про посольство папи Інокентія III до Романа Галицького.

²⁾ Рішення IV. De superbia graecorum.

ціла студія,—про користь унії для України: „З другої сторони, як се ми висше згадували галицько-волинська держава, завдяки особливій, тоді ще могутій опіці папства, була б мабуть по вимерттю Романовичів в XIV в. удержала свою самостійність через папську інтервенцію, подібно як Угорщина по вимерттю Арпадів 30 літ взад. Се тим більше правдоподібне, що в інтересі апостольської столиці було б лежало удержати найбільше на схід висунену католицьку державу грецького обряду при самостійности“ (ст. 69—70).

Мусимо ще зазначити, що в усіх обміркуваннях про причини упадку унії, ніде автор не приймає на увагу економічно-соціальні та культурні стремління тодішньої Галичини. Для нього головним чинником в справі унії, напр., Данила, були напади татар; ця думка являється, безперечно, однобічною.

Та мимо цих, мало обґрунтованих, гіпотез, автор виявив у своїй статті уважність до джерел, уміння порушити не зовсім вияснені питання, і праця його не позбавлена певної (аналітичної) цінности для історії тих століть.

С. Шамрай.

Dr. Josef Meisl. *Geschichte der Juden in Polen und Russland*. Berlin, 1921—1922, В. I-II, ст. XII + 342, VIII + 217

Праця д-ра Майзля, перша спроба, як він сам це підкреслює, дати німецькою мовою огляд історії євреїв в Польщі та в Росії, задумана на 4 томи. Перший том має обіймати історію євреїв з „найдавніших часів“ до середини XVII ст., тоб-то до Хмельниччини. Другий захоплює період від козацької революції до 1764 року, на який припадає падіння єврейської автономії в Польщі. Третій має бути доведений до смерти імператора Олександра II—дата, з якої починається період єврейських погромів в Росії і новітній єврейський національний рух. Нарешті, останній том має доводити свій огляд аж до самого початку світової війни. Поки що маємо перед собою два томи праці, що закінчують свій огляд, згідно з планом автора, початком другої половини XVIII ст. Думку написати свою історію євреїв у Східній Європі подав авторові, по його словах, єврейський історик, покійний нині, Саул-Пинхас Рабинович, з яким автор довгий час приятелював і співробітничав. На свою працю д-р Майзль не дивився, як на самостійний по джерелах першої руки дослід, але як на наукову систематизацію та серйозну компіляцію. Знаючи російську і польську мову, уміючи читати твори, писані українською мовою він вільно цитує твори на цих мовах, як монографічні, так і статті, замітки, що вміщались по спеціальних історичних часописах, іноді покликаючись на опубліковані в різних спеціальних виданнях матеріали. З українських учених знає він твори Костомарова, Антоновича, Франка (користується його „Студіями над історичними піснями“); з джерел української історії багато користується літописом Величка і инш.

Але як раз в українській історії почувается його неповна обізнаність людини, що має знання випадкові, з трудом дошукується до йому потрібного, не опановуючи знаннями по всіх процесах даної історичної епохи, і тому роблючи низку часом курйозних навіть помилок.

Наведемо для прикладу кілька помилок д-ра Майзля, що повстали з зазначеної причини. Часто ці помилки торкаються вимови прізвища. Автор немилосердно перекручує їх. Гетьман Хмельницький, напр., названий Bogdan Zimaj Chmielnicki (II, 7). Отаман гайдамацький Неживий іменується Neschiwo (II, 63), переяславський єпископ Гервасій Линцевський носить прізвище Линкевича (II 61), серед полковників Хмельницького надibuємо таких, як Hodki (II, 9), і инших з подібними перекрученими назвиськами.

Корсунська битва названа Касунською (Niederlage Polen bei Kasun— II, 9) і т. д.

З курйозних помилок, що можуть викликати у німецького читача зовсім невідповідні до дійсності уявлення звернемо увагу на те, як д-р Майзль пояснює значіння слова Кіш. Це слово він сплутав з співзвучним йому українським словом кош, кошик і тому пояснює— „die Sicz oder die Körbe (Kosz)“ II, 5.

Єсть у автора і помилки иншого характеру, в яких він виявляє своє неглибоке, поверхове знання української історії. Козацька громада часів Дм. Вишневецького мислиться, як релігійне чернече товариство (klösterliche Gemeinschaft II, 5) при чому автор не пояснює, що чернецтво запорозців виявлялось в тому, що вони не женились, і не мало релігійної окраски: услід за давньою помилкою Костомарова, на яку звертали вже увагу в свій час, д-р Майзль оповідає своїм читачам, що загони, утворені Хмельницьким, носили назву загонів гайдамацьких, а саме слово „гайдамака“ пояснює, як Parteigänger (II,9) і т. п.

До історичних подій д-р Майзль ставиться часто, не як учений дослідник, а скоріше, як публіцист, і тому характеристики історичних діячів приймають в його праці якийсь памфлетний вигляд. Автор не може здержатись від непотрібної в ученій праці декламації і не хоче одмовити собі в приємності вилаяти діячів минулого, дивлячись на них і оцінюючи їх діяльність, виходячи з сучасних етичних громадських та національних поглядів. Ось образ вождя козацької революції на Україні— Хмельницького, який подає д-р Майзль німецькому читачеві: „Цей кривавий, нещирий (falsche) і хитрий козак, слава якого увіковічена царями в нові часи будовою в Києві пам'ятника, був для жидів страшливим бичем, і йому, що дав привід для першої озброєної інтервенції Росії в Польщу, належить безсумнівна заслуга вважатись батьком погромів („der Vater der Pogrome zu sein“ II, 7).

А українське суспільство часів Хмельницького трактує наш автор з признрством і ненавистю, як суспільство людоїдське, каннібальске (kannibalische Gesellschaft II, 9).

Соціальною завірохою, що сталася на Україні в середині XVII ст. була пройнята всіма відтінками надзвичайно складної класової боротьби, яка ускладнялася в глибокій і сильній мірі моментом національним. Зрозуміти криваві події минулого, розшифрувати, так би сказати, запеклість національної вороженечі можна тільки методом аналізу соціальних відносин і пружин класового змагання. Тільки в такому освітленні для читача ясною могла б встати картина давньої боротьби, а освітлення д-ра Майзля залишає без зміни традиційний погляд на Хмельниччину, що від польсько-шляхетської історіографії і то навіть історіографії давніших часів походить, по якому Хмельниччина мислиться, тільки як вияв дикої сваволі та безглузлого буйства.

Бажання займатися публіцистичною декламацією примушує д-ра Майзля іноді подавати ні на чому не основані фантастичні відомості або робити невірні висновки. Так, говорячи про початок Хмельниччини, автор описує народній рух на Лівобережжі і зазначає, що загони козацькі „нападали на Переяслав, Пирятин, Лубні (у автора Lubin), Лохвицю на лівому березі Дніпра, мордували тисячі жидів і потім убивали їх“ (II, 8). Ми сумніваємось в статистичних обчисленнях д-ра Майзля. Думаємо, що єврейська людність на Лівобережжі перед Хмельницьким не могла рахуватись тисячами, хіба лиш сотнями. По перепису, напр., єврейського населення в 1764 р., тоб-то в епоху, коли того населення на Правобережній Україні мусіло бути значно рясніше і численніше ніж в 1648 р.

на Лівобережжі, на І місто в трьох повітах (Київському, Житомирському, Овруцькому) Київського воеводства приходилось в середньому—247,14 душ євреїв, а на І містечко—52,22 душі. Як що навіть ці пропорції припустити для лівобережних міст XVII ст., то й тоді не получится тих „тисяч“ тільки убитих та покалічених, не рахуючи втікачів, як це виходить в декламаційних обчисленнях д-ра Майзля.

Взагалі, треба сказати, що точних методів дослідження наш автор не знає.

Здавалось би, що історик євреїв у Східній Європі мусів би поставити перед собою завдання відповідати на питання, звязані з єврейською колонізацією; по змозі точно, цифровими даними треба було представити рух єврейського населення, його числове зростання чи зменшення. В історичній літературі вже автор першої статті про євреїв в Литві Тад. Чацький поставив питання про числове обчислення єврейського населення. А д-р Майзль мало турбується цим і тому читач його книги не дістане уявлення ні про колонізацію, ні про рух єврейського населення.

Знаний досвідник литовських євреїв проф. Бершадський докоряв своїм попередникам в тих дослідах Т. Чацькому, що Чацький разом говорив про євреїв Польщі та Литви, не розрізняючи цих земель, дарма, що становище в кожній з них євреїв було далеко не однаковим. Д-р Майзль не тільки не уникнув цієї хиби, але допустився ще більшої, бо коли соціальний та державний організм Польщі та Литви в віках середніх і мав в собі багато, такого, що відрізняло його від другого, то безконечно більше одмінностей було в соціальній структурі Московщини XVII та XVIII ст. від структури польсько-литовських земель і через те зовсім не приходиться, як це робить автор, разом говорити про євреїв XVIII ст. і в Польщі, і в Росії, і на Україні. В передмові до II-го тому автор, перекazuje, що на цю хибу була вже звернула німецька критика увагу після виходу в світ I-го тому; але автор не скористався з того, продовжуючи говорити про різні землі вкупі без розрізнення.

Взагалі д-р Майзль зовсім не задумується над питаннями історико-соціологічного змісту. Якогось певного історичного методу д-р Майзль теж не має. Його завдання, поскільки можна судити з праці, цілком сходиться із тим завданням, що ставила перед собою старозавітна історична школа, а власне—описати історичні факти. Мало труду дає собі наш автор, напр., для того, щоб опрацювати питання періодизації процесу розвитку єврейського народу. Окремі галузі і розрізи історичного процесу розірвані у нього, відокремлені, історична канва д-ра Майзля це, як що не запозичена у С. Бершадського (для Литви), то є власне царювання королів або, в ліпшому разі, періоди поміж виданням тих чи інших на євреїв направлених законодавчих актів або розпоряджень.

Не можемо оцінити, наскільки новий його огляд розвитку єврейської релігійної та національної думки та спроба намалювати еволюцію єврейського суспільного життя, але можемо констатувати і тут недостачу історично-соціологічного методу. Ще К. Маркс в своїй знаменитій статті про єврейському питанню говорив про потребу трактовки єврейської справи, як справи організації капіталістичного суспільства; розвиток єврейства, на думку Маркса, лежить не в релігії, а в промислово-комерційному житті, релігія це тільки відбиток того життя. Д-р Майзль з'ігнував цей соціологічний підход, і його праця ледве чи матиме інтерес для читача або ученого—з соціологічними інтересами. Завдовольнити вона може хіба любителя єврейської старовини, та ще корисною може бути вона для фактичних справок.

Мало спричиниться вона й до поширення відомостей з української історії, бо автор не тримається якоїсь певної термінології, пишучи про Україну, і це може повести тільки до небажаної плутанини у німецького читача.

Кінчаючи свою рецензію, хочемо ще сказати, що коли в західно-європейській історично-економічній літературі маємо вже солідну працю про ролі євреїв в розвитку європейського капіталізму (В. Зомбарта), то пора дослідникам минулого Польщі, України, Росії поставити розроблення історії євреїв у Східній Європі так само в площу тої соціологічної та історико-економічної проблеми. Праця д-ра Майзля ні в якій мірі не допомагає тій важливій роботі, і її здійснення лишається справою майбутнього.

О. Гермайзе.

Михайло Тишкевич. *Василь Тишкевич, воевода підляшський, маршалок господарський і гетьман дворний В. Кн. Литовсько-Руською. (1523—1571).* Історично-генеалогічна розвідка (Зап. Наук. тов. ім. Шевч., 1920, т. СХХІV, с. 1—32).

Окремі монографії, характеру чи-то історико-географічного, чи-то біографічного, треба щиро вітати, бо вони додають конкретного змісту нашим загально-історичним уявленням. На жаль те, що подає автор, не виходить за межі короткої розвідки, яка визначає лише головніші моменти життя й діяльності воеводи Василя Тишкевича. Автор починає з генеалогії і походження Тишкевичів; поминаючи непевний традиційний родовід від Монвида Гедиміновича, він веде цей рід від Каленика Мишковича, прихильника й ближнього боярина кн. Свідригайла; спирається головню на відомі вже матеріали, з інших великої ваги надає лише Супрасльському пом'яниківові. Більшу частину праці присвячено біографії воеводи Василя. Тут досить численний свіжий матеріал (друкований і недрукований) дає авторові змогу повніше уявити багатий подробицями хід життя цього діяча ХVІ в. Головні окремі моменти діяльності Тишкевича малюють його, як одного з найвидатніших людей того часу: в військових акціях (де він, наприклад 1551 р., головує в поході, в якому брали участь такі визначні особи, як Станіслав Пац, кн. Вишневецький і Одинцевич), і в дипломатичних зносинах з Москвою, які мали таке рішаче значіння в історії Литовського Князівства,—він все стоїть на першому плані. Автор наводить цікаву розмову воеводи з мітроп. Макарієм підчас московського посольства, де брентий нотка ворогування православного царства з католиками-Поляками, і Тишкевич рекомендує себе, як щирого прихильника православія. Інші зносини, особливо уперта дипломатична боротьба за Смоленськ, малюють Тишкевича, як послідовного оборонця цілості і незалежності Вел. Князівства. Окремо зупиняється автор на боротьбі литовського магнатства проти унії. Тишкевич тут в передніх лавах борців за автономію і більш непримиренний, ніж інші. Разом з Тризною йому за це відібрано воеводський уряд, а за цю втрату нагороджено титулами, позбавленими реального змісту.

Цікаві міркування автора з приводу цієї „самовідданої“ боротьби литовського магнатства і його „благородної“ і „патріотичної“ ролі, порівнюючи з поведінням польської шляхти і української старшини під час російської інкорпорації Польщі і України.

Родинні справи і відношення, цікаві з боку побутового і навіть політичного, автор спеціально не відокремлює, і лише з наведених testamentів ми дізнаємось про якийсь нелад в родині Тишкевича, завдяки чому до testamentу було заведено не зовсім звичайні пункти. Уривки з численних testamentів дають відомості про величезні маєтки магната, але ві-

домості ці автор не згрупує, і через те у читача не з'являється ясного уявлення про багатства цього великого землевласника. Добре було б, як-би автор освітив, наскільки дозволили б джерела, відношення Тишкевича до сусідньої шляхти і його позицію в тій внутрішній боротьбі, яка точилася тоді в Князівстві. Бо тепер адміністративна діяльність воеводи величезних територій і господарська політика великого земельного власника лишаються по-за увагою автора.

До розвідки додано 2 генеалогічних таблички—одна по даних традиційної генеалогії, друга—по відомостях актового матеріалу.

В. Юркевич.

Fr. Rawita-Gawroński. *Ostatni Chmielnicznko*. Poznań. 1919, с. 171.

Автор оперує, як і в інших творах, методом описово-ілюстративним: з різних джерел витягає відповідні кусники, зв'язує їх у схематичну дію і малює ніби розвій політичної акції останнього Хмельниченка: це завдання автора. Нещаслива доля всіх нащадків Б. Хмельницького навела його на думку з'ясувати причину цієї фатальности на прикладі його сина, що залишив найбільше слідів. Та автор не опанував матеріалу з часів руїни, як відомо дуже різноманітного, часто суперечного, хиткого. Юр. Хмельницький зовсім мало висовується з шеругу його сучасників. Автор не охоплює його діяльності в цілому, минає його працю внутрішнього урядування, як гетьмана, не виявляє його монашеський побут (цікаву справу, чому Хмельницький зрікся гетьманства і пішов у монастир, Р.-С. зовсім не зачіпає), коротко кажучи Р.-С. не поглиблюється в причини й сковзається на поверхні тодішніх політичних подій. Не має він розуміння класових і суспільно-політичних протилежностей на Україні, які лежали в основі всіх політичних вчинків такого флюгера-діяча, як Юр. Хмельницький. А між тим Поляки сучасники добре розуміли ці класові суперечности, та й сам Р.-С. в де-яких місцях вихоплюється мимоволі й зраджує свою наївність, здається удавану. Наприклад, Р.-С. зазначає, що вже в часи боротьби за лівобережну Україну польського короля й гетьмана Тетері у козаків з'явилася ідея піддання Туреччині: з'явилася вона з тієї причини, що з Річчю Посполитою вони зірзали й повернутися не хотіли, бо не мали наміру вернути „фортуни“ шляхетські, захоплені ними, а з другого боку й Московських бояр не бажали (стор. 98). Боротьба за повернення маєтностей засліплює очі польським політикам того часу і вони з-за цього не бачили політичного значіння приналежности України Річці Посполитій хоч би й цілком козацької. В той же час, як Юр. Хмельницький, будуючи свій політичний ідеал, не добачав класової суперечности його та бажань рядового козацтва, Rawita Gawroński цей основний чинник помилок Юрка Хмельницького не відзначає і нарочито випускає всі соціальні моменти політичної роботи його й інших сучасників.

Та уважне читання дасть належний матеріал для самостійного зрозуміння процесу, хоч і без розуміння самого „героя“ досліду Ю. Хмельницького.

Книга дає яскравий малюнок тієї самозгубної боротьби, що велася на Україні козацтвом в 1655—1679 рр. Автор старанно вибирає всі вчинки козацтва й почасті Москви, направлені супроти Річці Посполитої. За те минає всі польські вчинки супроти України, оскільки вони не дуже етичні (винищення людности, розстріл Богуна та инш.). Окрім друкованих матеріалів притягає й рукописні, головне з книгозбірні Чарторийських. Найважливіші з новин є умова Війська Запорізького з Гетьманами коронними після Чуднова, з тексту якої ясно видно суперечність класового світогляду козацтва й політичного ідеалу творців Гадяцької унії україн-

ського шляхетства, інструкція Війська Запорізького після Чуднова посла на сейм, якої аналіз виявляє непевність Ю. Хмельницького у своїм моральнім і політичнім становищі що до сейму й польського уряду, реляція Селецького, посла від Беньовського до Юр. Хмельницького в часи після зрвання Гадяцької унії, яка добре з'ясовує класові суперечності серед козацтва, *Confessatae* Сулимки, що стверджують зраду Виговського, які про те вимагають більш критичного відношення до себе чим у R.-G. Дуже непевно, що на зізнанні нема підпису самого Виговського і взагалі його допиту, а в самому акті Виговський кваліфікується „*niebozczyk*“. Новий матеріал дуже незначний в порівнянні з друкованим і змінних тверджень не можна на йому будувати. За те автор свідомо чи не свідомо випускає розвідки, про Гадяцьку унію й Чуднівську кампанію, що містились у Записках Львівського Наукового Товариства. Між тим ці розвідки, особливо остання, методом і багатством вистудованого матеріалу стоять значно вище, як праці самого R.-G., так і використаних їм Соловійова й Костомарова. В останній частині своєї праці „*Chiąże Kozacki*“ R.-G., відзначаючи, що цей період найважливіший з усієї діяльності Ю. Хмельницького, тому що в цей час під протекторатом Туреччини закладається ефемерна держава Українська (на мій погляд держава Ю. Хмельницького без Кам'янця, конструювалася не ліпше, як держава Б. Хмельницького без Києва) не спинається над тим, чи маємо ми належний матеріал для дослідження цієї держави, чи ні. Мимо цього він визнає за вистарчаючий матеріал анекдоти досить непевного джерела з оповідання Ролле, „*Записку вірменина*“. Ролле був більше белетристом чим істориком і міг не дуже бідкатися з повнотою і непевністю свого матеріалу. Зовсім щось іншого мусимо вимагати від історика наших часів. І це безкритичне відношення до джерел в выясненню такої поважної справи найкраще свідчить про тенденційність праці R.-G. та її методологічну невитриманість.

П. Клименко.

Пам'ятки українського мистецтва. Будівництво. Таранушенко С. *Хата по Єлисаветинському пр. під ч. 35 в Харькові. Обміри та рисунки В. Троценка.* Видання Комісії по вивченню українськ. деревл. будівництва Всеукраїнського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини Харьків 1921, IV + 60 стор. з 37 рисунками в тексті + 12 таблиць.

Матеріали до історії українського мистецтва. I. Будівництво, Таранушенко С. *Старі хати Харькова.* Харьків 1922. II + 16 стор. + 27 табл. з 50 малюнками.

В двох вищезазначених студіях С. Таранушенко, знаючий і енергійний дослідник українського мистецтва, публікує частину матеріалів, а саме В. Троценка, зібраного підчас дослідів над хатнім будівництвом Слобожанщини. Ці досліди були розпочаті в Архітектурній Секції Харківського Губ. Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини.

Згідно з планом автора знімки й обміри особливо цінних будов, утворених майстрами-артистами, мають публікуватись в цій серії під назвою „Пам'яток українського мистецтва“. Друга, більш численна, група хат, що не визначаючись яскравими рисами все ж таки чимало дає для розуміння будівельного стилю наших старих хат вйде в серію „Матеріалів до історії українського мистецтва“. Дві зазначені студії і є початок цих двох серій.

Зміст першої студії фактично значно ширший, багатший і цікавіший ніж її заголовок. Замість опису одної хати читач знаходить в книжці три цілком окремих статті: 1) огляд літератури про українську хату, що являється вступом до цілої серії, 2) історичний опис хат на Слобожанщині, як вступ до групи слобожанських пам'яток і нарешті 3) знімки, кре-

сленики, докладний опис і художній аналіз хати по Єлисаветинському провулку під ч. 35 в Харкові. Спинимось на кожному з цих розділів.

Коли вважати, що для огляду літератури предмету обов'язкова загальна бібліографічна повнота,—сам автор теж не проти неї, коли в другому розділі говорить, що „цим вичерпується весь запас відомостей про слобожанські хати, які можна добути з друкованих джерел“ (ст. 44),—то перший розділ і в цім відношенні задовольнити читача не може. Коли навіть погодитись з обмеженням доби наукових дослідів про хату, яку в цім розділі охоплює автор (оглядає лише останні 50 років), то все ж треба зазначити, що він оминув цілу низку солідних праць, переважно з закордонних видань, що вийшли після експедиції Чубинського, цеб-то в ту добу, яку захоплює автор.

Перш за все він не оглянув студії Раймунда Кайндля, який присвятив стільки студій етнографії Галичини, і зокрема будівництву: „Haus und Hof bei den Huzulen; Haus und Hof bei den Rusnaken; Bei den Huzulen im Pruththal; Ethnographische Streifzüge in den Ostcarpathen; Das deutsche Ausiedlerhaus in Galizien und sein Einfluss auf die einheimischen Bauernhäuser і т. и. Ці розвідки містять не тільки великий матеріал по будівництву хат на Карпатській Україні, але й цікаві думки й спостереження Кайндля.

Даремно також шановний автор оминув такі праці, як Кольберга, „Рокucie“. Хілінського „Siedziby rusinów wzduż Karpat“; Івана Франка „Eine Ethnologische Expedition in das Bojkenland“; Гребеняка „Chaty wlościanskie okolic Dubiecka w pow. przemyskim“. Дали б йому де-що й невеличкі розвідки Кохановського, „Aus dem leben der Schaffhirten in der Bukowina“ і Коперницького—„Odrzwia ozdobne w chatach górali ruskich“ і т. и. З російських праць варто було-б згадати Даля, „Матеріалы для истории русскаго гражданскаго зодчества“, одного з небагатьох архітектів, який в добу експедиції Чубинського вже дивився на селянські хати, як на твори мистецькі і дав цілу низку знімків хат Полтавської, Волинської і Херсонської губерній.

В другому розділі, де С. Таранушенко мав на меті дати вичерпуючий перегляд літератури про хати на Слобожанщині, чомусь не згадано про доклад Краснова „Еволюція жилища и одежды крестьян ближайших окрестностей г. Харькова“ надрукований в „Трудах“ XII Археологічного з'їзду.

Все ж вага цієї студії полягає не в перших двох розділах, а в третьому. В ньому С. Т. й дає власне саму публікацію пам'ятника, докладний його опис, точні кресленики, опис конструкції, історію будови й нарешті художній її аналіз. Цей розділ і являється самим важливим і цінним в цій розвідці. Саме тут автор вводить нові методи,—методи мистецького підходу до творів селянського будівництва.

Аналіз хати ч. 35 по Єлисаветинському провулку у Харкові, як мистецького твору, приводить автора до висновку, що архітект, який будував її, шукав не абстрактної формули ідеальних канонів прекрасного, а прагнув висловити свої емоції в мінливо-рухливих ілюзійно-мальовничих образах-формах, оперував фарбою, розраховував ракурс, взагалі, що цей будинок єсть твір ілюзіоністичний.

Не можна сказати, щоб всі аргументи, якими доводить шановний автор свій головний висновок, цілком переконували читача. Що до нахилу стін, наприклад, то треба сказати, що нахил стіни в чотири сантиметри для ока непомітний і не може давати ілюзії підвищення висоти, так само піраміда або конус самі по собі ілюзії підвищення високости ще не дають. Цей нахил, на нашу думку, являється лише пережитком конструктивних прийомів церковних зрубів. Проте в основі своєї гадка автора про ілюзіоністичний характер будови здається нам зовсім вірною.

Що до обмірів хати, то вони пороблені надзвичайно точно по методах академіка Покришкіна, і в цьому відношенні кресленики прекрасні. Тут дано, на нашу думку, навіть більше ніж треба—де-які з таблиць навіть зайві. Адже таблиці №№ 1, 3 і 5 являються фактично лише скороченим повторенням номерів 2, 4, 6 і їх можна було не друкувати. Цілоком зайві також 7 і 8 таблиці, де представлено чільний і причілковий боки хати, бо їх цілоком замінює таблиця 9 з перспективним видом хати. Замість них краще вже було дати перспективний вид хати з задньої сторони. Роскішню також було давати таблицю 10, що теж фактично повторює таблицю 11, а ті дуже умовні соняшні проміння, якими вона від неї відрізняється, не збагачують аргументів за правильну по суті думку автора про ілюзіоністичний характер опублікованої будови.

Що до зовнішнього вигляду книжки, то треба сказати що дуже дрібний і занадто нечіткий почерк літографованого тексту робить де-які місця книжки майже неприступними читачеві. Не можна назвати вдалими для художнього видання й формат, а почасти й знімки. Правда, в умовах, серед яких авторові довелось видавати книжку, кращого трудно було досягти.

Друга книжечка С. Таранушенка містить в собі „матеріали до історії українського мистецтва“. Це обміри й кресленики восьми хат м. Харкова. Ці хати, на думку автора, „не визначаючись яскравими рисами, все ж чимало дають для розуміння будівельного стилю наших старих хат“.

Вдумливим аналізом конструктивних особливостей хат С. Таранушенка з'ясовує цікаві етапи еволюції української хати і органічного розвитку під впливом економічних потреб від простіших форм до „доходного дзмика“—з трьома ізольованими мешканнями, зручними для оддачі внайми небагатим Мешканцям. Серед цих типів хат треба занотувати хати хрещатого плану, які авторові траплялось бачити також і в Лебедині на Харківщині (ст. 7).

Дуже обережний на висновки автор помістив лише в примітці (ст. 15 пр. 2) свої цікаві спостереження й висновки щодо пропорції окремих частин хати.

Що до зовнішнього вигляду, то ця друга розвідка Таранушенка надрукована значно краще ніж перша.

Закінчуючи наш коротенький огляд цих студій С. Таранушенка, з приємністю підкреслюємо, що не зважаючи на де-які зазначені вище дефекти, вважаємо їх дуже цінними, особливо з методологічного боку. Дальнішим працям по селянському будівництву України прийде виходити від цих невеличких двох книжечок С. Таранушенка.

Д. Щербаківський.

Декабрист М. И. Муравьев-Апостол. *Воспоминания и письма. Предисловие и примечания С. Я. Штрайха*. Петроград 1922 г. 96 стр. 8^о. (Ціни не позначено).

Видавництво „Былое“ видало під редакцією С. Штрайха, автора праці про іншого декабриста Каховського, невелику книжку—літературну спадщину Матвія Муравйова-Апостола.

Крім редакційного вступу в книзі 10 нарисів, з котрих уперше з'явилися в друку „Заметки в крепости“ (Петропавловській—на евангелії в'язня) і де-кілька листів з листування, що залишив декабрист. Звичайно, де-що з записаного, наприклад, в свій час під його проказ Сазоновичевою чи Беляєвим, говорене Баласові, Якушкіну, відоме також Боровкову, Голодникову, Дмитрієву-Мамонову та іншим, особливо ж докладні пояснення в ділах Слідчої Комісії, все-ж таки чекають свого появлення в

друку. Серед надрукованого найбільший інтерес мають написані під безпосереднім враженням від лиха, що спіткало „Заметки“, етюди про повстання Чернігівського полку (з 1871 р.), та життя в Сибірі (записано в 1886 році, але надруковано лише р. 1887, після смерті), лист 1824 р. до брата Сергія (розшукав проф. М. В. Довнар-Запольский в 1906 р.), почасти також і деякі інші місця в замітці „С. И. Муравьев-Апостол“ (з виправами до біографічного начерку Баласа 1873 р.).

Значіння наведеного видання—в можливості скласти тепер по змозі цювне уявлення про особу М. Муравйова-Апостола, який був в родинних та взагалі близьких відносинах до цілої низки видатних діячів декабристського руху: співучасника повстання 1825—26 р. на півдні держави, одного з головних мемуаристів цієї доби, помершого одним з останніх могіканів (1793—1886 рр.) і нарешті, містом перебування та діяльності (Полтавщина та Київщина) один час, почасти навіть походженням звязаного з нашим краєм¹⁾.

Зібраний в книзі матеріал, відбиваючи настрої сучасності, досить повно виявляє індивідуальні риси особи декабриста, який (подібно ще більше яскравим і виразним у його брата Сергія) крім багатой духовної спадщини як від батька так і матері, мав захоплення від науки в паризькій школі часів консульства та імперії (цеб-то доби тріумфу ліберальної буржуазії, з якою стала примирятися і частина шляхетства), і петербурзького Корпусу Шляхів Сполучення (до 1811 р. цеб-то спочатку царювання молодого тоді ще ліберального Олександра I), рівно-ж як і від наступного постійного звязку з представниками передових громадських течій першої чверти XIX ст. в Росії, і виявив себе вповні на рівні сучасної йому європейської культури з її гуманними пориваннями.

Витвір екзотичного впливу класицизму 18 ст. і сентименталізму з романтизмом (нагад. ремінісценції в в'язничних „Заметках“ і т. и.), шляхетний, прекраснодушний мрійник в ідилічній обстановці на тему про полегшення тягару життя оточуючих його селян-кріпаків, трохи ніби то млявий, інертний і пасивний натурою, з нахилом до збільшеного самоаналізу, рефлексії, М. Муравйов-Апостол, взагалі, в уступі редактора належними рисами (нагад. колишній пієтет Якушкина до епігона декабризму) змальований з боку біографії та рис характеру. Редактор нібито звисока віднісся до предмету своєї уваги за порівнюючи невелику вагу його в громадсько-політичному відношенні.

Проте для доповнення нарису не пошкодило би використати де на що подане, наприклад, Скалоном, Якушкиним, почасти Гречем, Баласом і др.

Зовсім нез'ясованим лишилося також значіння М. Муравйова-Апостола, як одного з найбільш відомих мемуаристів тої доби, особливо часів повстання Чернігівського полку на території Васильківщини: в своїх свідцтвах про останню подію він іде позаду лише Горбачевського, з успіхом конкурує з Вадковським і Руліковським і значно цікавіший цілої

1) Батько його, відомий діяльністю на літературній та державній арені, одержав в 1800 році, як внук гетьмана з матириного боку, право приєднати спадщиною по чоловічій лінії також і прізвище „Апостол“; він був власником маєтків в Миргородському повіті на Полтавщині (містечко Хомуцьє село Поповка та хутір Стовбин), рівно як одночасно, здається, в Київському повіті (мабуть село Демидово; нагадати вказівки Руліковського, Похилевича, почасти Скалон); з огляду на землеволодіння на Київщині він був в 1806—7 рр. по посаді в міліції ватажком місцевого ополчення (нагад. свідцтва М. Муравйова-Апостола і Руліковського). Сам декабрист в 1817 по 1823 р. був на службі при генерал-губернаторі князеві Репніні-Волконському в Полтаві, в демисії мешкав в Хомуцьї, звідки перед самим початком повстання виїхав у Васильків до брата Сергія, щоб не кидати його аж до самого арешту.

низки других учасників, як Докудовський, Михайловський-Данилевський Де-ля-Фліз, Олізар, Чайковський та др. Тому не одмічені також ступінь повноти, певности свідоцтв, манера та характерні риси письма.

Зовнішній бік видання 1922 р. досить задовольняючий, не вважаючи на сірий папір, дрібний, місцями стертий шрифт і коректурні недогляди; немає також портрета й довідника імен та назв.

Редакційна праця у вступній статті і в докладних підрядкових примітках до тексту виповнена цілком добросовісно, не уступаючи навіть попередньому по часу виданню („Задруга“)—спадщини декабриста й мемуариста Горбачевського. В ній можна запримітити лише дрібні, випадкові помилки, як наприклад про участь в повстанні Чернігівського полку лише 6 рот (нагад. Руліковського й Горбачевського!), розходження в тексті з (відомим чи ні С. Я. Штрейхові?) І. Ф. Павловським у висновочній частині рапорту на Репніна Миколі І, незазначення деяких хронологічних і топономастичних непевностей у М. Муравйова-Апостола, і т. д.

З огляду на наближення вже історичних згадок з невіддалої революції, в умовах Київської сучасности черговим завданням науковс-історичної праці повинно бути: підведення підсумків стану літератури з цього питання, поновлення ходу зв'язаних з повстанням Чернігівського полку подій з його епілогом, видання відповідного місцево-архівного матеріалу, констатування місцевих вражіннь сучасних подій, характеристики учасників, передрук в перекладі (з польської мови) місцевого мемуариста Руліковського (з відповідними до нього коментарями) і под.

Л. Добровольський.

Шевченківський Збірник, том перший, під редакцією П. П. Филиповича. Видавництво „Соробкоп“, Київ 1924, стор. 151 in 4°.

Шевченківський Збірник вид. „Сорабкопу“ (Союзу Робітничих Кооперативів) не перша спроба утворити поважне, спеціальне Шевченкові присвячене наукове видання. Перші кроки в тім напрямку зроблено було ще в 1914 році, з приводу 100-х роковин народження поетового: маємо на оці „Шевченківський Збірник“, виданий у Петербурзі, й особливо київський „Збірник пам'яті Шевченка“ (XIV—XV том Записок Укр. Н. Т-ва) з його першорядної ваги матеріалами до історії Кирило-Методіївського братства. Пізніше, в 1921 р., питаннями Шевченкознавства зацікавилось Державне Видавництво (Київська Філія), випустивши свого досить ефектно виданого Збірника, за редакцією Є. Григорука (небіжчика) і П. П. Филиповича. Ні одному з цих видань не пощастило стати періодичним: в 1914 р. справі перешкодив загальний погром українського культурного життя; в 1921—велике ослаблення купівельної здібности українського (переважно сільського) читача, що неминуче потягло за собою скорочення видавничих планів. Нині, переймаючи ідею Шевченківського Збірника з рук Державного Видавництва, „Сорабкоп“ обіцяє зробити його щорічним, розкішно обставленим, з широким кругом співробітників, виданням,—на зразок російського „Пушкин и его современники“.

Потреба в такому виданні відчувається досить гостро. Давно і без повороту одійшли в минуле часи, коли можна було задовольнитися короткими ювілейними замітками найвно-патріотичними промовами та всякого роду публіцистичними препаратами Шевченка. Нові спостереження, часткові студії, нещодавно опубліковані сирові матеріали виразно показали нам, що обидві засновані на джерелах біографії поетові перестаріли; що тексти Шевченка все ще чекають строго-критичного, справді наукового видання; що давнє українофільське трактування Шевченка, як обдарованого інтуїцією мужика, без знаннів і освіти, „народнього поета“, котрий ніби дістав від народу доручення співати про нього і замість нього, давнє

уже захитане і готове поступитися новим реальнішим поглядам. На порядку дня стоїть тепер детальне і пильне вивчення всього, що стосується до Шевченка — біографічних фактів, текстів, громадських поглядів, оточення і впливів, мистецької техніки — і при тому, вивчення, що озброєне методом і здібне при потребі порвати з навичними поглядами і готовими схемами.

Зміст Сорабкоповського Збірника досить багатий і різноманітний. Він складається з дванадцяти статей різних авторів. Тема статей з різних обсягів Шевченкознавства, але всі (чи то майже всі) вони стоять в руслі нових поглядів на творчість поета. Одні з них досліджують дані біографічного порядку, другі — поезику, треті — світогляд Шевченка і його місце в історії громадянства; нарешті, четверті — психологію його творчості. Okремо стоїть праця академіка О. П. Новицького, що характеризує Шевченка, як маляра, детально розглядаючи відомі його автопортрети (до статті додано 5 репродукцій на окремих аркушах і одна в тексті).

Про громадське значіння Шевченка та його громадські погляди говорять три статті: Акад. С. О. Єфремова „На нерівних позвах“ („Шевченко і самодержавіє“), П. П. Филиповича („Шевченко і декабристи“) та О. К. Дорошкевича („Шевченко в соціалістичнім оточенні“). Стаття С. О. Єфремова, вступає, написана з властивим автором мистецтвом, злегка намічає ту лінію, яку поглиблюють два інших дослідники. Громадські погляди і оцінки Шевченка свідчать не тільки про його геніальну інтуїцію, а і „про ясне розуміння, твердий напрям“, повну зорієнтованість у „шляхах історичного процесу“. Цю думку П. П. Филипович уgruntовує аналізом Шевченкового відношення до декабристів та виявлення літературних впливів на Шевченка К. Ф. Рилєєва; а О. К. Дорошкевич підводить під неї цілий ряд даних, що вказують на знайомство поета з „могутніми шуканнями соціалістичного світогляду перед-марксової доби“.

Біографічних тем торкаються дві статті М. М. Новицького: „Недруковані листи Шевченка“ (серед них в фотографічній репродукції лист поета до гр. Ф. П. Толстого, з Новопетровської фортеці, писаний р. 1855) та особливо: „Арешт Шевченка в 1859 році“ з усіма приналежними сюди документами і хронологічною канвою справи. На підставі статті Н. М. (Н. Молчановського) про арешт Шевченка в „Киевской Старине“, архівних матеріалів та різних історико-літературних міркувань М. М. Новицький по-новому освітлює весь Межиріцький інцидент 1859 року. Від біографії автор переходить до творчості: гострі слова, кинені при обмірі землі коло села Пекарів, про „божу мати-покритку“ були популярною редакцією Шевченкового трактування Мадонни, що знайшло свій вираз в поемі „Марія“; а осінній, 1859 року, тяжкий настрій Шевченка, прикрі спомини Межиріцького інциденту в свою чергу одбилися на тоні віршу „Во Іудеї, во дні она“, що мав бути вступним розділом „Марії“.

Із статей, що торкаються поезики Шевченкової, стаття Д. Дудар з'являється спробою зібрання і класифікації сирового матеріалу („Порівняння в Кобзарі“); стаття Якубського описує і характеризує чотирьох-стоповий ямб Шевченка на прикладі елегії „Мені однаково“; її назва — „Із студій над Шевченківським стилем“. Стаття Д. Загула „Рима в Кобзарі Шевченка“ — ставить питання найширше: її завдання показати багатство й різноманітність римування у Шевченка. В статті багато тонких спостережень що до характеру Шевченкової рими, її безпосередності, синтаксичної доцільності й т. д., і т. д. Але, на жаль, дуже мало уваги віддано питанню про точні і приблизні рими, асонанси. Тим часом саме

оде користування неточними римами і приводило де-кого з дослідників до висновку про бідність Шевченкового римування.

Психологія творчості Шевченкової зацікавила двох авторів: Ф. М. Самоненка („Образ Шевченкової музи“) та акад. А. М. Лободу („Між двох стихій“). Обидві статті належать до найменш безперечних у Збірнику. Їх висновки найменш прийомні. Так., напр., нелегко погодитися з акад. А. М. Лободою, що двохмовність літературної спадщини Шевченка, той факт, що свій „журнал“ (щоденник) і повісті Шевченко пише російською мовою, недвозначно свідчить про те, що йому властива була трагічна раздвоєність Гоголя або Куліша, „трагедія боротьби двох стихій української та російської, що її зазнали й інші наші письменники і представники українського громадянства взагалі“. Чи не простіше з'ясувати російську мову щоденника певною вимушеністю, невиробленістю „журнального“ стилю в українській мові? І чи не природніше в російських повістях Шевченка побачити стремління довести своє вміння орудувати російською мовою, чисто зовнішні імпульси поетового оточення. Хіба не ясно, що інтимної внутрішньої спорідненості з російською мовною-стихією в тій мірі, як у Гоголя або Куліша, у Шевченка не було ніколи. Нездарма так гостро нарікав він часом на „чертве кацапське слово“.

З художнього боку Збірник виглядає непогано. Численні заставки, кінцівки та ініціали взято з рукописного Збірника Шевченкових віршів 40 рр. належать вони Я. де-Бальмену та М. С. Башилову. Про обох, як малярів, розповідає спеціальна замітка художнього редактора О. Гера.

М. Зеров.

Овсянико - Куликовській. Д. Н. Воспоминания. Издательство „Время“, Петроград, 1923, стр. 190, in 8°.

Згадки покійного російського академіка належать до останніх років. Зоставшись, як пише в передмові його дружина, „не у дел“—року 1918-го припинився „Вестник Европы“, що виходив під редакцією небіжчика, а потім і виклади по вищих школах,—Овсянико-Куликовський заходився писати свої мемуари. Це була остання його робота, за якою й захопила його смерть (9 жовтня 1920 р.), власне тільки уривки з згадок, не скінчених і, певне, цілком не оброблених. Проте навіть і в такому вигляді вони добре характеризують автора, видатного вченого свого часу й цікаву людину. Почавши з „личного“, цеб-то спроби самоаналіза, спроби дати історію свого власного розвитку, Овсянико-Куликовський переходить до характеристик тих визначних людей, з якими зводила його доля й які так чи інакше на його впливали. Таким чином, особа автора об'єднує „личное“ з „общественным“, а як сама особа була цікава й уміла в своєму житті вибирати моменти ширшого значіння, то й спомини читаються з великим інтересом і лишають по собі цілне вражіння.

Українець з роду (народився в Каховці 1853 р.), Овсянико-Куликовський виховувався в зрусифікованій вже см'ї і через те за свого юнацтва зовсім далеко стояв од українства. Не вдіяв був нічого і вплив учителя Авдієва (відомого також із згадок Вол. Короленка), що пробував був навести талановитого учня на українство за допомогою Шевченкового „Кобзаря“, і тільки згодом, студенські знайомості і впливи, прищепили йому заінтересування до „національного“ в загальних формах. В Одесі Овсянико-Куликовський зійшовся з Українцями і навіть вступив був до „Громади“. „Мое пребывание в Одесской Громаде,—згадує він,—и мои личные дружеские отношения к ее старшим и младшим членам (я был в числе последних) оставили глубокий след и привели к существенно-важным и весьма благотворным для моего общего развития

результатам. Громада була для мене школою політичного виховання. Она же привела мене к Драгоманову“ (стор. 22). Але ні Громада, ні Драгоманов все ж не зробили з автора-Українця. Він, як був, так лишився „общеросом“ на українській опарі. Стикаючись часто з Українцями, він проте весь час стояв з боку, в позі більш обсерватора, а не учасника. Це не дало йому змоги вийти на українського діяча, хоч і дало цікавий матеріал для згадок.

Теплі згадки Овсянико-Куликовського про Одеську Громаду 70—80 рр. та її поодиноких членів (Л. Смоленський, В. Мальований, Є. Борисов, Т. Василевський та ин.) і спеціальні розділи, присвячені Драгоманову та Потєбні, дають чимало цікавих рисочок, характеризують тодішнє життя. Вони стануть у пригоді історикові українського розвитку, як стали вже самому авторові на схилі життя — даніна пієтету незабутньому минулому та великим людям, яких випадковим попутчиком був Овсянико-Куликовський. Історик напевне й скаже, чому тільки попутчиком, а не співробітником їм став цей симпатичний, але недорослий в українстві „українофіл“ — типова для того переступного часу постать. Матеріал на це дає сам Овсянико-Куликовський.

С. Єфремов.

A. Debidour. *Histoire diplomatique de l'Europe, depuis le congrès de Berlin jusqu'à nos jours, par...*, I—II (Bibliothèque d'histoire contemporaine). Paris, F. Alcan, 1916—1918, ст. XII + 359 і 379.

Перша частина „Дипломатичної історії Європи“ професора паризького університету Антонена Дебідюра від Віденського конгресу 1914 р. доведена до Берлінського 1878 р., вийшла в 1891 р., здобула широкую популярність, як дуже точний, документальний, при тім незвичайно гарно і прозоро написаний підручник, і була через те перекладена на різні мови і, як висловлюється приятель автора Леон Буржуа в передмові до нової серії, — „стала твором класичним“. Се засильно сказано, але дійсно се була дуже користна книга, і тому приємною появою було її продовження, що вийшло в двох томах підчас війни — перший присвячений чвертьстоліттю від Берлінського Конгресу 1878 р. до утворення франко-англо-російської „антанти“ в 1904 р. (затитулований: „Озброєний Мир“), другий від р. 1904 до великої війни (так він і затитулований — *Vers la Grande Guerre*), доведений в першій виданню до подій 1916 року.

Центром викладу, розуміється, являється французька політика: дипломатична боротьба з Німеччиною, підготовка реванша, ліквідація суперництва з Англією, історія франко-російського союзу і перетворення його в потрібне порозуміння („антанту“). Тут і лежить головна цінність цієї книги та згромадженого в ній дипломатичного матеріалу. В повній мірі, очевидно, приходиться рахуватись з тим, що книгу пише не просто Француз, а й висока офіційна фігура — „генеральний інспектор народньої освіти“, себ-то фактичний правитель міністерства освіти. Його освітлене, доволі коректне в формі, має вповні французько-офіційний характер по змісту, і та атмосфера світової війни, в котрій писалась, або переглядалась до друку ся праця, теж дає себе в ній відчувати.

„Коли імператор Вільгельм II проголосив в 1914 році війну Росії, а потім Франції, й рішив напасти на Бельгію, він святочно проголосив, що війни не хотів, вона була йому накинена, його противники зробили її неминучою, не тільки своїми проектами, але й формальними актами вороженечі, вчиненими против нього. Сі твердження — хоч які вони були еправдоподібні, знайшли віру в Німеччині, і з того часу він стільки разів їх повторяв, що по той бік Рену і досі їм дають віру. Сей розділ має на меті показати їх абсолютну фальшивість. Ми зробимо се головню фак-

тами, які стоять вище понад яким-будь оспоренням, зводячи до мінімуму гіпотези, оскільки брак позитивних доказів дозволяє їх ще вживати, в заступстві фактів, по де-яким пунктам“¹⁾.

Так розпочинає автор многозначущий розділ: „Вибух великої війни (1913—1914)“, і дійсно не тільки дальший виклад його являється актом обвинувачення на адресу Німеччини та Австрії й актом оборони політики Франції та Антанти,—але ця заява його взагалі характеризує план і тенденцію цієї праці.

Інші питання європейської дипломатії сам уже малий розмір книги змушував автора трактувати коротко, бо коли відкинути показники і тексти кільканадцяти актів, надруковані в додатках, то на сам виклад зостається тут всього 36 аркушів невеликого формату. Багато де-чого і зовсім лишилось на боці. В питаннях східньо-європейської політики взагалі автор має нераз дуже загальні поняття: тут його книга не дасть нам майже нічого. Показники важнішої літератури зроблені також дуже загально, так що вишукати по ним і вказану книгу не так то легко. Але для західньої політики вона все таки має свою вартість і було б бажано, щоб ся праця була продовжена, бодай до ліквідації війни, та доповнена незвичайно багатим дипломатичним матеріалом, принесеним після-воєнними публікаціями актів, мемуарами, судовими процесами і т. д. Короткий провідник, можливо предметово зложений, пекуче потрібний для орієнтування в сій масі нових засобів до пізнання великого краху європейської дипломатії.

М. Грушевський.

Slavia. Časopis pro slovanskou filologii. Vyd. O. Hujer a M. Murko. Sv. I. 1—4 (1922); II. 1—4 (1923).

Коли 1920 року припинилося видавання *Archiv für slav. Philologie*, то словянська філологія позбулася одинокого органу їй спеціально присвяченого, і серед празьких учених повстала думка відновити такого характеру часопис, де б знаходили собі місце праці, що їх предметом є словянська лінгвістика, літературна історія, старожитності й народопис та культурна історія, оскільки вона у звязку з дисциплінами філологічними. Цей часопис мусів би бути словянським не що-йно зі змісту, але і з форми, себ-то кождий словянин може писати в нім своїм матернім язиком, але коли хоче, то вільний уживати і одного з світових язиків (анлійського, французького, італьянського, німецького).

В виданих зошитах ми справді й подибуємо артикули, критику, реферати й повідомлення з усіх зазначених царин і в різних словянських і світових язиках. Відкладаючи де-які артикули до окремого обговорення (проф. Белича про прасловянську одність, Дурново „Къ історії звуковъ русского языка“), спинімося на інших артикулах, що мають ближчий чи дальший стосунок і до української мови й письменства.

В I зошитку кн. И. Трубецкой в арт. „О нѣкоторыхъ остаткахъ исчезнувшихъ грамматическихъ категорій въ общеславянскомъ праязыкѣ“ дає нову етимологію слова невіста (невѣста), виводячи ню з суперлятиву від *neuos—neuiſtha. Це слово пізніше, як утратилася осібна категорія суперлятиву, стало розумітися, як не-вѣста, де вѣста=ciſta є причасником терпним від кор. veid-voiid-vid „бачити“, „відати“, і ступінь oi-, що з ним звязувалося значіння „відати“ промкнулося в усі форми з і, звідки *nevoista > невѣста.

¹⁾ Фраза, формально беручи, незрозуміло конструована, і свідчить, що і для взірцевої французької коректи війна не прошла без сліду!

Потім того кн. Тр. виявляє повстання ріжниць в наголосі *mogó'*, *mó-zeš'* і в інших дієсловах того ж типу, напр. *vedó'*, *vedéš'*. На його гадку причина ріжниць в тім, що *praesens* дієсл. *mogti* повстав з перфекту *mogon*, що первісно мав значіння і минулого і теперішнього часу.

Далі роздивляючися в формах рос. *хочешь-хотите*, автор гадає, що ненормальність часування залежить від того, що мабуть форми теперішнього часу пішли від форми и. е. *оптативу*.

До лінгвістичних артикулів належать також *Ramovš'a: Drobности iz slovenska gramatike*. 1. Оразке *ку—ju*; (в $\frac{2}{3}$ зошит.). 2. *Konsonantične asimilacije pred sufiksoma—vsko in-čstvo*. 3. *Refleksí za prvotni skupini zdí in zgi*.

В I зошитку уміщена рецензія проф. Смаль-Стоцького (по чеському) на збірник „Тарас Шевченко. Київ 1921“.

В II зошит. А. Мейє в арт.: „*Sur ju—initial en slave*“ торкається умов розвитку протетичного *j-*. Протетичне *j-* і *w-* розвивалися в середині речення, а не на початку, звідти постали дублети, напр.: *ave* і *jave*, *азь* і *язь* *уже* і *јуже*, *утро* і *јутро* і т. ин.; потім ці факти узагальнювалися.

Наголосові присвячені артикули Н. Ван-Вейка: О переносѣ ударенія въ сербо-хорватскомъ языкѣ и въ восточно-литовскихъ говорахъ“ і J. Ендзеліна: *Zur Intonation der lettischen Lehnwörter aus dem Russischen*.

Tore-Törbiörnsson в арт.: *Die Altbulgarische Umbildung der Partizipialformen* розглядає форми *несл* при *несы*, як новотвори окремих словянських язиків. Н. Ван-Вейк в арт.: „Еще о Зографскомъ четвероевангелии“ аналізує текст цієї пам'ятки.

Н. Дурново в арт.: „К вопросу о языке Киевских листков“ на підставі психологічного аналізу способів письма, привертається до думки більшості лінгвістів, що переписувач був чех.

С. Карцевський в арт.: *Etudes sur le systeme verbal du russe contemporain* дає нову класифікацію російського дієслова з огляду на систему, а не на історію язика, що в свою колію викликає їх поділ на дієслова з морфемами продуктивними і непродуктивними.

J. Vais в арт.: *Zaltaz Fraščičiv* дає опис палеографічний і аналіз мови цієї пам'ятки.

Пр. С. Смаль-Стоцький в $\frac{2}{3}$ зошитку подає в чеській мові інформації за діяльність Київської Академії Наук.

В IV зошит. P. Skok в арт.: *Der rapports linguistiques slavo-roumains* подає кілька етимологій слів, запозичених в румунським з словянського.

R. J. в замітці: *Několik správ o práci v obcsu slovanske filologie na dnešni Ukrajině* реферує 1. і 4. число „Науки на Україні“.

Rocnik II. I. R. Trauman в арт.: *Ein Kapitel aus der Lautlehre der baltisch-slavischen Sprachen* підносить потребу, досліджуючи загально-словянський язиковий розвиток і перед-історію окремих словянських язиків, конче мати на оці словяно-бальтицьку одність. З цього погляду він і трактує міну *i* і *u* перед плінними і носовими, і приходить до висновку, що супротивність між тим та другим не можна пояснитив пливом сусідніх звуків, як гадає Бругман і Гюнтер і також не згоджується з *Bezzenberger*'ом, що забарвлення *u* з'являється в и. е. двоскладових пнях, бо цьому суперечить інтонація. З бальто-словянської точки зору, на його погляд, можна зрозуміти можливість цієї протилежності, як з'явище переголосу. При тому в бальто-слов. *u* з'являється в *Tiefstufe* не тільки перед плінними і носовими, а також перед зімкненими і спірантами (паляталями). З цього він висновує, що з'явище темно забарвлених вокалів не тільки незалежне від попередніх шелестівок, а й від окремого становища перед плінними і носовими.

Н. Ван-Вейк: „По поводу славянскихъ формъ творительнаго падежа ед. ч. на—*ои*,—*ов*“ між иншим висловлює думку, що галицько-карпацькі

форма оу зам. звичайних на—оју розвинулися з ф. ош (žopou) і тут звук ц такого ж походження, як і в дієслівних фф. на—цц,—ццт, і ці останні виникли з міні і в ц, так в гов. с. Ублі čitaцц,—uut; кирицц,—ццт. Простіше лишитися при тій думці, що в формах водоу і т. д. випало і, ніж гадати переміну і на ц і опущення кінцевого у.

V. Vondrák в арт.: „O rozdějšich palatalizacích v praslovánštině“ розглядає такі з'явища, як отьць, двизати і под. і наводить попередні думки про це з'явище (Бодуен-де-Куртене, Шахматов, Белич, Н. Трубецкой) і незгоджуючися з попередниками, вияснює процес паляталізації в вище наведених випадках впливом попередньої палятальної голосівки не перед о (о, ои, оі) і у (ы); пізніше почалися, на його думку, вирівнювання в деклінації перед о (тільки не оі) і у і нарешті перед двуголоскою оі. Таким чином паляталізація в роцѣ роцѣх і є її дальшим тягом. Одже виходить, що найстарший і—найвищий ступінь паляталізації був з ѣ, љ, љ. То була перша паляталізація. За нею пішла друга з ѣ, љ, љ (vesь, отьсь рољза) і нарешті третя наймолодша, де ѣ, љ, љ мало що найменше м'якшення (minisi, roci, rozě).

С. Младенов в арт.: „Славянското прилагателно „свѣрѣпъ“ дає етимологію цього слова з и. е. кореня * sece—: * sce—: * sco—.

Г. Мавер: Parole serbokroate o slovene di origine italiana (dalmatica). (Сербські або словінські слова італійського походження).

В тому ж зошиті J. Polivka зрецензував: И. Огіенко: Курс укр. язика, К. 1919; І. Свенціцького: Нариси з історії української мови, Львів 1920; В. Сімовича: граматика української мови, 2. вид. Лейпціг; І. Гусьная: Языковий вопросъ въ Подкарпатской Руси, Пряшевъ 1921. і А. Волошина: О письменномъ языкѣ подкарпатскихъ русинов, Ушгород 1921.

З артикулів не лінгвістичного змісту спинимося на арт. J. Горак: Fričova dramata z dějin ukraïnskych. Фріч чеський письменник минулого століття, в 1857 р. опрацював Гоголевого „Тараса Бульбу“ для сцени, в 1859 р. написав віршовану „pověst z Ukrainy, Bludný pacholík в 1861 р. баляду „Dněpr“, в 1865 р. видав друком трагедію „Ivan Mazepa“. J. Горак аналізує докладно власне трагедію „І. Мазепа“, але перед тим знайомить читача з історією зацікавлення чехів Україною і її народом, що виникло через польських письменників української школи. Заакцентує автор між іншим, як нам в європейській, а зокрема в чеській суспільній опінії шкодив брак національного зцементування, що дуже був не на користь національному відродженню і ясній думці за нас інших народів. Фріч, пишучи свою трагедію, користувався Бантиш-Каменським, Марковичем і Кониським, був під впливом Пушкіна та Ф. Булгарина (роман „Мазепа“).

В II/III зошиті прасловян. акцентуації присвячений арт. Ф. Рамовша: K poznavanju praslovanske metatonie. На підставі наведеного матеріалу автор, між іншим, висновує, що дотеперішню науку про оніміння ѣ і ѣ, що базується на відомім Гавліковім правилі (Listy fil. 1889), треба буде в усякім разі поправити і інак сформулювати, бо досі вплив акценту не бралося до уваги.

Г. Ильинский в арт.: Къ вопросу о чередованіи гласныхъ ряда о, е, въ началѣ словъ въ славянскихъ языкахъ“, давши історію цього питання в науці (на жаль автор в своїм огляді поминув арт. Розвадовського на цю тему Rousz. Slav. т. VII, 18—21), доводить аналізом відповідних слів, що міна форм з назвуковим о і е є факт не словянської фонетики, а и. е. чергування голосівок ряду о—, е—.

Треба ще занотувати арт. J. Noblischke: Altsorbisches und Drawenisches, присвячений ріжним з'явищам зазначених язиків („інтересні приклади на

ь, ь в старолужицькiм“, „тенденції відназачування в лехицькiм“, „що значить „Turname Natheim“ і инш.), і ще арт. Н. Sköld: Un emprunt slave aux langues turques (етимологія слова „бісурман“). Автор між иншим зазначає, що „бесерман“ запозичення спільне усім слов'янам, але не з доби спільно-слов'янської, первісно з перського *muselman* < *moslemán*.

Торе-Торбіорнссон умістив лист Фортунатова до нього з приводу його *Liquidametathese* в слов'янських язиках.

Проф. Францев в замітці: „О времени и мѣстѣ рожденія Зоріана Доленги Ходаковскогo“ подає з архівних даних: 24 грудня 1784 року в Гайні в повіті Минськiм.

В 4 зошиті Н. Ван-Вейк в арт. *Zur Aussprache des urslavisches ě*, зазначивши розбіжність в думках дослідників що до вимови прасл. *ě, сам тієї думки, що в пізнім праслов'янськiм голосівка ě вимовлялася, як монофтонг типу е, докладніше не до означення; десь близько між *ie* та *ä*. Ще й перед тим ě не було дифтонгом, і це знати з переходу *ě* > *a* по *j* і пал'ятальних шелестівках (ш', ч' і ин.). Дуже диференціяція слов. ě одже належить до розмірно молодого періоду відрубного існування поодиноких язиків.

Той самий автор в арт. *Über einige langvokalische Endungen des Slavischen* полемізує з Торбіорнссоном з приводу зазначених з'явищ.

Занотуймо ще арт. J. Мавера: *Intorno a due parole serbocroate della Dalmazia: I. Mlascajca. II. Sòvjelo. i J. Duneley—Prince: Etymological Note on kobjeta, kobyła, kobél'*. Автор вказує, що слово *kobjeta*, що подибується у перше в польськiм забутку 1586 р., мало спершу значіння образливе „дурне створіння“, і пізніше тільки його втратило; з цим словом автор зближує і слова *кобила*, *кобель*.

В відділі „критику а referaty“ уміщено рецензію Фр. Тихого на „Історію української літератури“ Возняка.

Е. Тимченко.

НЕКРОЛОГИ.

ЗАСЛУЖЕНІ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ І УКРАЇНОЗНАВСТВА ДІЯЧІ, ЩО ПОМЕРЛИ в рр. 1918—1923 ¹⁾.

Алешо Олександр Гаврилович—український антрополог та етнограф, ученик і наступник Ф. К. Вовка. Ще за часів студентства в Ленінгр. університеті О. Г. Алешо веде самостійні антропологічні та етнографічні досліди з доручення Рос. Антроп. Т-ва то Рос. Музею, головним чином на Україні. По закінченню у-та в 1915 р. працює в етногр. відділі Рос. Музею, бере участь в екскурсії Музею до Ванського озера з метою дослідження Вірменів, а в 1918 р. переїздить до Києва. Тут він широко віддається вже виключно укр. справам. Спочатку бере участь в організації Укр. У—та, Вечір. Курс., Укр. Роб. Клубу, викладає популярні лекції з антропології та етнографії. З 1919 року близько входить в роботу У. Н. Т. як член його, вчений секретар та член багатьох секцій і комісій. В цей час О. Г. Алешо, захопившись сільсько-господарським питанням працював в ролі

¹⁾ Скорочення: ВУАН—Всеукраїнська Академія Наук, НТ—Українське наукове товариство (дійсний член його), ТШ—Наукове товариство імені Шевченка (дійсний член його), РА—Російська Академія. Коли про котрогось була недавня біографічна стаття, біографічні дати не повторюються.